

รายละเอียดบททวนวรรณกรรม (ต่อจากบทที่ 1)

ไทยศึกษา: วิธีคิดเชิงบูรณาการ

งานวิจัยนี้เป็นการศึกษาด้านไทยศึกษา วิธีคิดของไทยศึกษามาจากความเชื่อว่า “ความจริง” ทางสังคมนั้นขึ้นอยู่กับบริบททั้งสถานที่และเวลา จากความเชื่อนี้นำไปสู่แนวคิดการศึกษาโดยใช้มุมมองจาก “ภายใน” (Emic Perspective) นอกจากนั้นยังเชื่อว่าการศึกษารื่องต่าง ๆ ไม่อาจเข้าใจผ่านองค์ความรู้และวิธีศึกษาของศาสตร์ใดศาสตร์หนึ่งได้ เพราะสังคมมนุษย์มีความซับซ้อนหลากหลายมิติแต่ละมิติล้วนมีความสัมพันธ์ต่อกัน ดังนั้น ไทยศึกษา คือ การศึกษาเรื่องราวต่าง ๆ ของไทยโดยมีมุมมองจากบริบทของเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรมโดยบูรณาการองค์ความรู้ของศาสตร์ต่าง ๆ (สหวิทยาการ) และวิธีดำเนินการศึกษาเพื่ออธิบายเรื่องที่เราสนใจศึกษา โดยเชื่อมโยงให้เห็นความสัมพันธ์ในมิติต่าง ๆ ให้มากที่สุดโดยหวังว่าองค์ความรู้ที่ได้มาจะสามารถเข้าใจและนำไปสู่การใช้ประโยชน์ต่อสังคมไทยได้อย่างรอบด้าน ด้วยเหตุนี้ งานวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่นชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนจึงตั้งอยู่บนฐานวิธีคิดแบบไทยศึกษาดังกล่าว

แนวคิดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน เป็นไทยศึกษาในแนวทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (Local History) การเข้าใจแนวคิดทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงมีความสำคัญเป็นอย่างมากต่องานวิจัยนี้ ดังนั้นในหัวข้อนี้ผู้วิจัยจะแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของการศึกษาประวัติศาสตร์ที่เชื่อมโยงมาถึงประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และนำมาสู่การเป็นฐานคิดให้กับงานวิจัย นอกจากนี้ผู้วิจัยจะแสดงความสัมพันธ์ของแนวคิดต่าง ๆ แล้ว ผู้วิจัยยังได้แสดง “แนวทาง” หรือ “จุดยืน” ทางแนวคิดการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเพื่อนำมาสร้างเป็นกรอบคิดชั่วคราวในการวิจัยนี้อีกด้วย

1. ลักษณะทั่วไปของประวัติศาสตร์

ประวัติศาสตร์ (History) มีความหมายหลากหลายขึ้นอยู่กับความเชื่อพื้นฐานของผู้ให้คำนิยาม แต่ภายใต้ความหลากหลายนั้นผู้วิจัยพอจะสรุปลักษณะร่วมได้ กล่าวคือ ประวัติศาสตร์เป็น “การศึกษาและบันทึกเรื่องราวของมนุษย์ทุก ๆ ด้าน (ความคิด พฤติกรรม วัฒนธรรม คุณค่า สิ่งที่มีมนุษย์สร้างขึ้น ฯลฯ) ที่ผ่านมานในอดีตจนถึงปัจจุบัน”

จากคำนิยามดังกล่าวนำไปสู่การขยายความว่าผู้ที่ศึกษาและบันทึกเรื่องราวเหล่านั้นเรียกว่า “นักประวัติศาสตร์” การศึกษาของ “นักประวัติศาสตร์” เหล่านี้จะต้องมีหลักฐาน

(Historical Sources) และเมื่อ “นักประวัติศาสตร์” ได้ใช้ “วิธีการทางประวัติศาสตร์” (Historical Method) เพื่อ “อธิบาย” หลักฐานเหล่านั้นออกมาเป็นบันทึก เรียกว่า “ประวัติศาสตร์นิพนธ์” (Historiography)

หัวใจสำคัญของการศึกษาประวัติศาสตร์จึงอยู่ที่ “นักประวัติศาสตร์” ที่ดำรงอยู่ในขณะนั้น กับหลักฐานต่าง ๆ ที่มาจากอดีตจนถึงขณะนั้น ด้วยเหตุนี้ อี. เอช. คาร์ (E. H. Carr) นักประวัติศาสตร์คนสำคัญในศตวรรษที่ 20 จึงได้กล่าวว่า “ประวัติศาสตร์คือ การโต้ตอบกันระหว่างนักประวัติศาสตร์กับหลักฐานข้อเท็จจริงเป็นการถกเถียงระหว่างปัจจุบันกับอดีต เป็นการถกเถียงระหว่างสังคมในวันนี้กับสังคมเมื่อวานนี้” (อี. เอช. คาร์, 2518, หน้า 91) “ประวัติศาสตร์นิพนธ์” จึงเป็นผลจากการ “โต้ตอบ” ของ “นักประวัติศาสตร์” ด้วยเหตุนี้ “ประวัติศาสตร์นิพนธ์” จึง “ผ่าน” ความคิด มุมมอง กรอบคิด ความเชื่อ ฯลฯ ของ “นักประวัติศาสตร์” นั่นก็หมายความว่า “ประวัติศาสตร์นิพนธ์” จึงเป็นการตีความ (Interpretation) หรือการทำให้บรรดาหลักฐานข้อมูลทั้งหลายเป็น “เรื่อง” ขึ้นมาการตีความเป็นการ “เข้าแทรกแซง” ของนักประวัติศาสตร์ที่มีต่อหลักฐานข้อมูลและ ไปจนถึงการนำเสนอตัวประวัติศาสตร์นั้นต่อผู้อ่าน และสังคมภายนอก” (ธนศ อภรณ์สุวรรณ, 2551, หน้า 2) ดังนั้น “ประวัติศาสตร์นิพนธ์” จึงเป็นสิ่งที่ “ถูกสร้าง” ขึ้นใหม่จากหลักฐานในอดีตภาพอดีตที่ถูกสร้างขึ้นใหม่นี้จะเสมือน “ภาพจริง” ในอดีตมากน้อยหรือไม่ บิดเบี้ยวไปมากเพียงใดขึ้นอยู่กับคำอธิบายที่ “สอดคล้อง” กับหลักฐานต่าง ๆ คำอธิบายของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2527 ข, หน้า 216-225) ช่วยให้เกิดความเข้าใจในประเด็นในข้างต้นมากขึ้นดังนี้

“การวิจัยทางประวัติศาสตร์คือความพยายามประเมินค่าความจริง (Reality)

นักประวัติศาสตร์สนใจความสัมพันธ์เชิงตอบโต้ระหว่างมนุษย์และ “เวลา” ที่แวดล้อมตัวเขา ข้อเท็จจริงเป็นเพียงบันไดขั้นต้นของวิชาประวัติศาสตร์เท่านั้นเพราะหน้าที่ของประวัติศาสตร์คือการอธิบายเพื่อให้เกิดความเข้าใจ นักประวัติศาสตร์จำเป็นต้องสร้างระเบียบขึ้นในข้อเท็จจริงที่อยู่เหิงของหลักฐาน...นักประวัติศาสตร์มองเห็นสายสัมพันธ์ของข้อเท็จจริงหรือกลุ่มของข้อเท็จจริงที่ดูเผิน ๆ แล้วไม่น่าจะสัมพันธ์กันและเมื่อเชื่อมโยงกลุ่มข้อเท็จจริงเหล่านั้นเข้าด้วยกันตามสายสัมพันธ์ที่นักประวัติศาสตร์ “สร้างสรรค์” ขึ้นเองแล้วก็จะทำให้ยุคสมัยนั้น สถาบันนั้น บุคคลนั้น ความเคลื่อนไหวนั้น ปรากฏการณ์นั้น ฯลฯ กระจ่างขึ้น เป็นเหตุเป็นผลขึ้นและสามารถส่องสว่างไปสู่ส่วนที่ยังมืดมนอื่น ๆ จนทำให้เห็นได้ชัดเจนขึ้น....“ระเบียบ” อันหนึ่งทำให้สามารถจัดข้อเท็จจริงจำนวนมากในเรื่องนั้น หรือสมัยนั้นให้เข้าไปอยู่ใน “ระเบียบ” อันนั้นได้ ทำให้เกิดความหมายจนเป็นที่เข้าใจได้”

การตีความเพื่อให้ความหมายต่อหลักฐานต่าง ๆ จนเกิดเป็น “ประวัติศาสตร์นิพนธ์” นั้นเกิดขึ้นภายใต้วิธีการทางประวัติศาสตร์ซึ่งเป็นกระบวนการในการศึกษาค้นคว้า โดยเริ่มจากการรวบรวมและคัดเลือกหลักฐาน เข้าสู่การวิเคราะห์และประเมินค่าหลักฐาน นำไปสู่การตีความ การอธิบายอาจประกอบไปด้วย วิเคราะห์ สังเคราะห์ วิพากษ์ วิจารณ์ แสดงความเห็น และหาข้อสรุป การอธิบายทางประวัติศาสตร์ดังกล่าวเป็นการแสดงความสัมพันธ์ของเหตุการณ์ เพื่อความเข้าใจปรากฏการณ์ทั้งหมด ซึ่งขึ้นอยู่กับเหตุผล ปัจจัยต่าง ๆ ที่ได้จากการตีความข้อมูล ดังนั้น “ประวัติศาสตร์นิพนธ์” แต่ละเรื่องนั้นจึงมีลักษณะเฉพาะ ไม่มีกฎเกณฑ์แน่นอนตายตัว (दनัย ไชยโยธา, 2537, หน้า 23-25)

ประวัติศาสตร์ให้ความสนใจอย่างมากแก่ “เวลา” ที่เกิด “เหตุการณ์” ต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้ประวัติศาสตร์จึงสนใจแต่สิ่งที่ “เฉพาะเจาะจง” เกิดขึ้นเพียงครั้งเดียวและไม่เหมือนกับอะไรอีกเลย (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2527 ข, หน้า 223) อย่างไรก็ตามการศึกษาประวัติศาสตร์เรื่องใดเรื่องหนึ่งนั้น ไม่ได้หมายความว่านักประวัติศาสตร์จะต้องศึกษาทุก ๆ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ในยุคสมัยต่าง ๆ เหล่านั้น แต่ประวัติศาสตร์ให้ความสนใจกับเหตุการณ์สำคัญ ๆ ที่ส่งผลกระทบต่อคนส่วนใหญ่ในสังคม “เวลา” ทางประวัติศาสตร์จะยาวนานเพียงใดย่อมขึ้นกับเหตุการณ์สำคัญ ดังกล่าวนั่นเอง

สำหรับหลักฐานทางประวัติศาสตร์นั้นเป็นสิ่งสำคัญที่จะนำมาสู่การอธิบายให้ความกระจ่างเกี่ยวกับเรื่องราวต่าง ๆ ทางประวัติศาสตร์ หลักฐานทางประวัติศาสตร์นั้นมีทั้งหลักฐานชั้นต้น (Primary Sources) และหลักฐานชั้นรอง (Secondary Sources) หลักฐานชั้นต้นนั้นหมายถึงหลักฐานที่เกิดขึ้นร่วมสมัยกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น และยังอยู่ในสภาพคงเดิม ไม่ถูกดัดแปลง เช่น บันทึกรประจำวัน คำบอกเล่า จารึก จดหมายราชการ กฎหมาย สนธิสัญญา คำพิพากษา รูปภาพ ภาพยนตร์ข่าว วัตถุต่าง ๆ ฯลฯ ส่วนเอกสารชั้นรองนั้นได้ผ่านการตีความหมายจากบุคคลต่าง ๆ แล้ว (วนิดา ตรงยางกูร, 2519)

ประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่เกิดขึ้นมาจากการอธิบายให้ความหมายจากนักประวัติศาสตร์สามารถแบ่งออกได้เป็นประเภทต่าง ๆ เช่น แบ่งตามขอบเขต เป็นประวัติศาสตร์โลก ประวัติศาสตร์ชาติ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เป็นต้น แบ่งตามลักษณะเนื้อหา เช่น ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ประวัติศาสตร์สังคม ประวัติศาสตร์การเมืองการปกครอง ประวัติศาสตร์วัฒนธรรม เป็นต้น แบ่งต่างแนวเชื้อชาติ เช่น ประวัติศาสตร์คนไทย ประวัติศาสตร์อินเดียแดง ประวัติศาสตร์คนยอง เป็นต้น แบ่งตามแนวอารยธรรม เช่น สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ยุคหินเก่า ยุคหินใหม่ ยุคโลหะ ยุคอาณาจักรต่าง ๆ เป็นต้น แบ่งเฉพาะเรื่อง เช่น ประวัติศาสตร์การละคร ประวัติศาสตร์รัฐสภา ประวัติศาสตร์รถไฟไอนา เป็นต้น ในการแบ่งประเภทต่าง ๆ เหล่านี้เป็นการแบ่งตามลักษณะ

เด่น ๆ ของประวัติศาสตร์นิพนธ์นั้น ๆ ในด้านสาระอาจมีการซ้อนทับกันระหว่างเนื้อหาต่าง ๆ เช่น แนวประวัติศาสตร์โลก อาจมีเนื้อหาด้านสังคม เศรษฐกิจ อารยธรรม เชื้อชาติต่าง ๆ เหล่านี้เป็นต้น ดังเช่นงานเรื่อง “ประวัติศาสตร์โลกใน 6 แก้ว” (สแตนเดจ, 2551) เป็นการมองประวัติศาสตร์เฉพาะเรื่องของเครื่องคัมชนิดต่าง ๆ แต่สามารถนำไปสู่การคลี่คลายเข้าใจประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ สังคมการเมือง และวัฒนธรรมในระดับโลกได้

จึงสรุปได้ว่าลักษณะทั่วไปของการศึกษาประวัติศาสตร์เป็นเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างนักประวัติศาสตร์กับหลักฐานข้อมูลที่ผ่านมาในอดีตจนถึงปัจจุบัน นักประวัติศาสตร์ได้ตีความให้ความหมายและอธิบายหลักฐานต่าง ๆ เหล่านั้น โดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์เกิดเป็นประวัติศาสตร์นิพนธ์ประเภทต่าง ๆ ขึ้นมา อย่างไรก็ตามสิ่งที่ดูเหมือนตอบคำถามได้ยากที่สุดในการศึกษาประวัติศาสตร์คือ ประเด็นเรื่อง “คุณค่า” ของ “ประวัติศาสตร์นิพนธ์” นั้น ๆ ว่าจะมี “คุณค่า” ต่อสังคมมากน้อยเพียงใดเพราะมีความเกี่ยวข้องกับอุดมการณ์ของนักประวัติศาสตร์ และการยอมรับของสังคมทั้งระดับส่วนย่อยและส่วนใหญ่ ด้านการยอมรับของสังคมนั้นเป็นเรื่องที่อยู่นอกเหนือจากตัวนักประวัติศาสตร์ แต่เรื่องอุดมการณ์ของนักประวัติศาสตร์มีความเกี่ยวข้องเป็นอย่างมากกับปรัชญาประวัติศาสตร์

2. ปรัชญาประวัติศาสตร์

จากลักษณะทั่วไปของประวัติศาสตร์จะเห็นว่าหัวใจสำคัญของประวัติศาสตร์นิพนธ์ คือ การตีความหลักฐาน การตีความใด ๆ ต้องผ่าน “กรอบ” ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นมโนทัศน์ (Concept) หรือชุดกรอบความคิด (Conceptual Framework) หรือทฤษฎี (Theory) ต่าง ๆ ในการใช้กรอบต่าง ๆ เหล่านี้อาจใช้อย่างใดอย่างหนึ่งหรือใช้ทั้งหมดพร้อมกันก็ได้ กรอบต่าง ๆ เหล่านี้มีความสัมพันธ์แยกไม่ออกกับอุดมการณ์ของนักประวัติศาสตร์ (รวมทั้งศาสตร์อื่น ๆ) เมื่อเราเข้าไปพิจารณากรอบและอุดมการณ์ที่อยู่เบื้องหลังประวัติศาสตร์นิพนธ์เราจึงเรียกว่า “ปรัชญาประวัติศาสตร์”

ปรัชญาประวัติศาสตร์ หมายถึง การศึกษาในแง่ของความคิดว่าประวัติศาสตร์นิพนธ์นั้นเขียนขึ้นอย่างไร สะท้อนให้เห็นอะไร แต่ละยุคแต่ละสมัยแนวความคิดทางด้านประวัติศาสตร์เป็นอย่างไร กล่าวโดยสรุปคือประวัติศาสตร์นิพนธ์นั้น ๆ เขียนขึ้นมาทำไม เพื่ออะไร และมีจุดประสงค์นั้นปลายอย่างไร (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และสุชาติ สวัสดิ์ศรี, 2527, หน้า 205)

ในความหมายกว้างที่สุดปรัชญาประวัติศาสตร์เกิดขึ้นตั้งแต่มีการสังเกต รวบรวมหลักฐานแล้ว เพราะได้ผ่านการเลือกสรร กรั่นกรองจากนักประวัติศาสตร์ชั้นหนึ่ง จำนวนข้อเท็จจริงหรือลำดับเหตุการณ์ในลักษณะที่นักประวัติศาสตร์รวบรวมไว้เท่ากับเป็นการกำหนดหรือวางขอบเขตของการแปลหรือตีความของนักประวัติศาสตร์ หมายความว่า การตีความหลักฐานต่าง ๆ นั้นต้องวางอยู่บนการคัดเลือกหลักฐาน

สุเทพ สุนทรเกสัช (2548, หน้า 58-59) ได้กล่าวในประเด็นนี้ไว้ว่า

“ข้อเท็จจริงจะไม่พูดโดยตัวของมันเอง นักประวัติศาสตร์เริ่มศึกษาโดยการเลือกข้อเท็จจริงที่สำคัญและเกี่ยวข้องออกมาจากข้อเท็จจริงอื่น ๆ ที่มีอยู่ทั่วไปและมีจำนวนมาก แล้วค้นหาว่าอะไรเป็นเหตุ (Causes) หรืออะไรเป็นผล (Effects) ตลอดจนค้นหาความเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์อื่น ๆ และในที่สุดก็พยายามที่จะกำหนดความสำคัญหรือความหมายของเหตุการณ์ที่ศึกษานั้น ตามจุดหมายของการศึกษาซึ่งตั้งไว้แต่แรก...สรุปแล้วนักประวัติศาสตร์ย่อมหลีกเลี่ยงที่จะมีปรัชญาทางประวัติศาสตร์ไม่ได้ ไม่ว่าจะมีลักษณะวางเงื่อนไขหรือจะอยู่ใต้จิตสำนึกก็ตาม เมื่อเป็นดังนั้นนักประวัติศาสตร์จะต้องยอมรับว่าตนมีปรัชญาในการศึกษาประวัติศาสตร์อย่างที่มีลักษณะแจ่มชัด เต็มไปด้วยสำนึก และมีความกลมกลืนมากที่สุดสักอันหนึ่งแทนที่จะมุ่งเพื่อบรรลุถึงลักษณะทางวัตถุวิสัยในแบบอุดมคติ”

ความคิดดังกล่าวสอดคล้องกับ ชัชชัย คุ่มทวีพร (2534, หน้า 145-147) ที่ว่า

“ข้อเท็จจริงมีลักษณะเป็นการตีความในความคิด (Ideational) โดยจำเป็น ดังนั้นข้อเท็จจริงทั้งหลายก็เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นโดยอาศัยอุดมการณ์ (Ideology) ซึ่งถ้าเป็นในกรณีที่หลายทฤษฎีอยู่ในมิติของเวลา ข้อเท็จจริงก็จะถูกสร้างขึ้นด้วยทฤษฎี (หรืออุดมการณ์) อันเก่าที่เป็นที่ยอมรับกันอยู่และด้วยเหตุนี้การไม่ลงรอยกันของข้อเท็จจริงและทฤษฎีก็อาจจะเป็นข้อพิสูจน์ถึงความก้าวหน้าของการศึกษาในเรื่องนั้น นั่นก็คือการมีกรอบทฤษฎีและการใช้กรอบทฤษฎีนั้นอย่างระมัดระวังและสังเกตการณ์ตลกว่าระหว่างทฤษฎีกับข้อเท็จจริงแล้วนำมาปรับเปลี่ยนแก้ไขกรอบทฤษฎี”

ดังนั้นการใช้ปรัชญาประวัติศาสตร์ในความหมายกว้างที่สุด (คือการคิดแยกประเภทและความสัมพันธ์ของเหตุและผล) เกิดขึ้นนับตั้งแต่ นักประวัติศาสตร์คิดที่จะศึกษาประวัติศาสตร์แล้ว และมีอย่างต่อเนื่องทั้งกระบวนการทางประวัติศาสตร์จนเป็นผลออกมาเป็นประวัติศาสตร์นิพนธ์ ด้วยเหตุนี้ปรัชญาประวัติศาสตร์ในลักษณะต่าง ๆ จึงดำรงอยู่ในประวัติศาสตร์นิพนธ์อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ แม้ว่าการประวัติศาสตร์คนนั้นจะรู้ตัวหรือไม่รู้ตัวก็ตาม สำหรับผู้ศึกษาโดยรู้ว่ามีปรัชญาประวัติศาสตร์จะสามารถวิเคราะห์แนวคิดทางปรัชญาประวัติศาสตร์ของตัวเองหรือของผู้อื่นออกมาเป็นระบบแนวคิดหรือทฤษฎีต่าง ๆ ได้

ปรัชญาประวัติศาสตร์ในความหมายที่เป็นระบบแนวคิดมากขึ้นสามารถแบ่งได้เป็นสองแบบ คือ 1. ปรัชญาประวัติศาสตร์ทฤษฎี (Speculative Philosophy of History) แบบนี้มีความมุ่งหมายที่จะค้นหาแบบแผนหรือระบบของวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ลักษณะของการเปลี่ยนแปลง ตลอดจนคุณค่า จุดมุ่งหมาย และความหมายของประวัติศาสตร์ 2. ปรัชญาประวัติศาสตร์วิเคราะห์ (Analytical Philosophy of History) แบบนี้มีลักษณะมุ่งวิเคราะห์การเขียน

ประวัติศาสตร์ในด้านเหตุผล ทศนคติและรากฐานความรู้ของนักประวัติศาสตร์ คุณลักษณะเฉพาะและความหมายในวิชาประวัติศาสตร์ หมายความว่าต้องการวิเคราะห์หาเหตุผลว่า ต้องการตีความและอธิบายความหมายประวัติศาสตร์ควรจะกระทำในลักษณะใด มนุษย์ที่เป็นปัจเจกบุคคลมีบทบาทต่อประวัติศาสตร์เพียงใด (ประวัติศาสตร์แนวหาบุรุษ) หรือแท้จริงแล้วเป็นเรื่องของบทบาทของมนุษย์ทั่วไปในสังคมที่อยู่ภายใต้โครงสร้างทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรม ซึ่งหาบุรุษเป็นเพียงปัจจัยหนึ่งที่อยู่ภายใต้โครงสร้างเหล่านี้ และสุดท้ายต้องการรู้ว่า “เจตจำนง” ของประวัติศาสตร์ควรเป็นเช่นไร นอกจากเสนอ “ความจริง” แล้วควรเสนอ “คุณค่า” ด้วยหรือไม่

อย่างไรก็ตาม มาร์ค ตามไท (ม.ป.ป. อ้างถึงใน ชัชชัย คุ่มทวีพร, 2534, หน้า 22-23)

มองว่าปรัชญาประวัติศาสตร์ทั้งสองแบบในช่วงต้นมีความแตกต่างกัน กล่าวคือ

“คำว่า “history” คำนี้ใช้ในสองความหมาย ความหมายแรกเป็นวิชาการสาขาหนึ่ง ซึ่งถ้ามองเป็นศาสตร์ก็สมควรเรียกว่าประวัติศาสตร์ ในอีกความหมายหนึ่งบ่งถึงเหตุการณ์ในอดีตที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ไม่ได้เป็นสาขาวิชาการที่มี “วิธีการ” ได้ ในความหมายหลังนี้เพื่อไม่ให้ซ้ำกับประวัติศาสตร์เราอาจใช้คำว่า ประวัติมนุษย์ แทนดังนั้นภาคที่วอลซ์ (Walsh) เรียกว่า Critical Analytical Philosophy of History เราจะเรียกว่า ปรัชญาประวัติศาสตร์ ส่วนภาคที่เรียกว่า Speculative Philosophy of History เราอาจเรียกว่าได้ว่า ปรัชญาประวัติมนุษย์ สองเรื่องนี้มิได้พิจารณาปัญหาประเภทเดียวกัน ปรัชญาประวัติศาสตร์ (แนว Critical) สนใจเรื่องจุดมุ่งหมาย วิธีการ และความเหมาะสมของวิธีการของศาสตร์ที่ศึกษาเรื่องราวในอดีต ส่วนปรัชญาประวัติศาสตร์มนุษย์ (แนว Speculative) จะสนใจเรื่องต่าง ๆ ซึ่งเกี่ยวพันกับพลังผลักดันเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในอดีตและที่เกี่ยวกับมนุษย์”

ผู้วิจัยเห็นว่าแม้ว่าปรัชญาประวัติศาสตร์ทั้งสองแนวมีความแตกต่างกันดังที่มาร์คกล่าว แต่ในความเป็นจริงแล้วสองแนวทางนี้มีความสัมพันธ์ต่อกันอย่างใกล้ชิดภายใต้ปรัชญาประวัติศาสตร์วิเคราะห์ต้องอาศัยปรัชญาประวัติศาสตร์ทฤษฎีที่เป็นเนื้อหา กล่าวคือ การค้นพบแบบแผนวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ปัจจัยที่ผลักดันความเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์ คุณค่าและจุดหมายในแต่ละช่วงเวลา สามารถนำไปสู่การวิเคราะห์วิธีการตีความ จุดหมาย ความเหมาะสมของศาสตร์ บทบาทผู้ขับเคลื่อนประวัติศาสตร์และคุณค่าของประวัติศาสตร์ได้ถูกต้องชัดเจนมากขึ้น ขณะเดียวกันนักประวัติศาสตร์ที่สนใจพลังผลักดันไปสู่ความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ก็สามารถใช้ข้อถกเถียงในรูปแบบ วิธีการ จุดหมายมาใช้ในประวัติศาสตร์นิพนธ์ได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น นอกจากนั้นดูเหมือนว่าปรัชญาประวัติศาสตร์แนววิเคราะห์จะไม่ให้ความสำคัญกับ “เวลา” ที่เกิดเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ แต่สนใจในการวิเคราะห์รูปแบบ วิธีการ จุดหมายมากกว่า

เบื้องหลังความคิดนี้มาจากความเชื่อในความสอดคล้องของหลักตรรก ซึ่งเป็นแนวคิดที่มีประโยชน์เป็นอย่างมากในการเข้าใจเรื่องราวต่าง ๆ แต่เนื่องจากรูปแบบ วิธีการ จุฬหมายต่าง ๆ เหล่านั้นเกิดขึ้นมาใน “เวลา” ด้วย ย่อมมีความเปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยต่าง ๆ ผลของการวิเคราะห์จึงเป็นเรื่องของแต่ละช่วงสมัยต่าง ๆ ของประวัติศาสตร์ ดังนั้นแม้ว่าปรัชญาสองแนวทางนี้จะพิจารณาปัญหาต่างกัน แต่ไม่อาจแยกออกจากกันได้ ต่างก็อาศัยซึ่งกันและกัน

ประวัติศาสตร์นิพนธ์ในสังคมไทยที่ผ่านมามีปรัชญาประวัติศาสตร์ตามแต่ละช่วงสมัย เช่น สมัยदानาน สะท้อนให้เห็นเบื้องหลังความเชื่อทางศาสนา ผู้ที่เข้าถึง “ความจริง” ได้นักบวชและกษัตริย์ ผู้เป็นตัวแทนความศักดิ์สิทธิ์ตามอุดมคติของศาสนา รูปแบบในการเขียนจึงออกมาในลักษณะสัมพันธ์กับศาสนา ผู้เขียนมักจะเป็นนักบวช ประวัติศาสตร์จึงรับใช้ศาสนาและผู้ปกครอง พลังในการเปลี่ยนแปลงจึงอยู่ที่นักบวชและกษัตริย์เหล่านั้น เมื่อเข้าสู่ยุคพงสาวดารได้เน้นหนักไปที่กษัตริย์ ประกอบไปกับความเชื่อทางศาสนา รูปแบบเป็นการยกย่องกษัตริย์คนสำคัญ ๆ ผู้เขียนจึงเป็นนักปราชญ์ประจำราชสำนัก ประวัติศาสตร์จึงรับใช้ผู้ปกครอง พลังในการเปลี่ยนแปลงจึงเน้นไปที่กษัตริย์สำคัญ ๆ เหล่านั้น เมื่อเข้าสู่ยุคสมัยใหม่สังคมไทยได้รับอิทธิพลจากตะวันตกทั้งสองด้าน ทั้งด้านการรับวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ขณะเดียวกันก็ต้องเผชิญกับการคุกคามล่อแหลมในการตกเป็นเมืองขึ้นของตะวันตกด้วย ประวัติศาสตร์จึงต้องหันมารับใช้ชาติสมัยใหม่มากขึ้น นักประวัติศาสตร์คนสำคัญแห่งยุคสมัยนี้คือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระองค์ได้รับอิทธิพลแนวคิดทางประวัติศาสตร์จากตะวันตกขณะเดียวกันก็ยังคงได้รับอิทธิพลจากสำนักพงสาวดารอยู่อย่างมาก งานเขียนของพระองค์เริ่มปฏิเสธ ความเชื่อทางไสยศาสนาและศาสนา หันไปใช้หลักฐานและเหตุผลที่สามารถพิสูจน์ได้ ด้วยการคุกคามจากการล่าอาณานิคมของตะวันตก พระองค์จึงเขียนประวัติศาสตร์โดยให้ความสำคัญอยู่ที่ชาติไทยสมัยใหม่อันมีกษัตริย์เป็นศูนย์กลางและเป็นเรื่องของชาติไทยที่ถูกแวดล้อมด้วยชนชาติต่าง ๆ เป็นประวัติของชาติไทยโดยเฉพาะ คล้ายกับสมัยพงสาวดารที่เป็นเรื่องของอาณาจักรหนึ่งโดยเฉพาะเช่นกัน แต่ต่างกัน ในแง่ที่ว่าอาณาจักรแบบพงสาวดารเป็นศูนย์กลางของประวัติศาสตร์และความเปลี่ยนแปลงแต่ชาติในสมัยปัจจุบันถูกแวดล้อมด้วยชาติอื่น เป็นส่วนหนึ่งของโลกที่ใหญ่กว่า เมื่อสังคมไทยเข้าสู่การปกครองรูปแบบประชาธิปไตยสมัยใหม่ มีการเปลี่ยนแปลงบทบาทของกษัตริย์จากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบบรัฐธรรมนูญ นักประวัติศาสตร์แห่งยุคสมัยนี้ เช่น หลวงวิจิตรวาทการ ได้เขียนงานที่เน้นมาที่ชาติและผู้นำเป็นสำคัญ เป็นแนวปรัชญาแบบชาตินิยม เน้นเรื่องชนชาติไทยเป็นหัวใจสำคัญในประวัติศาสตร์ จนถึงสมัยที่ลัทธิมาร์กซ์เข้ามาในสังคมไทย ตัวแทนแห่งยุคสมัยของลัทธิมาร์กซ์คือ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ให้ความสำคัญกับประชาชนทั่วไปเป็นหลักต่างไปจากแบบหลวงวิจิตรวาทการที่เน้นเรื่องของชาติ หรือของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา

ตำราภาพที่เน้นอาณาจักรและกษัตริย์ (ชาลวาทย์ เกษตรศิริ และสุชาติ สวัสดิ์ศรี, 2527, หน้า 212-214) หลังจาก พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาถึงปัจจุบันได้มีแนวคิด ทฤษฎีใหม่ ๆ เข้ามาอีกมากมาย ประชุมประวัติศาสตร์ของสังคมไทยในแต่ละรูปแบบได้มีการสืบต่อ พัฒนา ผสมผสานจนมีความหลากหลายเป็นอย่างมากในปัจจุบัน

แกมสุข นุ่มนนท์ (2527) และสมศักดิ์ ชูโต (2527) ได้กล่าวถึง ประชุมประวัติศาสตร์ว่าเกิดจากความเชื่อต่าง ๆ โดยสรุปได้ดังนี้ 1. เกิดจากอิทธิพลของคนสำคัญหรือมหาบุรุษ 2. เกิดจากอิทธิพลของบรรดาปัญญาชนในยุคสมัยนั้น ๆ 3. สภาพภูมิศาสตร์ 4. ความเชื่อทางศาสนา 5. ความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี 6. เศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรม และ 7. พฤติกรรมของมนุษย์ในสังคม อย่างไรก็ตามประชุมประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงนี้เป็นเพียงประชุมประวัติศาสตร์ทฤษฎีที่มองพลังผลักดันทางประวัติศาสตร์และแน่นอนว่าในแต่ละยุคสมัยไม่มีเพียงปัจจัยใดปัจจัยหนึ่งอย่างเดียวแต่ทุกปัจจัยสามารถประกอบกันไปเพียงแต่อาจมากน้อยต่างกัน แต่สำหรับประชุมประวัติศาสตร์วิเคราะห์นั้นอาจต้องมีการศึกษาให้ละเอียดลึกซึ้งมากขึ้น ซึ่งสังคมไทยยังมีการศึกษาที่ยังไม่เด่นชัดนัก ตัวอย่างเช่น งานของชัชชัย คุ่มทวีพร (2534) เรื่อง สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่: การวิเคราะห์เชิงประชุม เป็นต้น นอกจากนั้นอาจเป็นการศึกษาความคิดของปัญญาชนที่มีอิทธิพลต่อสังคมด้านต่าง ๆ เป็นต้น ซึ่งเกี่ยวข้องกับประชุมประวัติศาสตร์วิเคราะห์โดยอ้อม การที่การศึกษาประชุมประวัติศาสตร์วิเคราะห์ในสังคมไทยยังไม่เด่นชัดอาจเนื่องมาจากต้องศึกษาผ่านฐานคิดอย่างเป็นระบบในเรื่องเหล่านี้ประกอบกันคือ เรื่องความเชื่อพื้นฐานเรื่อง “ความจริง” (Metaphysic) ทฤษฎีความรู้ (Epistemology) ซึ่งพัฒนามาเป็นแนวคิด ทฤษฎี (Theory) และประเด็นด้าน “คุณค่า” (Ethic) ในการทำงานประชุมศาสตร์เท่าที่ผ่านมายังไม่มีการศึกษาฐานคิดเหล่านี้อย่างเป็นระบบ เพียงแต่ได้มีความพยายามแบ่งเป็นภาพกว้าง ๆ ไว้โดยจัดให้เป็นสำนักคิดต่าง ๆ ชั่วคราว เช่น “สำนักประวัติศาสตร์ชาติ” “สำนักมาร์กซิสต์” “สำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง” “สำนักโครงสร้างหน้าที่” ฯลฯ บางครั้งก็กล่าวถึงบุคคลที่เป็นผู้นำ เช่น “สำนักกรมพระยาดำรงราชานุภาพ” “สำนักหลวงวิจิตรวาทการ” “สำนักประเสริฐ ฐ นคร” “สำนักมานิต-ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม” “สำนักฉัตรทิพย์ นาถสุภา” “สำนักนิธิ เอียวศรีวงศ์” ฯลฯ บางครั้งก็กล่าวถึงเป็นสถาบัน เช่น “สำนักจุฬา” “สำนักศิลปากร” “สำนักธรรมศาสตร์” “สำนัก ม.ศ.ว.” “สำนักเชียงใหม่” ฯลฯ การแบ่งแบบกว้าง ๆ ดังกล่าวแม้ว่าไม่อาจเข้าใจถึงระบบฐานคิดทั้งหมดแต่สามารถเข้าใจได้บางส่วนขึ้นอยู่กับว่าจะมองประเด็นใดเป็นสำคัญ ดูเหมือนว่าบรรดาสำนักต่าง ๆ ที่มีการกล่าวถึง ดูเหมือน “สำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง” เป็นสำนักที่มีความชัดเจนในด้านประชุมและการจัดองค์กรมากที่สุดแม้ว่ารายละเอียดภายในสำนักจะมีความแตกต่างอยู่บ้างก็ตาม อย่างไรก็ตามที่

กล่าวมาในข้างต้นเป็นเพียงการจัดระบบความคิดทางปรัชญาประวัติศาสตร์เพื่อความสะดวกในการเข้าใจเท่านั้น ความจริงแล้วนักประวัติศาสตร์แต่ละท่านล้วนมีปรัชญาประวัติศาสตร์ทั้งสองแบบเป็นของตัวเอง เนื่องจากแต่ละท่านล้วนผ่านการคิดและประสบการณ์ที่ได้รับมาในชีวิตแตกต่างกันไป เพียงแต่อาจได้อิทธิพลจากสำนักต่าง ๆ มากบ้างน้อยบ้าง ด้วยเหตุนี้ประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่ผ่านมามีจึงไม่มีเรื่องใดที่เหมือนกันโดยสิ้นเชิง

จึงสรุปได้ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์นั้นนอกจากความเข้าใจเรื่องลักษณะทั่วไปหรือองค์ประกอบของประวัติศาสตร์แล้ว ยังมีความคิดที่อยู่เบื้องหลังของการศึกษาประวัติศาสตร์อยู่ด้วย เราเรียกกันว่าปรัชญาประวัติศาสตร์ ความเข้าใจเรื่องปรัชญาประวัติศาสตร์นั้นมีความสำคัญเป็นอย่างมากในการศึกษาประวัติศาสตร์ทุกแบบ ทุกระดับ รวมถึงการวิจัยเรื่อง “ประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน” เนื่องจากผู้วิจัยย่อมหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องมียุทธศาสตร์ในการศึกษา ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงอย่างละเอียดในประเด็นต่อไป

3. พัฒนาการประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ประเด็นนี้ผู้วิจัยจะแสดงพัฒนาการของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเพื่อต้องการแสดงพัฒนาการทางปรัชญา แนวคิด ทฤษฎีและเนื้อหาการศึกษาที่เปลี่ยนแปลงมาตามช่วงสมัย เพื่อจะเชื่อมโยงให้เห็นว่างานวิจัยนี้ใช้พัฒนาการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมาประกอบเป็นแนวคิด ทฤษฎีอย่างไร การนำเสนอในประเด็นนี้ผู้วิจัยได้สรุปโดยสังเขปจากหนังสือ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย ว่าด้วยความเป็นมา สถานภาพ แนวคิด วิธีการศึกษาและบทบาทในสังคมปัจจุบัน โดยชยยุทธ ชูแว่น (2551) หนังสือเล่มนี้มาจากการงานวิจัยที่มีความต่อเนื่องทางการศึกษาก่อนข้างยาวนานทำให้มีเนื้อหาต่าง ๆ โดยเฉพาะด้านพัฒนาการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไว้อย่างลึกซึ้งรอบด้าน สามารถเป็นรากฐานสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของสังคมไทย

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (Local History) เป็นพัฒนาการหนึ่งของการศึกษาประวัติศาสตร์ ในตะวันตกมีพัฒนาการมานานกว่าศตวรรษ แต่กระแสดความสนใจได้พุ่งสูงขึ้นมากตั้งแต่ช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา (ชยยุทธ ชูแว่น, 2551, หน้า 25) สำหรับสังคมไทยได้มีการศึกษาเรื่องราวในลักษณะประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในเชิงวิชาการมาตั้งแต่ทศวรรษ 2500 แต่ไม่ได้ใช้คำว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่น แต่ใช้คำว่า “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” “ตำนานท้องถิ่น” “ประวัติศาสตร์เมือง” เป็นต้น จากการค้นคว้าของชยยุทธ ชูแว่น (2551) พบว่า “นิธิ เอียวศรีวงศ์ อาจจะเป็นนักประวัติศาสตร์คนแรก ๆ ที่ใช้คำว่า “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ดังที่ท่านได้เขียนไว้ในคำนำหนังสือประวัติศาสตร์อีสาน ของ เดิม วิภาคย์พจนกิจ ฉบับพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2513” ดังนั้นในเบื้องต้นจึงพอสรุปได้ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในสังคมไทยมีมาตั้งแต่ทศวรรษ 2500 แต่คำว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้เกิดขึ้นราวทศวรรษ 2510 และได้มีการสืบค้นแบบวิชาการอย่าง

จริงจังกายหลังปี พ.ศ. 2516 จนถึงปัจจุบัน (ขงยุทธ ชูแว่น, 2551, หน้า 24)

พัฒนาการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นสามารถแบ่งออกได้ สามช่วงใหญ่ ๆ คือ ก่อน พ.ศ. 2500 ช่วงประมาณ พ.ศ. 2500-พ.ศ. 2520 และช่วงประมาณ พ.ศ. 2520-2540

ช่วงที่ 1: พัฒนาการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก่อน พ.ศ. 2500 (ขงยุทธ ชูแว่น, 2551, หน้า 33-43) เป็นการศึกษาที่มีพัฒนาการมาตั้งแต่ต้นสมัยรัตนโกสินทร์ เนื่องจากรัฐไทยที่กรุงเทพมหานครต้องการเข้าไปมีอิทธิพลหรือความสัมพันธ์ด้านต่าง ๆ กับรัฐอื่น ๆ โดยเฉพาะทางดินแดนล้านนา บริเวณลุ่มแม่น้ำโขง เหมร ที่ราบสูงโคราช และบริเวณหัวเมืองมลายู ดังหลักฐานจากจดหมายเหตุ เอกสาร คำให้การของเขลยศึก บันทึกการเดินทาง ทัก การเขียนหรือชำระพงสาวดารก็ปรากฏเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับเมืองหรือท้องถิ่นต่าง ๆ ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 4 การได้รับอิทธิพลจากตะวันตกทำให้ด้านหนึ่งรัฐไทยเปิดเข้าสู่ความทันสมัย แต่ในอีกด้านหนึ่งสังคมไทยกำลังถูกคุกคามจากลัทธิล่าอาณานิคม ด้วยเหตุนี้รัฐไทยจึงเห็นความสำคัญในการศึกษาเรื่อง “ท้องถิ่น” มากขึ้นเพื่อแสดงถึงการ “เป็นเจ้าของ” ยืนยันสิทธิในการครอบครองดินแดนต่าง ๆ เรื่องราวต่าง ๆ ของท้องถิ่นในสมัยนี้จึงปรากฏในวารสารของรัฐ เช่น วชิรญาณ วชิรญาณวิเศษ ราชกิจจานุเบกษา เอกสารบันทึกขุนนาง ดำเนิน พงสาวดารของเมืองต่าง ๆ ในภาคอีสาน ลาว ล้านนา และคาบสมุทรมลายู ต่อมาได้รวบรวมอยู่ในประชุมพงสาวดารภาคต่าง ๆ ส่วนเรื่องราวด้านธรรมเนียม ภาษา และกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่เคยลงในหนังสือ วชิรญาณวิเศษ ได้รวบรวมไว้ในหนังสือ ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ หลังการปฏิรูปการปกครองสมัยรัชกาลที่ 5 การศึกษารวบรวมเรื่องราวของท้องถิ่นได้รับการส่งเสริมมากยิ่งขึ้น โดยบรรดาข้าราชการที่ถูกส่งไปปกครองตามหัวเมืองต่าง ๆ เรื่องราวของ “ท้องถิ่น” ในช่วงนี้ปรากฏอยู่ในหนังสือ วชิรญาณวิเศษ เทศาภิบาล วารสารของสยามสมาคม งานที่มีมิติทางประวัติศาสตร์ เช่น ในภาคเหนือมี พงสาวดารลาวเฉียง เรื่องนี้ต่อมาปรับปรุงเป็นเรื่อง พงสาวดารโยนก ในภาคอีสานมี พงสาวดารมณฑลอีสาน ในภาคใต้มี Historical Retrospect of Junkceylon Island เป็นเรื่องประวัติของเกาะภูเก็ตโดยนายพันเอก เจริญ (G.E Gerini) ข้าราชการชาวอิตาเลียนสมัยปลายรัชกาลที่ 5 หลังสิ้นรัชกาลที่ 5 การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นโดยชนชั้นนำได้ซบเซาลงไปมาก หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ผู้นำไทยต้องการให้ประชาชนทั่วไปมีบทบาทมากขึ้น เห็นได้จากการสนับสนุนให้สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรมาปาฐกถาเรื่อง สภาพจังหวัดของตัวเอง แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับท้องถิ่นที่เท่าเทียมกันมากขึ้น ปาฐกถาดังกล่าวตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2478 ในชื่อ ปาฐกถาของผู้แทนราษฎร เรื่องสภาพของจังหวัดต่าง ๆ ช่วงเวลานี้สังคมไทยมีความตื่นตัวด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ประชาชนมีส่วนร่วมด้านต่าง ๆ มากขึ้น ระบบการศึกษาแบบใหม่ที่ได้อำนาจเป็นรูปเป็นร่างจากสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ส่งผลให้ประชาชนมีความรู้กว้างขวางมากขึ้น ความสนใจเรื่องราวของตัวเอง

จึงมีมากขึ้น แม้ว่าผู้นำในช่วงนี้อาจจอมพลป. พิบูลสงครามเน้นไปที่นโยบายชาตินิยม โดยสะท้อนในงานของหลวงวิจิตรวาทการก็ตาม ผู้คนในท้องถิ่นได้เริ่มเก็บรวบรวมโบราณวัตถุต่าง ๆ มาเก็บรักษาไว้ที่วัด ทำให้มีการเชื่อมโยงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเข้ากับหลักฐานทางโบราณคดีเหล่านั้น เช่น หนังสือเรื่องภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์จังหวัดพิษณุโลก (2477) หนังสือนครน่าน (2478) หนังสือพหุทงวิทยา (2479) หนังสือเพ็ชรพื้นเมืองเวียงจันทร์ (2479) อุบัติบรมจักรลาว (2479) และตรังสาร (2482) เป็นต้น พัฒนาการความสนใจในการศึกษาท้องถิ่นนี้มีอย่างต่อเนื่องและเพื่อมากขึ้น หลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมาถึง พ.ศ. 2500

จึงสรุปได้ว่าพัฒนาการของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในช่วงก่อน พ.ศ. 2500 นี้อยู่ในความหมายของ “ท้องถิ่นศึกษา” ซึ่งส่วนหนึ่งอยู่ในมิติทางประวัติศาสตร์ จะสังเกตได้ว่าอย่างน้อยได้เกิดแนวคิดหรือปรัชญาการศึกษาสองลักษณะคือ “ท้องถิ่น” ในฐานะส่วนหนึ่งภายใต้ประวัติศาสตร์การปกครองของรัฐ กับ “ท้องถิ่น” ในฐานะหน่วยที่มีประวัติความเป็นมาของตัวเอง ลักษณะที่สองนี้อาจมองว่ามีความสัมพันธ์กับรัฐในลักษณะใดลักษณะหนึ่งก็ได้ ลักษณะแรกถือว่าเป็นความคิดกระแสหลักโดยเฉพาะช่วงรัชกาลที่ 4 และ 5 เพราะการสนใจท้องถิ่นเป็นเรื่องของผู้ที่ต้องการสร้างรัฐสมัยใหม่ โดยวางวัฒนธรรมราชสำนักไว้เป็นศูนย์กลาง โดยมีวัฒนธรรมท้องถิ่นรายรอบเป็นส่วนประกอบ ความสัมพันธ์จึงอยู่ในแนวตั้งลดหลั่นลงมา ความคิดนี้ส่งผลมาถึงในช่วงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ด้วย โดยเฉพาะนโยบายชาตินิยมและเชื้อผู้นำ เพราะศูนย์กลางอยู่ที่ชาติและรัฐส่วนกลางเช่นเดียวกับสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ส่วนลักษณะที่สองนั้นถือว่าเป็นกระแสรอง มีความเชื่อเรื่องความเท่าเทียมกันของมนุษย์ การพึ่งพาตัวเอง และปลดปล่อยท้องถิ่นตัวเองออกจากความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมในระบบศักดินา (ทั้งในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และระบบประชาธิปไตย) อย่างไรก็ตามแม้ว่าทั้งสองลักษณะนี้จะไม่มีการแบ่งช่วงเวลาที่ชัดเจน แต่สามารถมองภายใต้กรอบของความเชื่อเรื่องอำนาจในการปกครองเป็นเบื้องต้นได้ ลักษณะแรกนั้นเกือบทั้งหมดอยู่ในช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ส่วนลักษณะที่สองนั้นส่วนใหญ่อยู่ในช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 แนวคิดหรือปรัชญาประวัติศาสตร์สองแนวนี้นี้ได้มีการปะทะสังสรรค์ทางความคิดเรื่อยมาในสมัยหลัง ๆ

ช่วงที่ 2: พัฒนาการประวัติศาสตร์ท้องถิ่น พ.ศ. 2500-2520 (ขงยุทธ ชูแว่น, 2551, บทที่ 2) พัฒนาการในระยะนี้ถือว่าเป็นช่วงที่มีความตื่นตัว คึกคักเป็นอย่างมาก เกิดจากปัจจัยสำคัญคือการขยายสถาบันการศึกษาออกไปสู่ภูมิภาค รัฐบาลส่งเสริมการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติในแง่มุมต่าง ๆ มากขึ้นและความสัมพันธ์ของรัฐไทยกับต่างชาติโดยเฉพาะอเมริกา ประเด็นหลังนี้มีความสำคัญเป็นอย่างมาก นับจากสมัยจอมพลป. พิบูลสงคราม จนมาถึงสมัยจอมพลถนอม

กิตติขจร ไทยได้เข้าไปสัมพันธ์กับอเมริกาในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะการยอมรับนโยบายการพัฒนาประเทศที่วางแนวคิดมาจากอเมริกา ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงต่อสังคมไทยอย่างสำคัญ และใช้เวลารวดเร็วมาก โดยเฉพาะการขยายตัวทางเศรษฐกิจ นำมาสู่ความเจริญทางด้านวัตถุ วัฒนธรรมตะวันตกมีอิทธิพลต่อสังคมไทยอย่างไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน ด้วยเหตุนี้ปัญญาชนไทยจึงต้องหันมาสนใจใน “เอกลักษณ์” ไทยอีกครั้ง การศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของชาติจึงตื่นตัวเป็นอย่างมากในขณะนี้ และนำมาสู่การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นเพิ่มขึ้นเป็นเงาตามตัวทั้งจากคนภายนอกและคนในท้องถิ่นเอง ประกอบกับการสนใจศึกษาท้องถิ่นจากชาวต่างชาติ ในช่วงนี้สามารถแบ่งลักษณะเนื้อหาออกมาได้ 3 ประเด็นคือ การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยและปฏิกริยาที่ก่อให้เกิดการขยายเนื้อหาออกไปสู่เรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณในท้องถิ่น การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยและการปริวรรตรวบรวมหลักฐานที่เกี่ยวข้อง และการศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์

ประเด็นแรก: การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยและปฏิกริยาที่ก่อให้เกิดการขยายเนื้อหาออกไปสู่เรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณในท้องถิ่น เป็นช่วงประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยแบบชาตินิยมที่ดำรงอยู่ก่อนหน้านี้มีความก้าวหน้าขึ้นโดยนักวิชาการคนสำคัญผู้ถือเป็นตัวแทนแห่งยุคสมัยสองท่านคือ มานิต วัลลิโภดม และจิตร ภูมิศักดิ์ ท่านแรก มานิต วัลลิโภดม นั้นแม้ว่าโดยพื้นฐานจะได้รับอิทธิพลจากแนวคิดประวัติศาสตร์ชาตินิยม แต่ด้วยการค้นคว้าโดยใช้หลักฐานหลากหลายนอกจากเอกสารที่นักประวัติศาสตร์ทั่ว ๆ ไปศึกษาอยู่นั้น ท่านได้ใช้หลักฐานทางด้านโบราณคดี พงศาวดารและตำนานของท้องถิ่นต่าง ๆ ประกอบกับการสำรวจ สำภาษณ์ชาวบ้านแบบ “ติดดิน” ทำให้ข้อเสนอของท่านก้าวหน้าออกไปจากก่อนหน้านี้ เช่น การก่อตั้งบ้านเมืองและอาณาจักรของคนไทยในดินแดนประเทศไทยในปัจจุบันมีความหลากหลายและมีได้เป็นหนึ่งเดียวตามแนวคิดของประวัติศาสตร์ชาติไทยแบบเดิม ท่านเสนอว่าบ้านเมืองในระดับท้องถิ่นนั้นมีพัฒนาการเป็นของตนเอง ก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยามีรัฐสำคัญปรากฏตามภูมิภาคต่าง ๆ เช่น สุโขทัย อโยธยา สุพรรณภูมิ เพชรบุรี นครศรีธรรมราช และเชียงใหม่ เป็นต้น บรรดารัฐเหล่านั้นมีความสัมพันธ์ต่อกันทั้งร่วมมือกันและขัดแย้งกัน และมีการผสมผสานทางวัฒนธรรมอยู่ตลอดเวลา งานของมานิตจึงเป็นการวางรากฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในเวลาต่อมา ผลงานชิ้นสำคัญ เช่น “เมืองอู่ทอง” (2509) และสุวรรณภูมิอยู่ที่ไหน (2521) เป็นต้น สำหรับ จิตร ภูมิศักดิ์ นั้นท่านได้ใช้ลัทธิมาร์กซ์มาอธิบายสังคมไทยต่อต้านลัทธิทุนนิยมและเผด็จการศักดินา และวิพากษ์วิจารณ์แนวการเขียนประวัติศาสตร์ชาตินิยมที่ถือเป็นกระแสหลักในขณะนั้น จิตร มีความสามารถอย่างรอบด้านและลึกซึ้งทั้งด้านภาษานิรุกติศาสตร์ วรรณกรรม ตำนาน โบราณคดี และภาษาต่างประเทศ ด้วยเหตุนี้ท่านจึงสามารถใช้

หลักฐานในการสนับสนุนงานได้ทุกประเภทและมีพลัง ไม่ว่าจะเป็นพงศาวดาร จารึก ดำเนินนิทาน วรรณกรรม โบราณคดี ด้วยเห็นว่าหลักฐานทุกประเภทย่อมมีคุณค่าและมีข้อจำกัด ท่านได้เสนอว่าประวัติศาสตร์นั้นขับเคลื่อนด้วยประชาชนส่วนใหญ่ เป็นประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคมที่มีความขัดแย้งมิใช่ประวัติศาสตร์ที่มีเอกภาพ กลมกลืนภายใต้พระมหากษัตริย์หรือชนชั้นนำดังที่นักประวัติศาสตร์ชาตินิยมได้เสนอ ท่านได้ขยายขอบเขตของเวลาและสถานที่ในประวัติศาสตร์ออกไป เป็นการ “ปลดปล่อย” เมืองและชุมชนตามท้องถิ่นต่าง ๆ ของชาติไทยให้มี “ตัวตน” เป็นตัวของตัวเองในหน้าประวัติศาสตร์ แต่ละท้องถิ่นมีวิวัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจสังคมที่ไม่ได้อยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยแต่อย่างใด ในแง่การขยายพื้นที่ประวัติศาสตร์ออกไป และสังคมไทยมีความหลากหลายนั้นทำให้งานของจิตรมีความสอดคล้องกับมานิตแต่สิ่งที่แตกต่างคือ จิตร เป็นตัวแทนของปรัชญาการศึกษาที่แตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับการศึกษาแนวชาตินิยมเดิม การให้ความสนใจกับท้องถิ่นด้วยจิตสำนึกใหม่ที่ต้องการปลดปล่อยจากกรอบศักดินาดั้งเดิม ผลงานสำคัญ เช่น สังคมไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยาสมัยศรีอยุธยา (2526) ความเป็นมาของคำว่าสยามไทย ลาว ขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ (2535) และโฉมหน้าศักดินาไทย (2537) เป็นต้น

ประเด็นที่สอง: การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยและการปริวรรตรวบรวมหลักฐานที่เกี่ยวข้องเป็นการศึกษาภายใต้ กรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและวัฒนธรรมในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติยุคแรก ๆ ความสนใจเกิดจากการส่งเสริมการท่องเที่ยว และการสนับสนุนจากรัฐ ปัญญาชนที่ทำงานแนวนี้ส่วนหนึ่งมาจากคนท้องถิ่นเอง ที่ได้รับการศึกษาจากรัฐสมัยใหม่ จึงทำให้งานเหล่านั้นแพร่หลายออกไปสู่วงกว้างมากขึ้น การศึกษาตามแนวนี้สามารถแบ่งเป็นสองลักษณะคือ การเขียนประวัติของบ้านเมือง สถานที่ และบุคคลสำคัญ และการปริวรรตรวบรวมหลักฐานหรือเอกสารที่เกี่ยวข้อง งานทั้งสองลักษณะนี้สามารถให้ข้อมูลพื้นฐานของท้องถิ่นภายใต้กรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยได้มากขึ้น จึงเป็นการช่วยเสริมความ “แข็งแกร่ง” ทางปรัชญาประวัติศาสตร์ที่ยึดเอารัฐและบุคคลสำคัญ ๆ เป็นผู้ขับเคลื่อนประวัติศาสตร์ แม้ว่างานเหล่านี้จะให้ความสำคัญต่อประชาชนทั่วไป แต่ประชาชนเหล่านั้นยังผูกติดกับความยิ่งใหญ่ของจุดศูนย์กลาง แน่นนอนว่าประวัติศาสตร์ตามแนวทางนี้มักจะเลเวลความขัดแย้งในท้องถิ่นของตัวเอง มองความกลมกลืนภายในและกับศูนย์กลางเป็นหลัก และหากมีการกล่าวถึงความขัดแย้งก็เป็นเพียงปัญหาบางอย่างที่สามารถจัดการให้ผ่านพ้นมาได้ด้วยความสามารถของบุคคลสำคัญของส่วนกลางหรือของท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับส่วนกลาง

ประเด็นสุดท้าย: การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้าน และกลุ่มชาติพันธุ์ เป็นการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่นโดยตรงและเป็นรากฐานทางความคิดสำคัญนำมาสู่การศึกษา ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในยุคหลัง ๆ การศึกษาแนวนี้วางขอบเขตที่ชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งเป็นหน่วย พื้นฐานสำคัญของสังคมไทยทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ความสนใจในช่วงนี้เกิดจาก แรงผลักดันจากนโยบายของอเมริกาเพื่อป้องกันลัทธิคอมมิวนิสต์ไม่ให้ขยายอิทธิพลเข้ามาใน ประเทศไทย ดังนั้นการศึกษาเรื่องราวชีวิตประชาชนทุก ๆ ด้านจะทำให้เข้าใจสังคมไทยได้ดีขึ้น และสามารถนำมาสู่นโยบายแก้ไขปัญหาดังต่าง ๆ มีโครงการศึกษาโดยได้รับการสนับสนุนจาก อเมริกาหลายโครงการ โครงการหนึ่งที่ได้รับการอ้างอิงกันมากคือโครงการศึกษาหมู่บ้านบางชั้น ของมหาวิทยาลัยคอร์เนล นำโดยศาสตราจารย์อริสตัน ชาร์ป (Lauriston Sharp) ที่สรุปว่า สังคมไทยเป็นสังคมโครงสร้างหลวม เป็นต้น นอกจากนั้นในช่วงนี้มีการศึกษาโดยเน้นไปที่ วัฒนธรรมประเพณี และวิถีชีวิตของชาวบ้านมาเป็นแกนกลางในการศึกษา ซึ่งมีความสำคัญต่อ พัฒนาการการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในสมัยต่อมา การศึกษาในด้านนี้สามารถแบ่งออกเป็น สองลักษณะคือ

1. การศึกษาเรื่องราวที่เป็นวิถีชีวิตทางสังคมวัฒนธรรมของชุมชนหมู่บ้าน การศึกษาลักษณะนี้สามารถแบ่งได้หลายลักษณะย่อย เช่น แนวศึกษาเชิงชาติพันธุ์วรรณาทั่วไป ซึ่งเป็นการศึกษาที่ต้องการเสนอรายละเอียดชีวิตความเป็นอยู่ด้านต่าง ๆ อาจไม่ได้ใช้ทฤษฎีในการ วิเคราะห์มากนัก เช่น งานของบุญช่วย ศรีสวัสดิ์ (2498) เรื่อง “สามสิบชาติในเชียงราย” สงวน โชติสุขรัตน์ (2512) เรื่อง “ไทยยวน คนเมือง” พระยาอนุมานราชธน (2510) เรื่อง “ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน” เป็นต้น การศึกษาแนวจิตวิทยา-วัฒนธรรม แนวนี้ต้องการอธิบาย พฤติกรรมทางสังคม โดยศึกษาถึงระบบคุณค่าทางสังคมหรือโลกทัศน์ ตลอดจนบุคลิกภาพของ สมาชิกในสังคม การศึกษาแบบโครงสร้างและสถาบันทางสังคมแนวนี้เป็นการศึกษาโครงสร้าง และกฎเกณฑ์ของสังคมไทยสถาบันหรือระบบต่าง ๆ ของสังคม เช่น ระบบเศรษฐกิจ การเมือง ระบบนิเวศวิทยาที่มีผลกระทบต่อสังคมโดยใช้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์มาประกอบ เช่น งานของ เวลส์ (Wales, 1934) เรื่อง “Ancient Siamese Government and Administration” อकिन รพีพัฒน์ (1969) เรื่อง “The Organization of Thai Society in the Early Bangkok Period, 1928-1873” สกินเนอร์ (Skinner, 1957) เรื่อง “Chinese Society in Thailand และเรื่อง Leadership and Power in the Chinese Community in Thailand” เป็นต้น นอกจากนั้นมีการศึกษาแนวใหม่ เช่น แนวการวิเคราะห์แบบวิภาษวิธีหรือเศรษฐศาสตร์การเมือง และแนววิเคราะห์ของปรัชญาสำนัก ปราบกฎการณ์นิยม แนวเศรษฐศาสตร์การเมืองนั้นมีความน่าสนใจและมีอิทธิพลต่อการศึกษา ในระยะต่อมามาก เช่น งานของเทอร์ตัน (Turton, 1976) เรื่อง “Northern Thai Peasant Society :

Twentieth-century Transformations in Political and Rural Structure” อานันท์ กาญจนพันธ์ (2523) เรื่อง “ความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลงในสังคมลานนาไทย (พ.ศ. 2398-2520)” และ คูเปอร์ (Cooper, 1978) เรื่อง “Dynamic Tension: Symbiosis and Contradiction in Hmong Social Relation” เป็นต้น การวิเคราะห์ตามแนวเศรษฐศาสตร์การเมืองนี้ทำให้เห็นภาพสังคมไทยมีความขัดแย้งเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวและมีความสัมพันธ์ที่หลากหลาย แตกต่างจากการศึกษาจากแนวทางอื่น ๆ ก่อนหน้านั้น

2. การรวบรวมวิเคราะห์หลักฐานทางประวัติศาสตร์ การศึกษาส่วนนี้มีความเกี่ยวข้องกับส่วนแรก เป็นการเก็บรวบรวมและวิเคราะห์หลักฐานที่เป็นของท้องถิ่นหรือของชาวบ้าน ที่เรียกว่าคติชนวิทยา ซึ่งมีทั้งที่ได้รับการจดบันทึกสืบทอดกันมา ศิลปะสถาปัตยกรรม การแต่งกาย ดนตรี เป็นต้น องค์ความรู้ของชาวบ้านต่าง ๆ เหล่านี้จะสามารถเข้าใจโลกทัศน์ ระบบความคิด จิตสำนึกหรืออุดมการณ์แบบชาวบ้าน ซึ่งมีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ โครงสร้างเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรม การศึกษาลักษณะนี้จึงมีความสำคัญเป็นอย่างมากในการเข้าใจท้องถิ่นที่ลึกซึ้งขึ้นทุกมิติ รวมทั้งในมิติประวัติศาสตร์ด้วย เช่น งานของ กุหลาบ มลลิกะมาศ (2507) เรื่อง “คติชาวบ้าน” ภิญโญ จิตต์ธรรม (2509) เรื่อง “เพลงพื้นเมืองภาคใต้: เพลงร้องเรือ หรือเพลงกล่อมเด็ก” สุวิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ (2512) เรื่อง “คติชนชาวบ้าน ปักข์ได้” เป็นต้น

ช่วงที่ 3 : พัฒนาการประวัติศาสตร์ท้องถิ่น พ.ศ. 2520-2540 (ยงยุทธ ชูแว่น, 2551, บทที่ 3) พัฒนาการในระยะนี้มีความก้าวหน้าเป็นอย่างมาก ด้วยบริบททางสังคมที่มีความซับซ้อนมากขึ้น โดยเฉพาะทางด้านการเมืองใน พ.ศ. 2516-2519 นำมาสู่การตื่นตัวให้ความสำคัญต่อประชาชนส่วนใหญ่และท้องถิ่น การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ความเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรม ประกอบกับการขยายตัวทางการศึกษา นักวิชาการที่ได้รับทุนเรียนต่อจากต่างประเทศ ได้สำเร็จการศึกษากลับมา และการสนับสนุนของรัฐบาล ทำให้การศึกษาเรื่องท้องถิ่นในระยะนี้มีความหลากหลาย ซับซ้อนมากยิ่งขึ้น ในช่วงนี้ ยงยุทธ ชูแว่น (2551) ได้แบ่งลักษณะเนื้อหาที่มีการศึกษาออกมาเป็น 4 ประเด็นคือ การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติและการศึกษาในลักษณะโต้แย้งวิจารณ์พลังอำนาจประวัติศาสตร์ชาติไทย การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ และการเติบโตของประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นในทศวรรษที่ 2540

ประเด็นแรก: การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ เป็นการศึกษาที่พัฒนามาจากช่วงก่อนหน้านี้ ที่โดดเด่นเป็นอย่างมากคือ ศรีศักร วัลลิโภดมที่ได้พัฒนาต่อมาจาก

มานิต วัลลิโกดม ผู้เป็นบิดา ลักษณะงานของศรีศักร ได้มีรายละเอียดของวิถีชีวิตที่มีการเคลื่อนไหวสัมพันธ์กันในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะการปรับตัวของวัฒนธรรมการผลิตที่มีต่อสภาพแวดล้อม โดยอาศัยพลังของคติความเชื่อเป็นตัวผลักดันที่สำคัญ นอกจากนั้นหน่วยการศึกษาได้ขยายเป็นหน่วยย่อย ๆ ตามท้องถิ่นมากขึ้นและมีความเป็นวิชาการมากขึ้น โดยเฉพาะหลัง พ.ศ. 2516 งานเรื่องสำคัญ เช่น “นครศรีธรรมราชกับเส้นทางเดินทางคาบสมุทร” (2521) “โบราณวัตถุสถานในกลุ่มน้ำชี” (2521) “ชุมชนโบราณในสี่จังหวัดภาคใต้” (2522) “ข้าวกับพัฒนาการของรัฐในประเทศไทย” (2528) “ข้อมูลใหม่ข้อคิดใหม่เกี่ยวกับอีสาน” (2530) และ “ศรีสะเกษเขตเขมรป่าดง” (2532) เป็นต้น การศึกษาตามแนวทางนี้สามารถแยกออกได้สองแนวคือ แนวศึกษาตามหลักฐานทางโบราณคดีและการสำรวจทางภูมิศาสตร์และสภาพแวดล้อมและการผสมผสานทางวัฒนธรรมและกระบวนการทำให้เป็นท้องถิ่น เป็นต้น

ประเด็นที่สอง: การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติและการศึกษาในลักษณะโต้แย้งวิจารณ์พลังอำนาจประวัติศาสตร์ชาติไทย เป็นการศึกษาที่เน้นไปในการศึกษาลักษณะของเมือง อำเภอหรือบทบาทของบุคคลสำคัญ ๆ ที่มีความสัมพันธ์กับชาติ หรือเป็นการขยายเนื้อหาประวัติศาสตร์ให้กว้างขึ้น และได้แย้งวิจารณ์อำนาจรัฐ การศึกษาตามแนวทางนี้จึงสามารถแยกย่อยออกได้อีกสี่ประเด็นคือ

1. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย แนวทางนี้ถือว่าเป็นกระแสหลัก เป็นการศึกษาประวัติเมือง บุคคลสำคัญ ๆ ภายใต้กรอบประวัติศาสตร์ชาติ เช่น งานของ พลโทดำเนิน เลชะกุล (2521) เรื่อง “นครศรีธรรมราชสมัยสุโขทัย” น้อม อุปรมัย (2521) เรื่อง “นครศรีธรรมราชสมัยกรุงศรีอยุธยา” สุภัทร สุคนธาภิรมย์ ณ พัทลุง (2530) เรื่อง ประวัติศาสตร์ตระกูลสุดดำน สุลัยมาน และนฤมล วัฒนพานิช (2534) เรื่อง ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น อำเภอลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์ เป็นต้น

2. การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ แนวทางนี้สามารถแบ่งเป็นสองกลุ่มคือ กลุ่มการศึกษาที่ช่วยขยายรายละเอียดของเหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์ เช่น สมโชติ อ๋องสกุล (2521) เรื่อง “การปฏิรูปการปกครองมณฑลปิดตานิ พ.ศ. 2449-2475” ชาลี ศิลปรัศมี (2529) เรื่อง “การปกครองมณฑลนครศรีธรรมราชภายใต้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเจ้าฟ้ายุคลมงคลมัมพร กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ พ.ศ. 2436-2458” และวีรเทพ ศรีมงคล (2530) เรื่อง “การจัดเก็บภาษีอากรในล้านนา พ.ศ. 2427-2445” เป็นต้น อีกกลุ่มหนึ่งคือ กลุ่มการศึกษาที่เสนอความเป็นตัวของตัวเองหรือความเป็นอิสระของท้องถิ่นเป็นการศึกษาที่แสดง

ให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่าง “ท้องถิ่น” กับ “ศูนย์กลาง” โดยให้ความสำคัญกับท้องถิ่นในลักษณะบางช่วงเวลาที่อาจไม่ได้ขึ้นกับศูนย์กลางเหล่านั้น แต่มีความเป็นอิสระต่อกัน เช่น งานของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2530) เรื่อง “นครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา” เป็นต้น

3. การศึกษาในลักษณะที่ได้แย้งวิจารณ์พลังอำนาจประวัติศาสตร์ชาติไทย การศึกษาแนวนี้คล้ายกับกลุ่มที่ต้องการแสดงความเป็นอิสระของท้องถิ่นที่มีต่อส่วนกลาง อย่างน้อยในช่วงระยะเวลาหนึ่ง ความเป็นอิสระของท้องถิ่นนั้นส่วนหนึ่งมีนัยการโต้แย้งอำนาจของรัฐส่วนกลาง และเป็นการเปิดเผยให้เห็นถึงการครอบงำของอำนาจรัฐส่วนกลางในด้านต่าง ๆ เช่น งานของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2538) เรื่อง “ชาติไทย เมืองไทย แบบเรียนและอนุสาวรีย์” ธงชัย วินิจจะกูล (1994) เรื่อง “Siam Mapped: A History of the Geo-body of a Nation” และ สายพิน แก้วงามประเสริฐ (2538) เรื่อง “การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี” เป็นต้น

4. การรวบรวมปริวรรต วิเคราะห์ “หลักฐาน” ที่เกี่ยวข้อง เช่น งานของ วิเชียร ณ นคร (2521) “ตำนานเมืองนครศรีธรรมราชและตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช” ธวัช ปุณโณทก (2531) เรื่อง “ความสำคัญของศิลาจารึกอีสานสมัยไทย-ลาว” เป็นต้น

ประเด็นที่สาม: การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้าน และกลุ่มชาติพันธุ์ เป็นการศึกษาที่มีความสำคัญเป็นอย่างมากต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบัน เนื่องจากการเจาะจงเน้นไปที่ “ท้องถิ่น” ในมิติต่าง ๆ ทำให้สามารถสร้างความหมายของท้องถิ่นที่ชัดเจนกว่าแนวทางอื่น ๆ เนื่องจากมีปรัชญาหรืออุดมการณ์ที่ต้องการให้ความสำคัญต่อประชาชนทั่วไปซึ่งปรากฏตัวตนอยู่ในท้องถิ่นนั่นเอง การศึกษาแนวนี้ได้รับอิทธิพลจากงานทางด้านมานุษยวิทยา สังคมวิทยา เศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ ฯลฯ เป็นอย่างมาก จึงมีความเป็นสหวิทยาการค่อนข้างสูง การศึกษาในลักษณะนี้สามารถแบ่งออกได้เป็นสี่ประเด็นย่อยตามลักษณะเนื้อหา คือ ประวัติศาสตร์ สังคม ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ประวัติศาสตร์วัฒนธรรม โดยทั้งสามลักษณะนี้ได้มีความสัมพันธ์ต่อกันเป็นอย่างมาก และการรวบรวมปริวรรตและวิเคราะห์ “หลักฐาน” ทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง

1. ประวัติศาสตร์สังคม การศึกษาลักษณะนี้สามารถแยกออกได้เป็นสองกลุ่ม คือ กลุ่มศึกษาที่เกี่ยวข้องกับขบวนการเคลื่อนไหวของชาวนาเพื่อปรับความสัมพันธ์กับชนชั้นที่มีอำนาจหรือผู้ปกครอง เช่น งานของ ชูลีห์ ชูชาติ (2525) เรื่อง “กบฏพญาผาบ (ปราชญ์สงคราม): กบฏชาวบ้านในภาคเหนือ” และ วุฒิชัย มูลศิลป์ (2525) เรื่อง “กบฏอ้ายสาเกียดโง้ง: วิเคราะห์จากเอกสารพื้นเวียง” เป็นต้น สำหรับกลุ่มที่สองเป็นการศึกษาความเปลี่ยนแปลงสังคมชุมชนหมู่บ้าน ในยุคการเข้าสู่ความทันสมัย กลุ่มนี้จะเน้นที่สถาบันของความสัมพันธ์ทางสังคมที่เรียกว่า ระบบอุปถัมภ์ ที่มีความต่อเนื่องทางโครงสร้างระหว่างหมู่บ้านในอดีตกับปัจจุบัน และมีการปรับตัวต่อ

ปัจจัยภายนอกที่เข้ามามีผลกระทบต่อท้องถิ่น เช่น งาน “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” ในท้องถิ่นต่าง ๆ ภายใต้การสนับสนุนของ อคิน ระพีพัฒน์ ตัวอย่างเช่น งานของ จุฬารัตน์ โชติช่วงนิรันดร์ (2527) เรื่อง “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน: บ้านโปโล” และสุเทพ เชาวลิต (2528) เรื่อง “บ้านคุณนางอาย” ส่วนงานโครงการอื่น ๆ เช่น งานของ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข (2529) เรื่อง “การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมในหมู่บ้านอีสาน: กรณีศึกษาหมู่บ้านนาป่าหนาด” และปก แก้วกาญจน์ (2530) เรื่อง “ความเคลื่อนไหวเกี่ยวกับวิถีชีวิตชุมชนชาวนาจากผลกระทบของระบบการผลิตเพื่อขายในช่วง 2 ทศวรรษ (พ.ศ. 2510-2520) : กรณีศึกษาบ้านเขาเจ็ยก อ.เมือง จ.พัทลุง” เป็นต้น

2. การศึกษาด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ การศึกษาแนวทางนี้ต้องการศึกษาท้องถิ่นโดยเน้นมาที่มิติเศรษฐกิจมากขึ้น เนื่องจากเศรษฐกิจเป็นฐานทางรูปธรรมที่สุดในการเข้าใจสังคม การเข้าใจระบบการผลิตของชาวบ้านในท้องถิ่นจึงเป็นหัวใจสำคัญในการเข้าใจสังคมท้องถิ่นและสังคมในภาพรวม การศึกษาแนวทางนี้มาโดย ฉัตรทิพย์ นาถสุภา โดยสนใจประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในลักษณะ โครงสร้างใหญ่ตามแนวทางของทฤษฎีมาร์กซิสต์หรือทฤษฎีเศรษฐกิจศาสตร์การเมือง และนำมาอธิบายท้องถิ่นโดยมีความสัมพันธ์กับโครงสร้างใหญ่นั้น งานสำคัญ ๆ ของการศึกษาแนวนี้ เช่น สุวิทย์ ไพทยาวัฒน์ (2521) เรื่อง “วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทภาคกลางของประเทศไทย 2394-2475” ประนุช ทรัพย์สาร (2524) เรื่อง “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475” ชูลิทธิ์ ชูชาติ (2523) “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475” ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2550) เรื่อง เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต ชอบ ดีสวน โลก, สุวิทย์ ชีรสอวัต, สุเมธ แก่นมณี (2529) “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชี ระหว่าง พ.ศ. 2475-2526: กรณีสามหมู่บ้านในจังหวัดร้อยเอ็ดกาฬสินธุ์และขอนแก่น” และฉัตรทิพย์ นาถสุภาและคณะ (2546) ในชุดโครงการวิจัย “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” โดยตีพิมพ์เป็นหนังสือ 17 เล่ม ในช่วงปี พ.ศ. 2546 เป็นต้น

3. การศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์วัฒนธรรม การศึกษาแนวทางนี้สามารถแบ่งย่อยได้อีกสามลักษณะคือประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชุมชน ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมความคิดและจิตสำนึก และประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติวัฒนธรรม ด้านการศึกษาในแนวประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชุมชนนั้นเป็นการประสานการทำงานระหว่างองค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) กับนักวิชาการ เช่น ฉัตรทิพย์ นาถสุภา กาญจนา แก้วเทพ เสรี พงศ์พิศ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เสน่ห์ จามริก เอกวิทย์ ณ ถลาง เป็นต้น งานสำคัญ ๆ เช่น บุญเพรง บ้านบางพูน (2527) เรื่อง “ศรัทธาพลังชุมชน: ข้อคิดและประสบการณ์ในงานพัฒนาชนบท” กาญจนา แก้วเทพ (2530) เรื่อง

“มรดกทางวัฒนธรรมและศาสนา: พลังสร้างสรรค์ในชุมชนชนบท” กนกศักดิ์ แก้วเทพ (2530) เรื่อง “การพึ่งตนเอง: ศักยภาพในการพัฒนาชนบท” นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2531) เรื่อง “การศึกษาเพื่อฟื้นฟูศักยภาพของชุมชน” และนัฏทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา (2537) เรื่อง “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย” เป็นต้น นอกจากนั้นแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนได้ขยายแนวคิดออกไปในการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับอำนาจ ศักดิ์ศรี และสิทธิในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอีกด้วย เช่น งานของ เสน่ห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ (บรรณาธิการ) (2536) เรื่อง “ป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา” อานันท์ กาญจนพันธุ์ และมิ่งสรรพ ขาวสะอาด (2538) เรื่อง “วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า: กรณีศึกษาภาคเหนือตอนบน” และโครงการวิจัยเรื่อง “สิทธิชุมชนท้องถิ่นจากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน” หัวหน้าโครงการคือ ชลธิดา สัตยวัฒนา (2546) มีจำนวนโครงการย่อย 7 โครงการ ตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2546 เป็นต้น สำหรับด้านการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมด้านความคิดและจิตสำนึกนั้นไม่อาจแยกออกจากกลุ่มวัฒนธรรมชุมชนได้อย่างเด็ดขาด เป็นการศึกษาเพื่อวิเคราะห์ความคิดและจิตสำนึกที่อยู่ในชาวบ้านในท้องถิ่นโดยแสดงออกทางด้านพิธีกรรม กิจกรรมหรือการต่อต้านอำนาจรัฐส่วนกลาง เช่น งานของ สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ (2524) เรื่อง “วิเคราะห์สารัตถะเพลงกล่อมเด็กภาคใต้” นัฏทิพย์ นาถสุภา และประนุช ทรัพย์สาร (2527) เรื่อง “อุดมการณ์ขบถผู้มีบุญอีสาน” เป็นต้น ส่วนแนวทางสุดท้ายคือการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม เป็นการศึกษาที่เน้นไปที่การต่อสู้ทางวาทกรรมระหว่างกลุ่มชนต่าง ๆ โดยใช้เวทีทางวัฒนธรรม กล่าวคือเป็นการต่อสู้ นิยามความหมายในความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับรัฐ การถูกรอบงำจากอำนาจ เป็นต้น เช่น งานของ อานันท์กาญจนพันธุ์ (2537) เรื่อง “พิธีไหว้ผีเมืองและอำนาจรัฐในล้านนา” (2537) และ ยศ สันตสมบัติ (2539) เรื่อง “ท่าเกวียน: บทวิเคราะห์ว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทยท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม” เป็นต้น

4. การรวบรวมปริวรรตและวิเคราะห์ “หลักฐาน” ที่เกี่ยวข้องการศึกษาด้านนี้ เป็นการทำงานต่อเนื่องจากช่วงก่อน ๆ โดยในช่วงหลังนี้ได้มีแนวคิด ทฤษฎีเพื่อช่วยในการวิเคราะห์มากขึ้น เช่นงานของ ล้อม เฟื่องแก้ว (2524) เรื่อง “นิราศเขาสูงช้างล้านนายนายด้วน พ.ศ. 2429” ปรีชา พิณทอง (2528) เรื่อง “ไขภายิตโบราณอีสาน” และสมาน โชะะเหม (2530) เรื่อง “วรรณกรรมโลกนิคัลบับเมืองเพชรบุรี” เป็นต้น

ประเด็นสุดท้าย: การเติบโตของประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นในทศวรรษที่ 2540 เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เกิดขึ้นภายใต้บริบทของยุทธพินิยมโลกาภิวัตน์ พินิยมชาติที่ถาโถมเข้ามาในสังคมไทยและท้องถิ่น ก่อให้เกิดทั้งผลดีและปัญหาต่าง ๆ นักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) และประชาชนกลุ่มต่าง ๆ ได้หันมาให้ความสำคัญกับ “ท้องถิ่น” ในมิติ

ต่าง ๆ มากขึ้น โดยเห็นว่าสังคมไทยยังมีภูมิปัญญาของตัวเองที่จะพัฒนาขึ้นมาภายใต้บริบทสมัยใหม่เพื่อเป็นแนวทางในการพัฒนาของไทยเอง ประกอบกับในช่วงนี้กระแสการมีส่วนร่วมของประชาชนมีมากขึ้น ด้วยเหตุนี้การศึกษาท้องถิ่นด้านต่าง ๆ จึงได้รับความสนใจเป็นอย่างมาก รวมทั้งการศึกษาในแนวทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ในทศวรรษ 2540 นี้ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้รับการสนับสนุนอย่างสำคัญจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ดังเช่น โครงการการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น 4 ภาค คือ ชุดโครงการ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชน” ประสานงานโดย อรรถจักร สัตยานุรักษ์ ชุดโครงการ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน: การขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำชี” ประสานงานโดย ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ ชุดโครงการ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคกลาง” ประสานงานโดย ชูพินิจ เกษมณี ชุดโครงการ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา” และชุดโครงการเครือข่ายปริญญาโท วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติประวัติศาสตร์” ประสานงานโดย ขงยุทธ ชูแว่น ชุดโครงการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นทั้ง 4 ภาคนี้ มีจำนวนถึง 39 โครงการ โดยมีการออกแบบคิด 2 กรอบคือ การศึกษาประวัติศาสตร์ทั้งหมด (Total History) และการศึกษาประวัติศาสตร์ด้านสำนึกทางประวัติศาสตร์ (Historical Consciousness) การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นในทศวรรษ 2540 นี้มีความแตกต่างจากยุคแรกพอสมควร โดยสามารถสรุปลักษณะร่วมได้สามประการคือ

ประการแรก : ด้านจุดมุ่งหมายของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระยะนี้ต้องการสร้างสำนึกทางประวัติศาสตร์ให้แก่ประชาชนให้ประชาชนเกิดความภูมิใจและมีศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ นำไปสู่การสร้างสำนึกและความผูกพันในท้องถิ่นแผ่นดินเกิด และได้เรียนรู้ศักยภาพของตนเองในการดำรงอยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน ก่อนหน้านี้นักศึกษาเฉพาะเรื่อง เช่น เรื่องเศรษฐกิจ สังคม หรือวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ที่ใช้มิติประวัติศาสตร์เข้าไปช่วยอธิบายเพื่อให้เข้าใจเรื่องนั้น ๆ ได้ดีขึ้น โดยมีเป้าหมายในการสร้างทฤษฎีหรือเพื่อยืนยันสิทธิและอำนาจของชุมชนด้านต่าง ๆ เพื่อเป็นข้อเสนอแนะเชิงนโยบายในการพัฒนาต่อไป

ประการที่สอง: ด้านวิธีการศึกษา ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระยะนี้เน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นอย่างมาก เน้นการศึกษาภาคสนามทั้งการสัมภาษณ์เจาะลึกเป็นรายบุคคล (Individual In-depth Interview) และการสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) เพื่อให้ชาวบ้านได้แลกเปลี่ยนทัศนะความเห็นต่าง ๆ พร้อมทั้งได้ตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล ไม่ใช่การสัมภาษณ์จากผู้รู้ในท้องถิ่นแต่เพียงอย่างเดียว วิธีการศึกษาแบบให้ประชาชนมีส่วนร่วมดังกล่าวนี้สามารถนำมาใช้ในการตรวจสอบ วิเคราะห์ข้อมูลจากแหล่งข้อมูลอื่น ๆ เช่น เอกสารชั้นต้น ชั้นรองได้ด้วย

ประการที่สาม: ด้านองค์ความรู้และการขยายผล ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น
 ในระยะนี้มีเนื้อหาหลากหลายและเป็นอิสระจากมุมมองของคนในท้องถิ่นเอง ขึ้นอยู่กับ
 ลักษณะเฉพาะของแต่ละท้องถิ่น จึงมีลักษณะเคลื่อนไหวทุก ๆ ด้าน ท้องถิ่นมีทั้งด้านบวกและ
 ด้านลบ และเป็นการสื่อสารประวัติศาสตร์ไปสู่คนทุกกลุ่มมิใช่เพียงนักวิชาการเพียงกลุ่มเดียว
 กระแสการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระยะนี้จึงได้ขยายตัวอย่างรวดเร็วเพราะเปิดโอกาส
 ให้ประชาชน นักวิจัยในระดับต่าง ๆ ได้เข้าร่วมเป็นจำนวนมาก พร้อมทั้งได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้
 จากผู้ทรงคุณวุฒิที่ได้วางรากฐานมาก่อนหน้านี้ เช่น นิธิ เอียวศรีวงศ์ สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์
 ศรีศักร วัลลิโกดม อकिन รพีพัฒน์ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ชัยนัฏ วรรณะภูติ อานันท์ กาจนพันธุ์ และ
 จลอง สุนทรวานิชย์ เป็นต้น

ด้วยพัฒนาการที่หลากหลายและแตกต่างของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น
 ที่ผ่านมามีประมาณ 3 ทศวรรษ ทำให้ไม่อาจนิยามความหมายของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นด้วยกรอบ
 ปรัชญา แนวคิด ทฤษฎีใด ๆ ได้เพียงกรอบเดียว อย่างไรก็ตาม ยงยุทธ ชูแว่น ได้พยายามรวบรวม
 ความเห็นของผู้ทรงคุณวุฒิ* ต่าง ๆ ที่ได้กล่าวถึงประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และได้สังเคราะห์ความหมาย
 ร่วมออกมาได้อย่างน่าสนใจ กล่าวคือ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น หมายถึง

“การศึกษาถึงประสบการณ์หรือกิจกรรมทุก ๆ ด้านของผู้คนใน “ท้องถิ่น”
 หนึ่ง ๆ ซึ่งถือได้ว่าเป็นระบบเดียวกัน “ท้องถิ่น” นี้สามารถจะพิจารณากำหนดขึ้นมาจาก
 ความสัมพันธ์ในระบบการผลิต ระบบการเมือง หรือระบบวัฒนธรรม และต้องศึกษารวมไปถึง
 เครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยของท้องถิ่นที่ศึกษากับท้องถิ่นใกล้เคียงอื่น ๆ และกับหน่วย
 ทางสังคมที่ใหญ่กว้างขึ้น...จะต้องศึกษาท้องถิ่นในลักษณะที่เป็นพัฒนาการ โดยจะต้องคำนึงด้วยว่า
 เนื้อหาที่แยกออกไปเป็นส่วน ๆ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมนั้น
 ล้วนมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น นอกจากนี้ต้องเป็นการศึกษาจากภายในและให้ความสำคัญ
 แก่มิติทางวัฒนธรรม ซึ่งหมายถึงการเคลื่อนไหวทางความคิดที่มนุษย์พยายามสร้างความหมาย
 เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ในการดำรงชีวิตทางสังคมบนพื้นฐานของอุดมการณ์และความสัมพันธ์
 เชิงอำนาจซึ่งมีผลให้เกิดการครอบงำของอุดมการณ์หลักและการต่อต้านการครอบงำดังกล่าว”
 (ยงยุทธ ชูแว่น, 2551, หน้า 6)

จากนิยามดังกล่าวความหมายประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงเกี่ยวข้องกับ “หน่วย”
 ในการศึกษาที่ต้องพิจารณาจากความสัมพันธ์ในทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรม
 แม้ว่า “หน่วย” นี้จะมีความยืดหยุ่น แต่ต้องมีคำอธิบายที่สมเหตุสมผลในการกำหนด “หน่วย” นั้น ๆ

* เช่น ธิดา สาระยา, ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, สุเทพ สุนทรภัสส์, จลอง สุนทรวานิชย์, นิธิ เอียวศรีวงศ์,
 ศรีศักร วัลลิโกดม, อานันท์ กาจนพันธุ์ และอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ เป็นต้น

นอกจากนี้การศึกษาจะต้องแสดงความสัมพันธ์ระหว่าง “หน่วย” นั้น ๆ กับ “หน่วย” อื่น ๆ ด้วย ด้านเนื้อหาในการศึกษานั้นไม่ว่าผู้ศึกษาจะสนใจเรื่องใดก็ตามต้องแสดงความสัมพันธ์กับด้านอื่น ๆ ด้วย และสุดท้ายต้องแสดงถึง “ความคิด” ของผู้คนจากภายใน “หน่วย” นั้น ๆ ในทุกด้านทั้งด้าน ความสอดคล้อง ด้านความขัดแย้งและความสัมพันธ์เชิงอำนาจจากความสัมพันธ์ในด้านต่าง ๆ คำนิยามนี้เป็นความพยายามนำทางไปสู่การศึกษาที่เรียกว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบ “ประวัติศาสตร์ทั้งหมด” Total History)

ประวัติศาสตร์ทั้งหมด (Total History) เป็นแนวคิดการศึกษาแบบประวัติศาสตร์ ทั้งหมดเป็นแนวคิดที่ได้รับอิทธิพลมาจากสำนักประวัติศาสตร์ที่ชื่อว่าอ็องนาล (Annales) ของ ฝรั่งเศส สำนักนี้ได้ชื่อมาจากวารสารทางวิชาการคือ Annales d'histoire Conomique et Sociale ที่ก่อตั้งโดย Marc Bloch และ Lucien Febvre ในปี 1929 แนวคิดสำนักนี้ได้ใช้วิธีศึกษาแบบ สังคมศาสตร์อย่างเป็นระบบมาใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ เช่น ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และ วิธีศึกษาแบบสังคมวิทยา ปฏิเสธ การครอบงำของการเขียนประวัติศาสตร์ที่เน้นการเมือง การทูต และการสงครามแบบนักประวัติศาสตร์ในยุคศตวรรษที่ 19 ในปัจจุบันวิธีการศึกษาแบบอ็องนาล มีความแตกต่างกันอยู่เรื่อย ๆ เมื่อเปรียบเทียบกับนักประวัติศาสตร์ที่ทำงานในด้านประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ (Cultural history and Economic History) ในช่วงทศวรรษ ที่ 40 และ 50 นักประวัติศาสตร์ที่มีชื่อเสียงของสำนักนี้คือ Fernand Braudel งานของเขาจัดว่าอยู่ ในช่วงที่สองของการเขียนงานประวัติศาสตร์แบบอ็องนาลและมีอิทธิพลอย่างมากในทศวรรษที่ 60, 70 โดยเฉพาะงานเรื่องเมดิเตอร์เรเนียนในยุคของพระเจ้าฟิลิปปีที่ 2 แห่งสเปน (The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II)

ขงยุทธ ชูแว่น (2551, หน้า 357) ได้กล่าวถึงวิธีคิดแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมดไว้ว่า เป็นการศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงกิจกรรมหรือปฏิบัติการในทุก ๆ ด้านของสังคมใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ อย่างมีพลวัต เนื้อหาดังกล่าวนอกจากจะมองเห็นในระดับโครงสร้างแล้วยังต้องเปิดพื้นที่ ให้มีรายละเอียดของวิถีชีวิตทุกแง่มุมที่ตัวละครย่อย ๆ จำนวนมากมีโอกาสได้แสดงตัวเองบนหน้า ประวัติศาสตร์ นอกจากนี้การศึกษาแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมดก็ยังต้องคำนึงถึงอิทธิพลของ สภาพแวดล้อมต่าง ๆ อันเป็นปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ในพื้นที่ที่ศึกษา ด้วย และท้ายที่สุดเรื่องราวดังกล่าวทั้งหมดนี้มีการเปลี่ยนแปลงคลี่คลายไปอย่างไร

จะเห็นได้ว่าแนวคิดเรื่องประวัติศาสตร์ทั้งหมดนั้นเป็นวิวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ โดยพิจารณาโครงสร้าง (Structure) ทางสังคมทุกด้านไม่ว่าด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และ วัฒนธรรม นอกจากนั้นยังพิจารณาไปที่ตัวมนุษย์ “ผู้แสดง” (Agency) ภายใต้โครงสร้างด้วย เท่านั้นยังไม่พอยังมองไปที่ปัจจัยทางด้านภูมิศาสตร์ หรือสภาวะแวดล้อมด้วย โดยปัจจัยทั้งหมดนี้

ได้มีความสัมพันธ์กันและเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงในสถานที่และเวลา หมายความว่า เป็นความเชื่อในการมอง “ความจริง” ทางสังคมแบบหนึ่งว่า ทุกสิ่งที่ได้กล่าวมาไม่มีสิ่งใดที่ไม่เกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับสิ่งอื่น ๆ ดังนั้นการเข้าใจ “ความจริง” ประวัติศาสตร์จึงต้องอธิบายความสัมพันธ์ของสิ่งเหล่านั้น แนวคิดประวัติศาสตร์ทั้งหมดดังกล่าวนี้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับวิธีคิดแบบองค์รวม (Holistic) หรือประวัติศาสตร์แบบองค์รวม โดยการอธิบายกิจกรรมหรือประสบการณ์ทั้งหมดของท้องถิ่น ให้มีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์หรือมีผลถึงกันในแต่ละช่วงเวลา (ขงยุทธ ชูแว่น, 2550, หน้า 361)

ดังนั้นแนวคิดเรื่องประวัติศาสตร์ทั้งหมดจึงถือได้ว่าเป็นพัฒนาการทางความคิด และวิธีวิเคราะห์ล่าสุดของการศึกษาประวัติศาสตร์ในสังคมไทยภายใต้การเชื่อว่า “ความจริง” ทางประวัติศาสตร์ยังมีอยู่และมีมาอย่างต่อเนื่องภายใต้สถานที่และเวลา อาจมีข้อยกเว้นสำหรับแนวคิดทางสังคมศาสตร์อีกแนวคิดหนึ่งที่มีอิทธิพลอย่างมากในปัจจุบันคือแนวคิดของสำนักหลังสมัยใหม่นิยม (Post-modernisms) ที่ไม่เชื่อเรื่อง “ความจริง” พื้นฐานที่สามารถเป็นหลักในการอธิบายสิ่งต่าง ๆ ได้ แม้ว่าเป็นประเด็นที่น่าสนใจ แต่อยู่นอกเหนือจากการศึกษาของผู้วิจัย แต่หากมีประเด็นใดที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับผู้วิจัยจะค่อยพิจารณาต่อไป

4. สรุป: แนวคิดประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกับงานวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่น ลุ่มน้ำตาปีตอนบน

ผู้วิจัยได้แสดงให้เห็นว่าการศึกษาดำเนินทางประวัติศาสตร์นั้นจะต้องมีปรัชญาอยู่เบื้องหลังประวัติศาสตร์นิพนธ์เสมอ ปรัชญาในที่นี้หมายถึงไปถึงทุกอย่างที่อยู่เบื้องหลังความคิดของนักประวัติศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นกรอบคิด แนวคิด หรือทฤษฎี ปรัชญาประวัติศาสตร์จึงเป็นกระบวนการคิดที่อยู่เบื้องหลังประวัติศาสตร์นิพนธ์ทั้งหลาย ดังนั้นเมื่อพิจารณาจากพัฒนาการการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะเห็นถึงความเป็นจริงในข้อนี้ ในช่วง 5 ทศวรรษที่ผ่านมา การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีปรัชญาในการศึกษาที่แตกต่างหลากหลาย ขณะเดียวกันภายใต้ความหลากหลายนั้นบางส่วนก็อาจมีความสอดคล้องกันหรือสามารถยอมรับซึ่งกันและกันได้ เนื่องจาก “แก่นความคิด” สอดคล้องกัน ความแตกต่างอาจมาจากความสนใจประเด็นต่าง ๆ แตกต่างกันและวิธีการศึกษาแตกต่างกัน

พัฒนาการการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่า “การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ในสังคมไทย เกิดขึ้นภายใต้ “นักประวัติศาสตร์” ที่มีความหลากหลายสามารถจัดได้สองกลุ่มใหญ่คือ นักประวัติศาสตร์ที่เรียนประวัติศาสตร์สายตรงกับนักประวัติศาสตร์นอกสาขาประวัติศาสตร์ ดูเหมือนว่ากลุ่มนักประวัติศาสตร์สายตรงจะมีความกังวลใจอยู่ไม่น้อยต่อปัญหาในเชิงวิชาการทางประวัติศาสตร์ (ขงยุทธ ชูแว่น, 2551, หน้า 202-205) ผู้วิจัยเห็นด้วยว่าสำหรับนักประวัติศาสตร์สายตรงแล้วเป็นปัญหาที่สมควรพิจารณา สำหรับผู้วิจัยจะไม่พิจารณาใน

ประเด็นนี้ แม้ว่าจะเห็นด้วยเป็นอย่างมากกับข้อเสนอให้พัฒนามาเป็น “ประวัติศาสตร์ทั้งหมด” (Total History) ซึ่งทั้งนักประวัติศาสตร์สายตรงและสายอื่น ๆ ควรจะกระทำ แม้ว่าในความเป็นจริงจะเป็นเรื่องยากมากก็ตาม เนื่องจากนักประวัติศาสตร์สายอื่น ๆ ได้ศึกษาเล่าเรียน ผ่านความเชื่อที่ติดตัวมาจากสาขาวิชาต่าง ๆ ความสนใจแต่ละสาขาก็แตกต่างกัน ถึงกระนั้นนักประวัติศาสตร์สายตรงก็ไม่ได้มีความคิดแบบ “ประวัติศาสตร์ทั้งหมด” ทุกคน ปัญหานี้จึงเป็นปัญหาของความเชื่อในปรัชญาประวัติศาสตร์และความสามารถในการ “มองเห็น” หรือ “หยั่งรู้” “ประวัติศาสตร์ทั้งหมด” ส่วนปัญหาอื่น ๆ เช่น ปัญหาวิธีการศึกษา ปัญหาเกี่ยวกับหลักฐาน ปัญหาเกี่ยวกับหน่วยวิเคราะห์ รวมถึงปัญหาอื่น ๆ (ยงยุทธ ชูแว่น, 2551, หน้า 205-236) เป็นปัญหาที่สมควรพิจารณาและนักประวัติศาสตร์ (ทุกสาย) ควรตระหนักและพยายามแก้ไขปัญหานั้นให้หมดไป

ในประเด็นนี้ผู้วิจัยจะพิจารณาเพื่อแสดงให้เห็นว่า การวิจัยนี้ได้ใช้ปรัชญาการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลักษณะใดในการประกอบสร้างเป็นกรอบความคิดและมีเหตุผลใดที่ผู้วิจัยใช้แนวทางนี้

เมื่อพิจารณาจากพัฒนาการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และจากคำนิยามประวัติศาสตร์ท้องถิ่นพบว่าในสังคมไทยเราไม่อาจแยกกันได้อย่างเด็ดขาดระหว่าง “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” กับ “ท้องถิ่นศึกษาในมิติประวัติศาสตร์” ยงยุทธ ชูแว่น (2551, หน้า 257-260) มองว่าเกิดจากการเติบโตของวิชาสังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ ที่มุ่งลงไปศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น และเกิดจากความอ่อนแอของวิชาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเอง การมองเช่นนี้ตั้งอยู่บนฐานความคิดว่า ประวัติศาสตร์หรือประวัติศาสตร์ท้องถิ่นสามารถแยกออกไปจากศาสตร์อื่น ๆ ได้ ข้ออ้างหนึ่งมาจากตะวันตกที่บอกว่า “เราสามารถแยกแยะได้ชัดเจนระหว่างประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (Local History) ประวัติศาสตร์จากข้างล่าง (History From Below) หรือประวัติศาสตร์ประชาชน (People’s History) นอกจากนี้ยังมีประวัติศาสตร์วัฒนธรรมหรือประวัติศาสตร์ความรู้สึกนึกคิด (Cultural History, or The History of Mentalities) ประวัติศาสตร์ต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้แม้ว่าจะมีลักษณะร่วมกันอยู่ทั้งในด้านเนื้อหาวิธีการ แต่ก็มีข้อแตกต่างบางอย่างที่มองเห็นได้” (ยงยุทธ ชูแว่น, 2551, หน้า 258)

ผู้วิจัยเห็นว่าข้ออ้างนี้ไม่ได้ทำให้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแตกต่างจนสามารถจัดเป็น “ประเภท” หนึ่ง ๆ ได้ ความแตกต่างกันนั้นส่วนหนึ่งเป็นเรื่องความสนใจประเด็นหรือเรื่องที่ศึกษาและอีกส่วนหนึ่งเกิดจาก “การตีความ” เพื่อจัดประเภทของผู้อื่น ซึ่งผู้ศึกษาเองอาจยอมรับหรือไม่ยอมรับก็ได้ ด้านความแตกต่างในเรื่องที่สนใจนั้นเป็นเรื่องปกติของการศึกษา ผู้วิจัยยอมรับว่าแม้จะมีสิ่งที่เรียกว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่น แต่ความหมายก็ยังขึ้นอยู่กับความเข้าใจและให้ความหมายอยู่มาก และเมื่อพิจารณาในสังคมไทย ดังที่ยงยุทธได้กล่าวไว้ว่า “การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่น...ต่างก็นำเอาแนวคิดทฤษฎีและมุมมองต่าง ๆ มาใช้ศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้าน เกิดองค์ความรู้ในมิติต่าง ๆ ที่หลากหลาย...เนื้อหาอันหลากหลายเหล่านี้เมื่อศึกษาอย่างเป็น

ประวัติศาสตร์และมีพื้นที่ศึกษาอยู่ใน “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ แล้วผู้ศึกษาและ/ หรือผู้อื่นก็มักจะเรียกว่าเป็นการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ได้ทั้งสิ้น (ขงยุทธ ชูแว่น, 2551, หน้า 257-258) และสามารถเห็นได้ว่าการศึกษาจากศาสตร์อื่น ๆ และในสายประวัติศาสตร์เองต่างก็ได้ร่วมกันพัฒนาแลกเปลี่ยนแนวทางการศึกษากันตลอดมาดังเห็นได้จาก “คานิยาม” ในช่วงต้นหากไม่มีสาขาอื่น ๆ เข้าร่วมกับสาขาประวัติศาสตร์คานิยามที่เชื่อมโยงดังกล่าวคงไม่เกิดขึ้น ผู้วิจัยจึงเห็นว่าการเติบโตของสายอื่น ๆ เป็นอุปการะต่อการศึกษาด้านประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ขณะเดียวกันวิชาประวัติศาสตร์เองก็ไม่ได้อ่อนแอ ดังที่กล่าวเนื่องจากได้เข้ามาร่วมตรวจสอบ พัฒนาการศึกษา “ท้องถิ่น” จากสาขาอื่น ๆ ด้วย ผู้วิจัยกลับเห็นว่าการที่สาขาอื่น ๆ หันมาใช้มิติประวัติศาสตร์นั้นเป็นความเข้มแข็งของสาขาประวัติศาสตร์อย่างหนึ่ง เพราะสาขาอื่น ๆ รู้ว่าศาสตร์ของตัวเองอาจมีข้อบกพร่องหรือต้องการพัฒนาให้ดีขึ้นจึงต้องหันมาศึกษา “วิธีการทางประวัติศาสตร์” ที่อยู่ในสาขาประวัติศาสตร์ แม้ว่าอาจจะเป็น “มือสมัครเล่น” บ้างเท่านั้น ดังนั้นทั้ง “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” กับ “ท้องถิ่นศึกษาในมิติประวัติศาสตร์” เป็นส่วนเสริมซึ่งกันและกัน เป็นสองด้านของเหรียญเดียวกัน และสามารถตีความว่าเป็นผู้สนใจ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” และสามารถพูดได้ว่าเป็น “การศึกษาด้านประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” เหมือนกัน

สำหรับงานวิจัย เรื่องประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน เป็นงานวิจัยทางด้านไทยศึกษาที่ใช้แนวคิด ทฤษฎีและวิธีการศึกษาในลักษณะบูรณาการ เพื่อตอบวัตถุประสงค์สามเรื่องหลัก ๆ ที่สัมพันธ์กันคือลักษณะทางภูมิวัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์และเครือข่ายทางสังคม ดังนั้นแนวคิด ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงเป็นส่วนหนึ่งที่ผู้วิจัยใช้เป็นกรอบนำทาง และเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่สัมพันธ์กับแนวคิดทางสังคมศาสตร์ที่ผู้วิจัยเห็นว่ามีความเหมาะสมต่องานวิจัยนี้มากที่สุด ขณะเดียวกันด้วยจุดเด่น จุดด้อยของแนวคิดผู้วิจัยก็สามารถขยายมุมมองออกไปสู่ “พรมแดนความรู้” จากพัฒนาการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบัน กล่าวคือ

จากพัฒนาการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก่อน พ.ศ. 2500 ปรากฏการศึกษากระแสรองที่ให้ความสำคัญกับประชาชนในท้องถิ่นต่าง ๆ เป็นผู้ขับเคลื่อนประวัติศาสตร์ โดยอาจมีความสัมพันธ์กับรัฐส่วนกลางอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งต่อเนื่องและไม่ต่อเนื่อง เป็นปรากฏการศึกษาประวัติศาสตร์ที่สอดคล้องกับ “ความเป็นจริง” ของท้องถิ่นมากที่สุด ความคิดนี้ได้รับการยืนยันมากขึ้นจากพัฒนาการช่วง พ.ศ. 2500-2520 จากมานิต วัลลิโกดม และจิตร ภูมิศักดิ์ โดยเฉพาะแนวคิดของจิตรนั้นให้ความสำคัญกับประชาชนทั่วไปและท้องถิ่นด้วย “สำนึกใหม่” ท้องถิ่นมีพัฒนาการที่แตกต่างออกไปจากศูนย์กลางและมีความสัมพันธ์กับศูนย์กลางที่หลากหลายมิได้เป็น “เนื้อเดียว” กันกับศูนย์กลางตามการศึกษาประวัติศาสตร์ชาตินิยมกล่าวอ้าง ท้องถิ่นมีทั้งร่วมมือ ต่อรอง ขัดแย้งกับศูนย์กลางตลอดมา และประเด็นสำคัญคือ มี “ตัวตน” มีอัตลักษณ์เป็นของตนเอง เช่นเดียวกับ

ชุมชนลุ่มน้ำตาปตอนบน จากความคิดนี้ผู้วิจัยจึงเห็นสอดคล้องกับแนวทางการศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นการศึกษาแนวใหม่ตามแนวเศรษฐศาสตร์การเมืองที่มองเห็นภาพสังคมไทยมีความขัดแย้ง เปลี่ยนแปลง เคลื่อนไหวและมีความสัมพันธ์ที่หลากหลาย (คูช่วงพัฒนาการ พ.ศ. 2500-2520)

แนวคิดดังกล่าวได้มีพัฒนาการมาต่อเนื่องถึงช่วง พ.ศ. 2520-2540 โดยมีเนื้อหาแยกได้เป็นสามลักษณะคือประวัติศาสตร์สังคม ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ และประวัติศาสตร์วัฒนธรรม ผู้วิจัยเห็นว่าสามแนวทางนี้มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันเป็นอย่างมาก และเป็นฐานสำคัญของการเติบโตของประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นในทศวรรษที่ 2540 และพัฒนามาเป็นแนวคิดประวัติศาสตร์ทั้งหมด (Total History)

อย่างไรก็ตามดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวไปในข้างต้น ผู้วิจัยเชื่อว่า “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” กับ “ท้องถิ่นศึกษาในมิติประวัติศาสตร์” เสมือนเป็นสองด้านของเหรียญเดียวกันด้วยเหตุนี้การเติบโตของประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นในทศวรรษที่ 2540 ไม่ใช่การเติบโตเฉพาะประวัติศาสตร์ “สายตรง” เท่านั้น แต่เป็นการเติบโตไปพร้อม ๆ กัน และแนวคิดประวัติศาสตร์ทั้งหมดนั้นตั้งอยู่บนความเชื่อว่ากิจกรรมทุกด้านของมนุษย์นั้นมีความสัมพันธ์กัน แต่ในกระบวนการศึกษานั้นผู้วิจัยแต่ละท่านอาจเริ่มต้นในการวิเคราะห์ปัจจัยแตกต่างกันขึ้นอยู่กับความเหมาะสมและความถนัด “ในที่สุดเราก็จะต้องมีประเด็นหนึ่งประเด็นใดมาอธิบาย “นาร่อง” เพื่อให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงคลี่คลายของสังคมมิติหนึ่งมิติใดก่อน จากนั้นจึงจะได้นำเสนอเนื้อหาด้านอื่น ๆ ที่สัมพันธ์สอดคล้องกัน” (ยงยุทธ ชูแว่น, 2551, หน้า 361) ดังนั้นผู้วิจัยจึงเลือกที่จะ “นาร่อง” ด้วยแนวคิดทางภูมิศาสตร์ นำมาสู่วิถีการผลิต ความสัมพันธ์ทางสังคม การเมือง และวัฒนธรรม และจะพยายามแสดงความสัมพันธ์ของปัจจัยเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงเลือกใช้แนวคิดในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตามแนวทางของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชนเป็นแกนหลัก การศึกษาตามแนวทางนี้จากพัฒนาการถูกจัดให้เป็นสายประวัติศาสตร์เศรษฐกิจมองในแง่หนึ่งก็ไม่ผิดนักแต่เป็นเพียงภาพกว้าง ๆ เท่านั้นโดยในรายละเอียดมีความซ้อนทับสัมพันธ์ต่อประวัติศาสตร์สังคมและประวัติศาสตร์วัฒนธรรมเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากแนวคิดหรือทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชนนั้น มีความเชื่อพื้นฐานอยู่แล้วว่า เศรษฐกิจ สังคม การเมืองและวัฒนธรรม มีความสัมพันธ์ต่อกัน

ผู้วิจัยเชื่อว่าการพัฒนาไปสู่ประวัติศาสตร์ทั้งหมดนั้นแนวทางหนึ่งที่เป็นไปได้มากที่สุด คือ การต้อง “นาร่อง” ด้วยประเด็นทางเศรษฐกิจ (ที่สัมพันธ์กับภูมิศาสตร์) เพราะเป็นเรื่องที่เป็นรูปธรรมที่สุด เป็นปัจจัยที่มีพลังอธิบายการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงได้มาก เพียงแต่ต้องรู้ว่าปัจจัยอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องอยู่ด้วยและต้องพยายามเชื่อมโยงความสัมพันธ์ของปัจจัยเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้

สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน จึงต้องเรียนรู้แนวคิด ทฤษฎี และวิธีการศึกษาจากแนวศึกษาแบบอื่น ๆ โดยเฉพาะที่มีความสอดคล้องหรือไม่ขัดแย้งกับปรัชญาพื้นฐาน เช่น ประวัติศาสตร์สังคม และประวัติศาสตร์วัฒนธรรม อย่างไรก็ตามผู้วิจัยได้ปฏิเสธแนวทางการศึกษาแบบอื่น ๆ ตรงข้ามแนวทางอื่น ๆ สามารถนำมาเสริมให้เกิดการพัฒนาการศึกษา “ท้องถิ่น” ให้ถูกต้องรอบด้านมากขึ้น เช่น แนวทางการศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ แนวทางการรวบรวม ปฐมฤกษ์ และวิเคราะห์หลักฐานที่เกี่ยวข้อง แนวทางการศึกษาประวัติเมือง สถานที่ และบุคคลสำคัญ แนวทางการศึกษาจากสำนักโครงสร้างหน้าที่ เป็นต้น แนวทางการศึกษาแบบอื่น ๆ เหล่านี้แม้ว่าปรัชญาพื้นฐานในความเชื่อ “ความจริง” ทางสังคมแตกต่างกัน แต่สามารถนำมาเป็นข้อมูล การเชื่อมโยงไปสู่ “ความจริง” ใหม่ ๆ และเป็นการปฏิสังสรรค์ทางความคิดเพื่อการพัฒนาซึ่งกันและกันต่อไปในอนาคต

สรุปได้ว่าแนวคิดประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีความเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ วิธีการทางประวัติศาสตร์ และปรัชญาประวัติศาสตร์ ด้วยเหตุนี้จึงมีพัฒนาการในการศึกษา “ท้องถิ่น” ในมิติประวัติศาสตร์ และ/หรือ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ในแนวทางที่หลากหลายทั้งแตกต่างกัน คล้ายคลึงกันและสอดคล้องกัน ภายใต้พัฒนาการนี้ทำให้เห็นถึงพรมแดนของความรู้ที่นักประวัติศาสตร์หวังจะไปให้ถึงและเริ่มออกเดินทางแล้วคือประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมด ผู้วิจัยได้เสนอจุดยืนการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นกลุ่มน้ำตาปีตอนบน ณ ตำแหน่งของแนวทางการศึกษาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน เป็นแกนหลัก โดยประกอบร่วมกับแนวทางของประวัติศาสตร์สังคม และประวัติศาสตร์วัฒนธรรม โดยคาดหวังว่าเป็นการพัฒนาไปสู่ประวัติศาสตร์ทั้งหมดในอนาคตได้

สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน

งานวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นกลุ่มน้ำตาปีตอนบนเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่มีฐานคิดจากสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน ในหัวข้อนี้จะพิจารณาในฐานะเป็นวิธีวิทยา (Methodology Approach) และแนวคิด หรือทฤษฎี ที่เกี่ยวข้องกับสังคมศาสตร์มากขึ้น โดยผู้วิจัยจะเริ่มจากพิจารณาแนวคิดของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองคร่าว ๆ โดยภาพรวมเพื่อเป็นฐานความเข้าใจจากนั้นจะแสดงรายละเอียดวิธีวิทยาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์ และแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน สุดท้ายจะอธิบายความสัมพันธ์ของแนวคิดทั้งสองโดยเรียกว่าสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน

1. สำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง

สำนักศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน เป็นแนวคิดที่พัฒนา
มาจากแนวคิดหรือทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมือง (Political Economy) แนวคิดนี้ได้ปรากฏเป็น
ระบบคิดที่ชัดเจนในคริสต์ศตวรรษที่ 17 ซึ่งเป็นช่วงของการต่อสู้ระหว่างทุนนิยมกับศักดินาใน
ยุโรป นักคิดสายเศรษฐศาสตร์ทุนนิยมที่รู้จักกันดีคือ อדם สมิท (Adam Smith) และเดวิด ริคาร์โด
(David Ricardo) (กนกศักดิ์ แก้วเทพ, 2550, หน้า 1) นักเศรษฐศาสตร์ทุนนิยมในยุคนั้นอธิบาย
เศรษฐศาสตร์ภายในขอบเขตของปรัชญาทางศีลธรรมและภาวการณ์ทางการเมือง ทำให้
เศรษฐศาสตร์ในยุคนั้นเป็นที่ยอมรับกันในฐานะเป็น “เศรษฐศาสตร์การเมือง” (กนกศักดิ์ แก้วเทพ,
2549, หน้า 8) ต่อมาเนื่องจากเศรษฐศาสตร์แบบทุนนิยมมีสมมติฐานว่า มนุษย์เป็นสัตว์เศรษฐกิจ
(Homo Economicus) มีแนวโน้มมุ่งแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัวสูงสุด และถือว่าเศรษฐกิจทุนนิยม
นั้นเป็นระบบที่ดีที่สุด คาร์ล มาร์กซ์ และเฟรดเดอริก เองเงิลส์ เป็นนักคิดคนแรก ๆ ที่ไม่เห็นด้วย
ต่อแนวคิดดังกล่าวจนได้ปฏิบัติความคิดทางเศรษฐศาสตร์การเมืองเสียใหม่ อย่างไรก็ตาม
เศรษฐศาสตร์ทุนนิยมนั้นถือได้ว่าเป็นเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก (Mainstream Economics) สามารถ
มีอิทธิพลทางความคิดอย่างต่อเนื่อง โดยที่เศรษฐศาสตร์การเมืองที่มีพื้นฐานแนวคิดจาก คาร์ล
มาร์กซ์ และเฟรดเดอริก เองเงิลส์ ก็ได้ต่อสู้ทางความคิดและพัฒนาความคิดอย่างต่อเนื่อง
เช่นเดียวกัน โดยวิจารณ์เศรษฐศาสตร์ทุนนิยมว่า ไม่คำนึงถึงข้อเท็จจริงทางสังคม ขาดการวิเคราะห์
อย่างวิพากษ์ (Critical Analysis) จึงขาดความเป็นศาสตร์แห่งสังคม และเป็นอุดมการณ์ที่ครอบงำ
สังคม เป็นเครื่องมือของผู้มีอำนาจในสังคมในการสร้างคำขวัญและวาทกรรมที่ก่อให้เกิดความ
สับสนคลุมเครือหรือปิดบังความเป็นจริงในการวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงของสังคม
(กนกศักดิ์ แก้วเทพ, 2550, หน้า 2-3)

กนกศักดิ์ แก้วเทพ (2550) ได้สรุปว่า เศรษฐศาสตร์การเมืองคือเศรษฐศาสตร์แบบอื่น ๆ
ที่ไม่ได้เป็นเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก (Heterodox Economics) ในวงวิชาการไทยอาจเรียกว่า
เศรษฐศาสตร์กระแสรอง หรือเศรษฐศาสตร์กระแสทวนในโลกวิชาการตะวันตกในปัจจุบัน
จึงมีสำนักคิดแนวเศรษฐศาสตร์การเมืองที่หลากหลาย เช่น เศรษฐศาสตร์การเมืองแบบมาร์กซ์
(Marxist Political Economy) เศรษฐศาสตร์การเมืองแบบซ้ายใหม่ (New Left or Neo-marxist
Political Economy) เศรษฐศาสตร์การเมืองแนวสถาบัน (Political Economy of Institutionalism)
เศรษฐศาสตร์การเมืองแนวใหม่หรือแนวนโยบายสาธารณะ (New Political Economy or Public
Choice) เศรษฐศาสตร์การเมืองระหว่างประเทศ (International Political Economy) เศรษฐศาสตร์
การเมืองของระบบทุนนิยมโลกหรือโลกาภิวัตน์ (Political Economy of World System or
Globalization) เศรษฐศาสตร์การเมืองของสตรีนิยม (Feminist Political Economy) เศรษฐศาสตร์

การเมืองของสื่อมวลชน (Political Economy of Mass Media) เศรษฐศาสตร์การเมืองแบบยุคหลังสมัยใหม่ (Postmodern Political Economy or Political Economy of Postmodern) และเศรษฐศาสตร์การเมืองแนววัฒนธรรม (Political Economy of Culture) เป็นต้น

อย่างก็ตามแม้ว่าเศรษฐศาสตร์การเมืองจะมีหลายแนวคิดแต่สามารถสรุปลักษณะร่วมของแนวคิดและกรอบการวิเคราะห์ได้ดังนี้ 1. เศรษฐศาสตร์การเมืองเน้นที่การวิพากษ์ (Critical) ให้มีการตั้งคำถามต่อข้อสรุปต่าง ๆ 2. เน้นที่การวิเคราะห์แบบองค์รวม (Holistic or Totality) โดยมุ่งไปที่ความสัมพันธ์ระหว่างส่วนประกอบต่าง ๆ ของสังคมที่ซ้อนทับอยู่อย่างหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ ด้านการเมือง ด้านสังคม ด้านวัฒนธรรม และด้านศาสนาและอุดมการณ์ เนื่องจากว่าปัจจัยต่าง ๆ ล้วนมีความเกี่ยวพันร้อยรัดกันเป็นระบบ 3. เน้นที่การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ (Historical Analysis) เพราะสังคมมีการพัฒนาการ มีการเคลื่อนไหวและมีความเปลี่ยนแปลง หรือมีพลวัต (Dynamic) มิใช่สังคมหยุดนิ่งอยู่กับที่ (Static) และ 4. เน้นการวิเคราะห์ที่ความขัดแย้งและการขัดกัน (Conflict and Contradiction) ในท่ามกลางกระบวนการพัฒนาการของระบบสังคมที่เป็นอยู่ มีความขัดแย้งเกิดขึ้นลักษณะใดบ้าง ความขัดแย้งสามารถแก้ไขได้ภายในระบบสังคมหรือไม่ หรือเป็นปัญหาเชิงโครงสร้าง มีปัญหาอะไรบ้างที่เราไม่สามารถแก้ไข ความขัดแย้งนี้ได้อีกต่อไป และทำไมพัฒนาการทางสังคมแบบถอนรากถอนโคนจึงเป็นสิ่งจำเป็น แนวคิดและกรอบการวิเคราะห์ทั้งหมดนี้เศรษฐศาสตร์การเมืองไม่ต้องการเพียงอธิบายสังคมแต่เพียงอย่างเดียว แต่ต้องการนำไปสู่ “คุณค่า” ทางสังคมที่ควรจะเป็นด้วย เช่น ความเสมอภาคและความเป็นธรรมทางสังคมหรือเพื่อคนส่วนใหญ่ เป็นต้น

2. สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์

แนวคิดของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์ในสังคมไทยเป็นพัฒนาการหนึ่งของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง โดยมีแกนนำคือ จักรทิพย์ นาถสุภา แนวคิดนี้เกิดจากการให้ความสนใจการศึกษาหมู่บ้านหรือท้องถิ่นในช่วงประมาณ พ.ศ. 2522 ซึ่งเป็นอีกแนวทางหนึ่งที่แตกต่างจากการศึกษาแนวทางอื่น ๆ ก่อนหน้านั้นคือ แนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม แนวโครงสร้างหน้าที่ แนวการพัฒนาให้ทันสมัย (Modernization) แนวการศึกษาการบริหารราชการส่วนภูมิภาคแบบรัฐ และแนวทางการศึกษาแบบองค์การพัฒนาเอกชน (NGO) โดยจักรทิพย์ได้วิจารณ์ และเสนอแนวการศึกษาแบบใหม่ คือแบบเศรษฐกิจการเมือง กล่าวคือเป็นการศึกษาแบบแผนความสัมพันธ์ของมนุษย์ที่เกี่ยวกับโครงสร้างทางเศรษฐกิจโดยสัมพันธ์กับโครงสร้างอำนาจ โดยศึกษาระดับเขตที่ถือได้ว่าเป็นระบบเดียวกันทั้งระบบการผลิต ระบบการเมืองหรือระบบวัฒนธรรม พิจารณาเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นที่ศึกษากับหน่วยที่ใหญ่ขึ้นไป ไม่ละเลย

ความขัดแย้ง และศึกษาเป็นแบบประวัติศาสตร์ โดยพิจารณากระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากพลังพลวัต ภายในท้องถิ่นเองและจากความสัมพันธ์กับสังคมภายนอก(ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2529, หน้า 16-17) การศึกษาหมู่บ้านตามแนวทางเศรษฐกิจการเมืองแบบประวัติศาสตร์ดังกล่าว ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2529, หน้า 31-33) ถือว่าเป็นลักษณะพิเศษหรือสำคัญ กล่าวคือ เป็นการศึกษาหมู่บ้านในระยะยาวไม่ได้ศึกษาหมู่บ้านเฉพาะในช่วงการพัฒนาเท่านั้นหากไม่ได้ศึกษาเป็นประวัติศาสตร์ เราอาจจะไม่เห็นความสำคัญของการคงอยู่และการพยายามคงไว้ซึ่งเอกลักษณ์ของหมู่บ้านและวัฒนธรรมชุมชนในช่วงระยะเวลาที่ยาวนาน หากศึกษาแต่การพัฒนาหมู่บ้านในช่วงระยะสั้นจะมองไม่เห็น นอกจากนั้นการศึกษาหมู่บ้านแบบเศรษฐกิจการเมืองแบบประวัติศาสตร์ดังกล่าวบางครั้งเอกสารต่าง ๆ มีอยู่จำกัดและเป็นมุมมองของรัฐมากกว่าของชาวบ้าน ด้วยเหตุนี้จึงได้เสนอให้เป็นการศึกษาจากแง่มุมของความทรงจำร่วมกันของชาวบ้านและเป็นที่มาของการศึกษาในแนวประวัติศาสตร์บอกเล่า (Oral History) ที่พัฒนาต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ดังนั้น การศึกษา “เศรษฐกิจการเมืองแนวประวัติศาสตร์” ตามแนวคิดของฉัตรทิพย์เป็นความพยายามที่จะผสมผสานมิติต่าง ๆ ในการศึกษาหมู่บ้านอย่างรอบด้าน และไม่ใช่เพียงเพื่อเป้าหมายทางวิชาการเดียว หากเป็นผลต่อการพัฒนาสังคมอีกด้านหนึ่งด้วย โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากพลังภายในของคนในท้องถิ่นเอง (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2548)

วิธีวิทยาของแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับวิธีวิทยาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองดังที่ได้กล่าวมาเพียงแต่แนวประวัติศาสตร์มีจุดเน้นเพิ่มเติมบางประการ และได้มีการพัฒนาเพิ่มเติมในระยะเวลามากกว่า 20 ปี ในปี พ.ศ. 2528 ฉัตรทิพย์ได้เสนอวิธีวิทยาที่เรียกว่า “การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์” (Historical Approach) ในหัวข้อ “จะศึกษาสังคมไทยอย่างไร” (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2548, หน้า 16-21) โดยให้ความสำคัญต่อเรื่องต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. ศึกษาโครงสร้างและความสัมพันธ์ของระบบต่าง ๆ ในสังคม กล่าวคือ ในการทำความเข้าใจสังคมนั้นจะต้องเข้าใจโครงสร้างทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรม โดยโครงสร้างเหล่านั้นมีความสัมพันธ์ต่อกันเพราะความสัมพันธ์ระหว่างแต่ละส่วนที่มีต่อกันมีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าคุณสมบัติเฉพาะของแต่ละส่วน นอกจากนั้นในสังคมยังมีความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น การจัดกลุ่มเป็นชนชั้นต่าง ๆ จะทำให้ตัวแปรในการศึกษาลดลงเพราะมีวิถีชีวิตและบทบาทในสังคมไม่แตกต่างกัน ถึงแม้ว่าจะไม่สามารถเป็นตัวแทนที่ดีได้แต่ก็เป็นสิ่งที่ไม่น่าละเลย

2. เข้าใจสังคมอย่างเป็นกระบวนการ (Process) กล่าวคือ สังคมกว่าจะพัฒนาการมาจนถึงทุกวันนี้จะต้องมีต้นกำเนิดหรือที่มาในการอธิบายสังคมจึงต้องรู้พัฒนาการของมัน เพราะ

จะทำให้เข้าใจความเป็นมาและสามารถทำนายและกำหนดความเป็นไปในอนาคตได้ระดับหนึ่ง

3. ไม่ละเลยความขัดแย้ง กล่าวคือ องค์ประกอบของสังคมมีทั้งส่วนที่มีความผสมผสานกลมกลืนและส่วนที่เป็นความขัดแย้ง เนื่องจากสังคมมีความเปลี่ยนแปลงอยู่เรื่อย ๆ ความขัดแย้งจึงเป็นส่วนหนึ่งของสังคม

4. วิเคราะห์สังคมโดยใช้แง่มุมการมองของชาวบ้าน กล่าวคือ วงการวิชาการต้องการศึกษาเรื่องต่าง ๆ ให้เป็นกลางมากที่สุด แต่ชาวบ้านซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของสังคม มุมมองของชาวบ้านเป็นประสบการณ์ที่มีค่าที่ควรได้รับความสนใจมากขึ้น การมองจากแง่มุมของชาวบ้านเป็นการศึกษาความต้องการ อารมณ์ ความรู้สึก และความปรารถนาของชาวบ้าน จะทำให้ภาพของสังคมไทยสมบูรณ์ยิ่งขึ้นเกิดดุลยภาพมากขึ้น

ต่อมาในปี พ.ศ. 2547 ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ได้เสนอวิธีวิทยาอย่างเป็นทางการอีกครั้งในหัวข้อ “การศึกษาสังคมไทยกับวิธีวิจัย” (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2548, หน้า 135-144) โดยมีเนื้อหาที่ใกล้เคียงกับเมื่อปี พ.ศ. 2528 แต่มีความแตกต่างกันเล็กน้อย ฉัตรทิพย์ได้เรียกวิธีศึกษานี้ว่า “การศึกษาโดยวิธีเศรษฐศาสตร์การเมือง” โดยสรุปดังนี้

1. ศึกษาโครงสร้างระบบสังคม เศรษฐกิจและวัฒนธรรม คือศึกษาระบบเศรษฐกิจและความสัมพันธ์ระหว่างระบบเศรษฐกิจกับระบบการเมืองและระบบวัฒนธรรม
2. ศึกษาแบบประวัติศาสตร์ อธิบายกระบวนการความเป็นมาของระบบและระบบที่พึงปรารถนาในอนาคต
3. ให้ความสำคัญ มีจุดรวมศูนย์ความสนใจและเพื่ออำนวยความสะดวกที่ประชาชนธรรมดาสามัญและสถาบันของพวกเขา
4. เปรียบเทียบประสบการณ์ประวัติศาสตร์กับต่างประเทศ เพื่อใช้ประโยชน์จากทฤษฎีองค์ความรู้สากลและมุ่งสู่การประกอบทฤษฎีสังคมศาสตร์ที่ใช้อธิบายทำความเข้าใจสังคมไทยได้แจ่มชัดที่สุด

จะเห็นได้ว่าวิธีวิทยาในปี พ.ศ. 2547 นี้มีความแตกต่างจาก พ.ศ. 2528 เพียงข้อเดียวเท่านั้นคือ ไม่กล่าวถึงเรื่องความขัดแย้งและเพิ่มการเปรียบเทียบจากทฤษฎีองค์ความรู้สากล แต่เมื่อพิจารณาจากฐานคิดผู้วิจัยเชื่อว่า แนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองทุกสำนักมองความขัดแย้งเป็นสิ่งที่ละเลยไม่ได้อยู่แล้ว และการศึกษาโครงสร้าง ความสัมพันธ์ของโครงสร้าง การศึกษาแบบประวัติศาสตร์ และการรวมศูนย์อยู่ที่ประชาชนคนสามัญนั้น (ข้อ 1-3) เป็นไปไม่ได้ที่จะตัดเรื่องความขัดแย้งออกไปเพราะเราจะพบความขัดแย้งภายใต้การศึกษานั้น ๆ โดยธรรมชาติ และเมื่อพิจารณาไปถึงวิธีวิทยาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองที่เป็นแกนหลัก ก็พบว่ามีความใกล้เคียงกันเป็นอย่างมากต่างกันเพียงสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์ ไม่ได้เน้นหรือไม่ได้

กล่าวถึงการวิพากษ์ (Critical) ขณะเดียวกันสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง ไม่ได้กล่าวถึงการรวมศูนย์ ความสนใจอยู่ที่ประชาชนคนสามัญ และการเปรียบเทียบจากทฤษฎีองค์ความรู้สากล ผู้วิจัยเห็นว่า ทั้งหมดนี้ล้วนมีความสอดคล้องกันหรือแทบไม่มีความแตกต่างกัน สำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง แนวประวัติศาสตร์ ก็สามารถสนใจการวิพากษ์ได้เช่นกันหากมีประเด็นที่น่าสนใจ ขณะเดียวกันในการพิจารณาประเด็นใดประเด็นหนึ่งนั้นดูเหมือนหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องวิพากษ์บางสิ่งบางอย่าง โดยเฉพาะอิทธิพลของทุนนิยม การกดขี่เอารัดเอาเปรียบและปัญหาความอยุติธรรมต่าง ๆ เพราะ ทั้งหมดนี้กระทบต่อโครงสร้างสังคมและประชาชนคนสามัญ ขณะเดียวกันสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองโดยธรรมชาติแล้วให้ความสำคัญกับประชาชนคนสามัญและการเปรียบเทียบจากทฤษฎีองค์ความรู้สากลเพียงแต่ไม่ได้กล่าวถึงเท่านั้น ดังนั้นผู้วิจัยเห็นว่าวิธีวิทยาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองในภาพรวมกับสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์นั้นมีความสอดคล้องกัน และไม่ขัดแย้งกัน สามารถยอมรับซึ่งกันและกันได้เป็นอย่างดี เพียงแต่ในการศึกษาเรื่องใดเรื่องหนึ่งนั้นผู้ศึกษาแต่ละคนอาจเน้นไปที่ประเด็นหนึ่งมากกว่าอีกประเด็นหนึ่งเท่านั้น

สำหรับสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์นั้นต้องการเน้นไปที่วิธีการศึกษาแบบประวัติศาสตร์เป็นพิเศษ กล่าวคือในการศึกษาโครงสร้าง ความสัมพันธ์ของโครงสร้างที่เป็นกระบวนการ (Process) มีความต่อเนื่องและมีทั้งความสอดคล้องและความขัดแย้งนั้น ต้องดูความเคลื่อนไหวการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น การศึกษาแบบประวัติศาสตร์ก็สอดคล้องกับการมองโลกแบบนี้ อธิบายโดยดูจากการเปลี่ยนแปลงของเหตุการณ์ที่ศึกษาล้ายกับนักประวัติศาสตร์ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2547 ก, หน้า 270)

ดังนั้นในการศึกษาเรื่องประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน ผู้วิจัยมีฐานคิดด้านวิธีวิทยาจากสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์ที่กล่าวมาทั้งหมด ขณะเดียวกันก็ไม่ละเลยที่จะวิพากษ์ประเด็นต่าง ๆ ไปด้วย วิธีวิทยานี้จึงเป็นแกนหลักในการศึกษาของงานวิจัยนี้

3. แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในแง่หนึ่งคือทฤษฎีที่สามารถใช้ในการอธิบายการเกิดขึ้น การดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงของชุมชนท้องถิ่นไทยได้เป็นอย่างดี แนวคิดนี้มีพัฒนาการมาตามลำดับจากการศึกษาค้นคว้าวิจัยอย่างต่อเนื่องของกลุ่มนักวิชาการสายต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้การศึกษาชุมชนท้องถิ่นที่ผ่านการเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์ภายใต้บริบทของท้องถิ่นไทยภาคต่าง ๆ นั้นสามารถนำแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนมาช่วยให้มุมมองในการสร้างความเข้าใจความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนท้องถิ่น ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงที่มา สาระสำคัญ และฐานะอุดมการณ์หนึ่งของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในสังคมไทยในหนังสือความเป็นมาและสาระสำคัญ

ของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2547 ข, หน้า 7-23) ได้เสนอไว้โดยสรุปดังต่อไปนี้

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนกำเนิดจากองค์กรพัฒนาเอกชนเมื่อต้นทศวรรษ 2520

มีที่มาสองทางคือ 1. จากคณะผู้ทำงานในมูลนิธิบูรณะชนบท นำโดย บำรุง บุญปัญญา เสนอว่าในเมืองไทยมีวัฒนธรรมสองกระแสคือ วัฒนธรรมทุนนิยมและวัฒนธรรมชาวบ้าน และถ้าจะพัฒนาประเทศต้องยึดแนววัฒนธรรมชาวบ้าน และ 2. จากสภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา นำโดยบาทหลวงนิพนธ์ เทียนวิหาร เสนอว่าศาสนจักรคาทอลิกต้องเข้าใจวัฒนธรรมพื้นเมือง การพัฒนาตามแนวทางนี้สังคมจะได้ประโยชน์ ทำให้คนรู้จักตัวเอง มีศักดิ์ศรี ต่อมาในวันที่ 23-24 ตุลาคม พ.ศ. 2524 สภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนาจัดสัมมนา เรื่อง “วัฒนธรรมไทยกับงานพัฒนาชนบท” ที่สว่างคณิศร สมุทรปราการ ได้เสนอแนวคิดนี้อย่างเป็นระบบเป็นครั้งแรก และในช่วงกลางและปลายทศวรรษ 2520 แนวคิดนี้ได้ถูกเรียกว่า แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน สำคัญในช่วงต้นนี้มี 3 ประการคือ 1. มีความเข้าใจแล้วว่าสังคมไทยประกอบขึ้นจากชุมชนของชาวบ้าน ชุมชนมีวัฒนธรรมของตนเองอยู่แล้ว วัฒนธรรมนี้เน้นให้ความสำคัญแก่ความเป็นคนและแก่ความผสมกลมกลืนกันในชุมชน ความเป็นญาติมิตร ความมีน้ำใจ และการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน วัฒนธรรมไทยคือ วัฒนธรรมที่เน้นความสำคัญของความเป็นชุมชน ซึ่งแตกต่างจากวัฒนธรรมทุนนิยมที่เน้นความเป็นปัจเจกชน 2. จะพัฒนาชุมชนจะต้องเริ่มจากวัฒนธรรมชุมชน ถ้าวัฒนธรรมชุมชนเข้มแข็งการรวมกลุ่มของชาวบ้านเพื่อทำกิจกรรมจะสำเร็จได้ไม่ยาก การต่อต้านการเอารัดเอาเปรียบจากภายนอกจะทำได้ 3. ในแง่วิธีการพัฒนาจะต้องทำให้ชาวบ้านมีจิตสำนึกที่เข้มแข็งในวัฒนธรรมของเขา ปัญญาชนของชาวบ้าน (Organic Intellectual) และชาวบ้านควรร่วมกันศึกษาและวิเคราะห์ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมของชุมชน ดังนั้นแนวคิดวัฒนธรรมในช่วงแรกนี้เป็นการเสนอทางเลือกการพัฒนา โดยเฉพาะการพัฒนาชนบทเป็นทางเลือกแนวทางการพัฒนาที่เอื้อเสริมธุรกิจและวัฒนธรรมของชาวบ้านเป็นตัวตั้ง เป็นเศรษฐกิจและวัฒนธรรมแบบชุมชน มุ่งสู่การพึ่งตัวเองของชาวบ้านท้องถิ่นของเขตภายในประเทศ

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในช่วงที่สองได้พัฒนาการเป็น แนวคิดเศรษฐกิจและสังคม โดยกลุ่มนักวิชาการที่ค้นคว้าวิจัยค้นพบว่า สังคมไทยมีระบบชุมชนและระบบวัฒนธรรมชุมชนเป็นแกนกลางทั้งในอดีต ปัจจุบัน จะเป็นอย่างนั้นและควรจะเป็นอย่างนั้นต่อไปในอนาคต ทำให้แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนได้พัฒนาขึ้นสองประการคือ 1. ทำให้เห็นฐานะของสถาบันชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนในประวัติศาสตร์ ชุมชนเป็นอีกระบบหนึ่งของสังคมไทย มีกลไก เส้นทางและความใฝ่ฝันของตัวเองไม่ใช่การชี้แนวทางการพัฒนาเท่านั้น แต่แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเป็นทฤษฎี

ซึ่งอธิบายระบบและทางเดินของระบบอันเป็นแกนกลางของสังคมและวัฒนธรรมไทย และ 2. ชี้ว่า แนวทางการพัฒนาโดยแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเป็นเส้นทางที่ชอบธรรม เพราะเป็นเส้นทางของประชาชนชาวไทย ให้ประโยชน์เต็มที่แก่ชาวบ้านพื้นเมืองและเป็นเส้นทางของผู้คนส่วนข้างมากที่สุดในประเทศ เป็นเส้นทางที่สอดคล้องกับสภาพพื้นที่ หน่วยพื้นฐานคือครอบครัวและชุมชน จึงเป็นเส้นทางที่เหมาะสมกับสังคมไทย

การค้นคว้าวิจัยในช่วงที่สองนี้หลัก ๆ เกิดขึ้นจากงานของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง แนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน โดยประสานกับงานของนักวิชาการรุ่นก่อน ๆ และ ในปัจจุบันที่มีแนวคิดทางด้านวัฒนธรรมและการให้ความสำคัญกับชุมชนท้องถิ่นในมิติต่าง ๆ ผลงานวิจัยทั้งหมดมี 3 ชิ้นต่อเนื่องกัน คือ

ชิ้นที่หนึ่ง: เป็นการศึกษาเศรษฐกิจและวัฒนธรรมหมู่บ้านก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 จากเอกสารหอจดหมายเหตุแห่งชาติ จากการสัมภาษณ์ผู้เฒ่าผู้แก่ในกว่า 200 หมู่บ้านและจากการฟังตัวของนักวิจัยผู้ช่วย ค้นพบว่าชาวบ้านไทยมีความเป็นตัวของตัวเอง สถาบันหมู่บ้านดำรงอยู่เป็นสถาบันหลัก เป็นสถาบันของชาวบ้านที่แท้จริง มีความแข็งแกร่ง สถาบันนี้ได้เก็บรักษาคุณค่าจิตใจของผู้คนที่ดีงาม คือความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ความเป็นชุมชน ความรักในสันติ และความรื่นเริง กระตือรือร้นเอาไว้ ในอดีตชาวบ้านเลี้ยงตัวเองได้ทางเศรษฐกิจ ทั้งทำเกษตรกรรมและหัตถกรรม รวมอยู่ด้วยกันในชุมชนหมู่บ้าน มีฐานทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ ครัวเรือนฟูสถาบันหมู่บ้านทั้งทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม งานวิจัยในช่วงนี้ เช่น งานของสุวิทย์ ไพทยาวัฒน์ (2521) เรื่อง “วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทภาคกลางของประเทศไทย 2394-2475” งานของประนุช ทรัพย์สาร (2524) เรื่อง “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475” งานของชูสิทธิ์ ชูชาติ (2524) เรื่อง “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475” งานของพูนศักดิ์ ชานิกรประดิษฐ์ (2538) เรื่อง “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกของไทย (นครศรีธรรมราช) พ.ศ. 2435-2504” ต่อมาเรื่องนี้พัฒนาเป็นหนังสือเรื่อง “เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต” (2540) งานของฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2550) เรื่อง “เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต” และงานของพรพิไล เลิศวิชา (2531) เรื่อง “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย” เป็นต้น

ชิ้นที่สอง: เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไทนอกประเทศ โดยศึกษาจากเอกสารภาษาไทถิ่น ภาษาจีน ภาษาอังกฤษ และภาษาอื่น ๆ สัมภาษณ์ชาวบ้านและฟังตัวอยู่ในท้องถิ่นของชาวบ้านไทนอกประเทศ เป็นการศึกษาชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนไทในอัสสัม รัฐนาน ไคคง สิบสองปันนา ลาว และสิบสองจุไท ค้นพบว่า สังคมและวัฒนธรรมไทยมีลักษณะบุพกาลเข้มข้น คือการดำรงอยู่ของชุมชนในเวลาอันยาวนาน มีการตกลงแบ่งที่ดินทำกิน

ใหม่ในชุมชนหมู่บ้านเป็นระยะตามขนาดของครอบครัว มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน มีน้ำใจเป็นพื้นฐานของชีวิต มีพิธีกรรมต่าง ๆ ที่แสดงความสำคัญของบรรพบุรุษ วัฒนธรรมของชุมชนหมู่บ้านไทคังกล่าวนี้เป็นวัฒนธรรมร่วมของพื้นที่เอเชียอาคเนย์ตอนบนและพื้นที่ประเทศไทยปัจจุบัน ข้อค้นพบนี้มีความสอดคล้องกับงานวิจัยในชั้นที่หนึ่ง กล่าวคือ ความเป็นชุมชนเป็นลักษณะของชาวไท-ไทย สถาบันชุมชนเป็นมรดกอันสำคัญของเรสืบเนื่องเก่าแก่มาแต่โบราณ งานวิจัยในช่วงนี้ เช่นงานของสุวิทย์ ชีรสาคัด (2543) เรื่อง “ประวัติศาสตร์ลาว 1779-1975” งานของขรรจง จิระนคร และรัตนพร เศรษฐกุล (2544) เรื่อง “ประวัติศาสตร์สิบสองปันนา” งานของภักทิยา ยิมเรวัต (2544) เรื่อง “ประวัติศาสตร์สิบสองจุไทย” งานของสมพงษ์ วิทยศักดิ์พันธุ์ (2544) เรื่อง “ประวัติศาสตร์ไทใหญ่” และงานของรณิ เลิศเลื่อมใส (2544) เรื่อง “ฟ้า-ขวัญ-เมือง จักรวาลทัศน์ดั้งเดิมของไทย: ศึกษาจากคัมภีร์โบราณไทอาหม เป็นต้น

ขั้นที่สาม: เป็นการศึกษาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านและลุ่มน้ำร่วมสมัย เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้านในช่วง 50 ปีที่ผ่านมา ต่อมาจากขั้นที่หนึ่ง ศึกษาโดยใช้สถิติของรัฐบาลสถิติที่คณะวิจัยสำรวจเอง สัมภาษณ์และสังเกตการณ์ ค้นพบว่า เศรษฐกิจไทยประกอบด้วยเศรษฐกิจสองระบบ คือระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุน ระบบเศรษฐกิจชุมชนดำรงอยู่ เป็นชีวิตการทำมาหากินของชาวไทยจำนวนมากที่สุดในแง่จำนวนชีวิตจึงใหญ่กว่าระบบทุน ลักษณะสำคัญของระบบเศรษฐกิจชุมชนคือ ครัวเรือนและชุมชนเป็นหน่วยการผลิต เป้าหมายการผลิตคือการรักษาดำรงอยู่ของครัวเรือนและชุมชนให้สามารถเลี้ยงตัวเองได้และผลิตข้าว ครอบครัวยุคใหม่และชุมชนได้ แม้จะผลิตเพื่อขายก็เพื่อได้เงินมาเลี้ยงครอบครัว ไม่ได้เพื่อกำไรสูงสุด วิธีการผลิตใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นหลัก ในช่วง 50 ปีที่ผ่านมาเมื่อประชากรเพิ่มขึ้น ชาวบ้านยังรักษาระบบนี้ไว้โดยการปรับตัว ผันการจ้างแรงงานจากข้าวไปสู่พืชหลายชนิด ชาวบ้านเข้าสู่งานบริการและการค้าเกิดโรงงานขนาดเล็กในชนบท มีการพัฒนาหัตถกรรมที่มาจากภูมิปัญญาวัฒนธรรมและฝีมือศิลปะสุนทรีย์ หรือใช้แรงงานเข้มข้นขึ้นภายในชุมชนและระหว่างชุมชนยังคงมีน้ำใจ ความเอื้ออาทร ความเป็นญาติมิตร เป็นเครื่องร้อยรัดส่วนต่าง ๆ ของระบบ จัดสรรและแบ่งปันผลผลิต เช่น การจัดการกลุ่มออมทรัพย์ การแลกเปลี่ยนในตลาดนัด การจัดการเหมืองฝาย ฯลฯ เศรษฐกิจทุนมีความหนักตัวสูง เศรษฐกิจไทยยังคงเป็นเศรษฐกิจผู้ผลิตเล็กอิสระซึ่งรวมกันอยู่ในสถาบันชุมชน ดังนั้นในปัจจุบันสถาบันชุมชนยังคงดำรงอยู่เป็นสถาบันหลักของสังคมไทยสถาบันนี้มีโครงสร้างและกลไกภายในเป็นระบบหนึ่งของตัวเอง โดยเฉพาะแม้ในด้านเศรษฐกิจซึ่งเป็นด้านที่ถูกคุกคามมากที่สุดจากระบบทุน ระบบเศรษฐกิจชุมชนยังคงดำรงอยู่อย่างดี โครงสร้างส่วนพื้นฐานของสังคมยังเป็นแบบชุมชน งานวิจัยในช่วงนี้ เช่นงานของ พอพันธ์ อุยยานนท์ (2546) เรื่อง “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง” งานของสุวิทย์ ชีรสาคัด (2546)

เรื่อง “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2488-2544” งานของยศ สันตสมบัติ (2546)
เรื่อง “พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา: เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ” งานของสงบ ส่องเมือง
(2546) เรื่อง “เศรษฐกิจ ชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ในรอบห้าทศวรรษที่ผ่านมา” และงานของ พรพิไล
เลิศวิภา และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว เรื่อง “ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน” เป็นต้น

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนที่ได้กล่าวมาข้างต้นนั้นในช่วงทศวรรษ 2530 ได้ขยายตัวใน
หมู่นักคิดและปัญญาชน ในช่วงต้นทศวรรษ 2540 หลังเกิดวิกฤติทุนแนวคิดนี้ก็ได้รับการยอมรับ
อย่างกว้างขวางจากประชาชน ทำให้แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนอยู่ในในฐานะอุดมการณ์ทางสังคม
หนึ่งของสังคมไทย โดยหลอมรวมกับแนวคิดอื่น ๆ เช่น แนวพุทธ แนวธุรกิจชุมชน และแนว
ความขัดแย้ง สำหรับแนวพุทธนั้นนำโดยพระเวสสิ ได้เสนอให้ปรับปรุงวัฒนธรรมชุมชน
โดยเพิ่มธรรมะของศาสนาพุทธ เน้นการมีคุณธรรมและจริยธรรมเป็นฐาน เรียกว่าชุมชน
ธรรมนิยม แนวคิดลักษณะนี้ได้แตกสาขาออกไปมากมายแต่มีจุดร่วมกันคือการใช้ธรรมะจาก
ศาสนาพุทธเข้ามารวม ส่วนแนวคิดธุรกิจชุมชนนั้น เสนอว่าชุมชนควรผลิตเพื่อขายในระบบ
ทุนนิยมด้วย ผู้นำแนวคิดนี้ เช่น เสรี พงศ์พิศ พิทยา ว่องกุล ไพฑูรย์ วัฒนศิริธรรม ณรงค์
เพชรประเสริฐ เป็นต้น สำหรับแนวความคิดความขัดแย้งนั้นได้พัฒนามาจากสำนักมาร์กซิสต์ (Marxism)
ที่ปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ปัจจุบันทั้งระดับสากล และในสังคมไทยเอง การต่อสู้ทางชนชั้น
และการสถาปนาสังคมนิยมนั้นปัจจุบันไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงของสังคมไทยกล่าวคือ
เศรษฐกิจไทยยังเป็นเศรษฐกิจของผู้ผลิตเล็กอิสระซึ่งยังคงมีปัจจัยการผลิตอยู่ในมือ ชาวนายังคง
เป็นเจ้าของที่ดิน แม้จะไม่มาก ชุมชนยังอยู่ไม่ใช่หมดไปแล้ว ไม่ใช่มีแต่ชาวนาไร้ที่ดินและกรรมมา
ชีพ การเมืองก็มีพัฒนาการสู่ความเป็นประชาธิปไตยมากขึ้น วัฒนธรรมชาวบ้านก็ไม่นิยมความ
รุนแรงด้วยเหตุนี้จึงมีพัฒนาการเข้าสู่แนวความคิดความขัดแย้งสายกลาง คือ สำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง
ซึ่งมีอยู่หลายแนวคิด แนวคิดที่สำคัญอันหนึ่งก็คือเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และ
วัฒนธรรมชุมชน แนวคิดนี้เสนอว่า แม้สังคมไทยส่วนรวมมีพื้นฐานอยู่ที่ความผสมผสานกลมกลืน
ของความเป็นชุมชนและความมีน้ำใจก็ต้องคำนึงถึงการปะทะและต่อรองระหว่างต่างระบบต่าง
พื้นที่อยู่ด้วย เพื่อประกอบชุมชนเป็นประเทศชาติให้ได้ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนมองว่าความ
ขัดแย้งไม่ใช่ความสัมพันธ์หลักของสังคมไทย ความขัดแย้งรุนแรงมีเฉพาะในบางท้องที่ซึ่งชาวบ้าน
ถูกพรากจากปัจจัยการผลิตอย่างสิ้นเชิงเท่านั้น ปัจจุบันแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนได้ขยายตัวเอง
ไปสู่อุดมการณ์ทางสังคมมากขึ้นเรื่อย ๆ ช่วงเกิดวิกฤติทุนนิยมเมื่อ พ.ศ. 2440 แสดงให้เห็นถึง
พลังของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนที่ก่อเกิดปรากฏการณ์ทางสังคมมากมายที่ต้องการหันกลับมาสู่
“วัฒนธรรมชุมชน” อีกครั้ง แท้จริงแล้วมิใช่การหันกลับแต่โดยพื้นฐานสังคมไทยส่วนใหญ่
เป็นสังคมแนววัฒนธรรมชุมชนโดยธรรมชาติอยู่แล้ว ปัจจุบันแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนมีความ

คาดหวังว่าจะสามารถยกระดับการเป็นแกนกลางของวัฒนธรรมชาติ หรือจะสามารถถักทอวัฒนธรรมชุมชนแต่ละเขตเพื่อประกอบสร้างเป็นวัฒนธรรมชาติในอนาคต

จากแนวคิดและพัฒนาการทางแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในข้างต้น ด้วยการให้ความสำคัญกับคนสามัญที่สามารถอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนมีการจัดระบบในการอยู่ร่วมกันมายาวนาน ด้วยวัฒนธรรมชุมชน มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันในกลุ่มเป็นด้านหลักมากกว่าความขัดแย้ง และมีกระบวนการแก้ไขความขัดแย้งต่าง ๆ ด้วยกระบวนการวัฒนธรรมชุมชน ชุมชนต่าง ๆ สามารถพึ่งพาตัวเองได้ และสามารถสร้างความสัมพันธ์ต่อชุมชนอื่น ๆ เพื่อการอยู่ร่วมกัน แนวคิดทั้งหมดนี้จะไม่ให้ความสำคัญกับรัฐหรือให้ความสำคัญกับรัฐน้อย และปฏิเสธระบบทุนนิยม ด้วยเหตุนี้ฐานคิดทางปรัชญาของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนคือแนวคิดแบบอนาธิปไตย (Anarchism) (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2547 ก, หน้า 195) แนวคิดนี้ในสังคมไทยมีความเข้าใจผิด ๆ อยู่เป็นอันมาก เช่นมองว่าเป็นแนวคิดใช้ความรุนแรง ไม่เคารพกฎหมาย ฯลฯ ในความเป็นจริงแนวคิดนี้ให้ความสำคัญต่อเสรีภาพและการมีเหตุผลของมนุษย์ ดังนั้นมนุษย์สามารถอยู่ในสังคมโดยไม่ต้องมีอำนาจใด ๆ มาบังคับ ฐานคิดของอนาธิปไตยที่สำคัญอันหนึ่งมาจาก โครพอตกิน (Kropotkin, n.d. (อ้างถึงใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2539) โครพอตกินเชื่อว่า

“สัตว์ที่ช่วยเหลือกันมีโอกาสที่จะรอดชีวิตและขยายพันธุ์มากกว่าสัตว์ประเภทที่อยู่โดดเดี่ยวและต่อสู้กันเองในพันธุ์เดียวกัน การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน (Mutual Aid) เป็นความจริงพื้นฐานของสังคมสิ่งมีชีวิตและเกิดขึ้นโดยปราศจากการบังคับ ในสังคมมนุษย์ก็เช่นเดียวกัน... มนุษย์ช่วยเหลือซึ่งกันและกันด้วยความปรารถนาจะอยู่ร่วมกันเป็นสังคม...การอยู่เป็นสังคมเป็นธรรมชาติของมนุษย์ ส่วนรัฐเป็นสถาบันที่สร้างขึ้นภายหลัง สิ่งที่รวมมนุษย์ให้อยู่เป็นสังคมได้ มิใช่การจำกัดบังคับ แต่คือการช่วยเหลือตอบแทนกันและมิตรภาพ” (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2539, หน้า 301-302)

ด้วยลักษณะความเชื่อดังกล่าวแนวคิดอนาธิปไตยมองว่า ภาวะแปลกแยกทางการเมืองเกิดก่อนทุกสิ่งทุกอย่าง ถ้าสังคมไม่ถูกแบ่งออกเป็น “ผู้ปกครอง” และ “ผู้ถูกครอบงำ” หรืออำนาจที่เป็นลำดับชั้น การขูดรีดระหว่างมนุษย์ต่อมนุษย์จะไม่เกิดขึ้น กำเนิดของรัฐเป็นตัวกำหนดกำเนิดของชนชั้นในสังคม โดยเฉพาะในสังคมที่ประกอบด้วยประชากรจำนวนมากและความสลับซับซ้อน การจัดตั้งองค์กรจะกลายเป็นความจำเป็น การบังคับบัญชาที่จะตามมา แนวคิดอนาธิปไตยจึงเสนอให้ใช้การอยู่ร่วมกันในสังคมขนาดเล็ก การรวมกลุ่มต่าง ๆ แบบอิสระในระดับชาติและภูมิภาค (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2541, หน้า 132-133)

การที่แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนมีฐานคิดมาจากแนวคิดอนาธิปไตย ไม่ได้หมายความว่าแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเชื่อว่าชุมชนในสังคมไทยทั้งหมดหรือบางส่วนในปัจจุบันเป็นไปตาม

แนวคิดอนาธิปไตย แม้ว่าจะมีการพิสูจน์ในระดับหนึ่งแล้วว่าชุมชนลักษณะดังกล่าวอยู่ เช่น คีรีวง อำเภอลาสกา จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งก็สามารถถกเถียงในรายละเอียดได้ในระดับหนึ่ง แต่ความเชื่อแบบอนาธิปไตยในแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนนั้น นอกจากจะเชื่อว่าชุมชนในปัจจุบัน สามารถมีความเป็นอิสระในระดับหนึ่งได้แล้วยังเป็นอุดมการณ์ทางสังคมอย่างหนึ่งที่จะก้าวไปในอนาคต แม้ว่าอาจจะไม่เกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์แบบก็ตาม แต่อย่างน้อยสามารถต่อสู้กับระบบทุน และรัฐที่เอาเปรียบชุมชนได้ และสามารถเป็นแนวทางในการพึ่งตัวเอง มีเกียรติ มีศักดิ์ศรี ด้วยเหตุนี้ หากมีข้อโต้แย้งว่าชุมชนแบบอนาธิปไตยไม่มีอยู่จริง ๆ ในสังคมไทย (รวมถึงโลกใบนี้) แนวคิด วัฒนธรรมชุมชนก็จะตอบว่าอาจจะเป็นอย่างนั้นก็ได้ แต่อย่างน้อยเป็นการยืนยันในจุดที่ให้ความสำคัญ กับชุมชนและความดีงามของมนุษย์และสามารถสร้างได้มากขึ้นในอนาคต หมายความว่า ไม่ว่าจะ เป็นอย่างไรก็ตามผู้ที่เชื่อแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน มีผลแต่ในแง่บวก ไม่มีแง่ลบ แนวคิดวัฒนธรรม ชุมชนยังสามารถปรับเปลี่ยนไปได้หลายแบบหลายลักษณะขึ้นอยู่กับบริบททางสังคม มิได้เป็น แนวคิดที่ “แข็งทื่อ” หลักการของแนวคิดก็คือ รักความเป็นอิสระ พึ่งตนเอง ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ส่วนจะต้องเกี่ยวข้องกับรัฐหรือไม่ มากน้อยแค่ไหนขึ้นอยู่กับศักยภาพของชุมชนและบริบททาง สังคม นอกจากนั้นแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนยอมรับว่าภายในชุมชนและสังคมก็มีความขัดแย้งเป็น เรื่องปกติ แต่โครงสร้างและกลไกในชุมชนจะไม่ต้องดูแลไม่ให้เกิดการต่อสู้มีความรุนแรงถึงขั้น แยกแยกเป็นเสี่ยง ๆ หากชุมชนปล่อยให้เป็นอย่างนั้นก็เท่ากับว่าชุมชนก็สลายไปเป็นธรรมดา และ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนก็ยอมรับว่าภายในชุมชนและสังคมมีการต่อรองทางอำนาจเพื่อสร้าง อัตลักษณ์หรือเพื่อผลประโยชน์ต่าง ๆ รวมอยู่ด้วย ชุมชนตามแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนจึงไม่ได้ “นิ่ง” แต่มีความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ โดยมีการรวมกลุ่มช่วยเหลือซึ่งกันและกันเป็น พลังหลักในการดำรงอยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติและบริบททางสังคม ส่วนพลัง ของความขัดแย้งจะนำไปสู่การตรวจสอบ แก้ไข หรือรวมตัวสร้างสรรค์ใหม่ สังคมตามแนวคิด วัฒนธรรมชุมชนจึงเป็นสังคมที่มีความต่อเนื่องมีพัฒนาการและมีพลวัต

ในปัจจุบันแนวคิดเรื่องอัตลักษณ์และความสัมพันธ์เชิงอำนาจเป็นเรื่องที่มีอาจจะเลยได้ ในพรมแดนความรู้ทางสังคมศาสตร์ แม้ว่าฐานความเชื่อในเรื่อง “ความจริง” ทางสังคมศาสตร์ แต่ละแนวคิดจะแตกต่างกันก็ตาม การใช้แนวคิดอัตลักษณ์และความสัมพันธ์เชิงอำนาจในการ วิเคราะห์ความสัมพันธ์ทางสังคมไม่จำเป็นต้องเชื่อว่า ไม่มี “ความจริง” ทางสังคมอยู่ในโลกดังเช่น แนวคิดหลังทันสมัยนิยม (Postmodernism) การที่ชาวบ้านต้องสร้างอัตลักษณ์ ต่อรอง หรือต่อสู้เพื่อ ความมั่นคงของชีวิตและชุมชนที่เกิดขึ้นหลาย ๆ กรณีในสังคมไทยและในโลกนั้นเป็นการต่อสู้เพื่อ ปกป้อง “ความจริง” บางอย่างที่พวกเขาเชื่อ ขณะที่เขาต่อสู้เขาอาจไม่ได้คิดว่าเป็นเพียงวาทกรรม และความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่มี “ความจริง” ใด ๆ รองรับ แนวคิดหลังสมัยใหม่นิยมมาวิเคราะห์

พวกเขาในตอนหลัง สมมุติว่าเป็นจริงอย่างแนวคิดหลังสมัยใหม่นิยมเชื่อ คือ ทุกอย่างเป็นวาทกรรม และความสัมพันธ์เชิงอำนาจ “ความจริง” เป็นเพียง “มายาภาพ” แนวคิดหลังสมัยใหม่ก็ไม่พ้น สถานภาพดังกล่าว นั่นก็เท่ากับว่า “มายาภาพ” วิจักษณ์ “มายาภาพ” จึงเท่ากับ “มายาภาพซ้อนมายาภาพ” ผลจึงเกิดแนวคิดขึ้นมาได้สองอย่างที่มีสถานะภาพเท่าเทียมกัน คือ “ทุกสิ่งทุกอย่างไม่จริง” กับ “ทุกสิ่งทุกอย่างจริงหมด” ดังนั้น กลุ่มที่เชื่อว่ามี “ความจริง” อยู่ในโลกละก็ยังคงเชื่อและปฏิบัติต่อไปได้ โดยไม่จำเป็นต้องหันกลับมาเปลี่ยนความเชื่อว่า “ความจริง” เป็นเพียงวาทกรรมและความสัมพันธ์เชิงอำนาจ (หรือจะเปลี่ยนก็ไม่มีผลอะไร) เราอาจเชื่อพระเจ้า เชื่อนิพพาน เชื่อโครงสร้างหน้าที่ เชื่อวัฒนธรรมชุมชน เชื่อในความต่อเนื่องหรือไม่ต่อเนื่องในประวัติศาสตร์ ฯลฯ หรือไม่เชื่ออะไรเลย เพราะสุดท้ายเราก็คงหนี “ความจริง” ข้อนึงไม่พ้นคือ หากเรายังไม่ตายเรายังคงต้องอยู่ในโลกไปนี้และต้องมีความเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับผู้อื่น ส่วนจะอยู่อย่างไร หรือจะสัมพันธ์กับผู้อื่นอย่างไรขึ้นอยู่กับเราที่จะเลือกวิถีชีวิตนั้นและก็เป็นสิทธิอันชอบธรรมที่เราเพื่อแผ่วิถีชีวิตแบบนั้นไปที่ผู้อื่น เหมือนกับแนวคิดหลังสมัยใหม่นิยมที่ต้องการบอกกล่าวเล่าขานว่าไม่มี “อภิมหาความจริง” ในโลกนี้ การบอกอย่างนี้เท่ากับเป็นการเผยแพร่ “วิถีชีวิต” อีกแบบหนึ่งนั่นเอง สำหรับผู้วิจัยเชื่อว่าการเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับผู้อื่นระหว่างการใช้ชีวิตนี้เรากำลังการสร้างวาทกรรมและเป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับขณะนี้เรากำลังปรารถนาดีต่อกัน เรากำลังคิดหรือช่วยเหลือกัน เราเป็นเพื่อนกัน ฯลฯ สมมุติว่าทั้งสองความคิดนี้เป็น “มายาภาพ” ความคิดอย่างหลังดู “งดงาม” กว่ามาก

4. สรุป: แนวคิดสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชนกับงานวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน

สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองเป็นฐานทางวิธีวิทยาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์ วิธีวิทยาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์ให้ความสำคัญต่อการศึกษาโครงสร้าง ความสัมพันธ์ของโครงสร้างและกระบวนการต่าง ๆ โดยเน้นการศึกษาแบบประวัติศาสตร์เป็นพิเศษ ด้วยความเชื่อว่าวิธีการทางประวัติศาสตร์ดังกล่าวนี้จะสามารถเข้าใจ “ความจริง” ทางสังคมได้ดีที่สุด นอกจากนั้นยังให้ความสำคัญกับมุมมองประชาชนคนสามัญ ไม่ละเลยความขัดแย้ง และการเปรียบเทียบกับองค์ความรู้สากล วิธีวิทยาชุดนี้ได้ประสานกับแนวคิดหรือทฤษฎีวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งเกิดจากการศึกษาค้นคว้าทำวิจัยอย่างต่อเนื่องจนสามารถสร้างความสัมพันธ์ของปัจจัยต่าง ๆ ในการอธิบายสังคมไทยได้โดยเฉพาะชุมชนหมู่บ้านไทย และความสัมพันธ์ของชุมชนหมู่บ้านไทยกับสังคมส่วนอื่น ๆ เช่น รัฐและระบบทุนนิยม แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนได้มีพัฒนาการทางแนวคิดมาอย่างต่อเนื่องภายใต้บริบทของสถานที่และเวลาจนถึงปัจจุบัน ทำให้เกิดเป็นสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน

ดังนั้นด้วยวิธีวิทยาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์ และ “ภาพ” ของสังคมไทยตามแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนทำให้ช่วยเป็นกรอบคิดเบื้องต้นในการวิจัยปัญหาใหม่ ๆ ในปัจจุบันได้ โดยเฉพาะการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน

งานวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนเกิดขึ้นมาจากการวิจัยสองลักษณะคือ การศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนและสร้างความเข้าใจการดำรงอยู่ของชุมชนท้องถิ่นภายใต้เครือข่ายทางสังคม ภายใต้ระยะเวลาประมาณ 103 ปี ด้วยเหตุนี้ในการวิเคราะห์ปัญหาแรกวิธีวิทยาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชนจึงมีความเหมาะสมในฐานะเป็นกรอบเพื่อช่วยในการวิเคราะห์สำหรับในปัญหาที่สองนั้นเกิดจากพรหมแดนความรู้ของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน ด้วยเหตุนี้จึงสามารถใช้วิธีวิทยาและแนวคิดได้โดยตรง อย่างไรก็ตามด้วยการวิจัยนี้เป็นการศึกษาพื้นที่และต้องการทราบการดำรงอยู่และบทบาทของเครือข่าย ผู้วิจัยจึงใช้แนวคิดเรื่องภูมิวัฒนธรรมและเครือข่ายทางสังคมเข้ามาประสานเพิ่มเติมเพื่อให้เกิดคำอธิบายอย่างรอบด้านและชัดเจนมากขึ้น

แนวคิดภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape)

การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนในฐานะเขตเศรษฐกิจและวัฒนธรรมในแง่หนึ่งเป็นการศึกษาพื้นที่ (Area Study) ความเข้าใจต่อพื้นที่ทางกายภาพและความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่ทางกายภาพกับมนุษย์มีความจำเป็นอย่างยิ่ง ความเข้าใจนี้จะส่งผลต่อความเข้าใจด้านพัฒนาการและการดำรงอยู่ของชุมชนท้องถิ่นด้วย เพื่อให้การตอบวัตถุประสงค์มีความรอบด้านและชัดเจนมากที่สุด การใช้วิธีวิทยาและแนวคิดของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน มีความจำเป็นอย่างยิ่งไม่เพียงพอจึงต้องมีแนวคิดอื่น ๆ เข้ามาเสริม แนวคิดหนึ่งที่มีประสิทธิภาพในการอธิบายพื้นที่ทางกายภาพและความสัมพันธ์กับมนุษย์คือ แนวคิดภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape)

แนวคิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมเป็นการศึกษาเกี่ยวข้องกับพื้นที่ทางภูมิศาสตร์และสังคม เป็นแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับองค์ความรู้ทางภูมิศาสตร์ที่สามารถนำมาประกอบการคิดและวิเคราะห์ข้อมูลได้เป็นอย่างดี ความรู้ทางภูมิศาสตร์มีส่วนช่วยให้เข้าใจการดำรงชีพ และการประกอบอาชีพของคนในบริเวณนั้น เพราะเศรษฐกิจของมนุษย์นั้นมียากฐานมาจากการปรับปรุง เปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมซึ่งเป็นทรัพยากรของมนุษย์นั่นเอง (ประเสริฐ วิทยารัฐ, 2518, หน้า 385) นอกจากนั้นความรู้ทางภูมิศาสตร์ยังสามารถอธิบายพื้นที่ทางสังคม การเมือง และวัฒนธรรม ซึ่งมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในการอธิบายเพื่อเข้าใจความสัมพันธ์ทางสังคมอย่างรอบด้าน วิชาภูมิศาสตร์

เปรียบเสมือน “สะพาน” (Bridge) เชื่อมโยงศาสตร์สาขาต่าง ๆ เข้าด้วยกัน เพราะเป็นวิชาที่เกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ทั้งทางธรรมชาติและสังคมหรือศึกษาทั้งธรรมชาติ (Natural Science) และสังคม (Social Science)

วิชาภูมิศาสตร์ในปัจจุบันจึงมิได้ศึกษาสภาวะแวดล้อมทางธรรมชาติเพียงอย่างเดียว แต่ได้ศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและสังคม (สิ่งที่มนุษย์สร้าง) ในที่ใดที่หนึ่งของโลก เพื่อเข้าใจถึงความเกี่ยวพันระหว่างมนุษย์ด้วยกันเองและปฏิกริยาของมนุษย์กับธรรมชาติแวดล้อมตลอดจนวัฒนธรรมต่าง ๆ เพราะสภาพโลกเรามีความสลับซับซ้อนมากขึ้นกว่าเดิม ความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติและสังคมได้เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เนื่องจากทั้งสองส่วนต่างก็มีส่วนกำหนดซึ่งกันและกัน

ภูมิศาสตร์เป็นศาสตร์ที่ศึกษาเกี่ยวกับระวางที่ (Space) ที่เปลี่ยนแปลงปรากฏอยู่บนพื้นผิวโลก (สวาท เสนาณรงค์, 2526, หน้า 2) “ระวางที่” ในที่นี้มีความหมายมากกว่า “พื้นที่” แต่มีความสัมพันธ์ต่อกัน กล่าวคือ “ระวางที่” คือระยะทางที่ยึดออกไปทุกทางอย่างไม่มีขอบเขต หรืออย่างมีมิติ ซึ่งในระยะทางนั้นอาจมีสถานที่หรือวัตถุต่าง ๆ อยู่ภายในส่วน “พื้นที่” คือพื้นที่ที่พอเหมาะสมควรต่อกิจการต่าง ๆ (สวาท เสนาณรงค์, 2526, หน้า 2) เช่น พื้นที่อยู่อาศัย พื้นที่สาธารณะ ฯลฯ นั่นก็หมายความว่าภายใต้ “ระวางที่” จะมี “พื้นที่” ต่าง ๆ ขึ้นอยู่กับการจัดวางตามวัตถุประสงค์ของมนุษย์และสังคม เมื่อพิจารณาขอบเขตการวิจัยด้านพื้นที่ลุ่มน้ำตาปีตอนบน แม้ว่าการกำหนดขอบเขตจะทำให้หมายถึง “พื้นที่” หนึ่ง แต่ในแง่หนึ่งสามารถมองเป็น “ระวางที่” ที่ “บรรจุ” “พื้นที่” ต่าง ๆ และสามารถขยายเชื่อมโยงออกไปนอกขอบเขตได้ โดยเฉพาะมุมมองทางด้านวัฒนธรรมที่สามารถขยายขอบเขตออกไปได้กว้างขวาง

การศึกษาการเปลี่ยนแปลงของระวางที่หรือพื้นที่ทางภูมิศาสตร์มีความสัมพันธ์กับปรัชญาหรือความเชื่อเรื่องมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมและมีความสัมพันธ์กับพัฒนาการทางความเชื่อ กล่าวคือในสมัยแรก ๆ สภาพแวดล้อมมีอิทธิพลอย่างมากต่อมนุษย์ มนุษย์แทบถูกกำหนดวิถีชีวิตจากธรรมชาติแต่เพียงอย่างเดียว ทำให้เกิดแนวคิดที่เรียกว่า “ภาวะแวดล้อมนิยตินิยม”

(Environmental Determinism) ต่อมาเมื่อมนุษย์มีความรู้มากขึ้น สามารถพัฒนาเครื่องมือ หรือเทคโนโลยี เพื่อตัดแปลงใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ มนุษย์พบว่าสามารถกำหนดชะตาชีวิตของตัวเองได้ระดับหนึ่งนำมาสู่แนวคิดเรื่องความเป็นไปได้ (Possibilism) ของมนุษย์ที่สามารถเปลี่ยนแปลงสภาวะแวดล้อมได้และนำมาสู่แนวคิดเรื่องการคาดคะเน (Probabilism) ที่มนุษย์สามารถศึกษา วิเคราะห์ข้อมูล เสนอแนะ วางแผนในอนาคตในการเข้าไปกำหนดธรรมชาติได้มากขึ้น (สวาท เสนาณรงค์, 2526, หน้า 2-3) แนวคิดทางปรัชญาของภูมิศาสตร์มีความคล้ายคลึงเป็นอย่างมากกับแนวคิดทางปรัชญาเรื่องเจตจำนงของมนุษย์ กล่าวคือ มีแนวคิดทางปรัชญาเรื่อง

เจตจำนงของมนุษย์อยู่สามแนวคิด คือ มนุษย์ไม่มีเจตจำนงเสรี (Determinism) แนวคิดนี้เชื่อว่าการเลือกกระทำของมนุษย์ทุกอย่างอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติหรือสิ่งแวดล้อม (The Laws of Nature) อีกแนวคิดหนึ่งที่ตรงกันข้ามคือมนุษย์มีเจตจำนงเสรี (Free Will) สามารถเลือกกระทำได้อย่างทุกสถานการณ์ และแนวคิดที่พยายามประนีประนอมกับแนวคิดทั้งสองคือมนุษย์มีเจตจำนงเสรีจำกัด (Compatibilism) สามารถเลือกกระทำได้อยู่ภายใต้ข้อจำกัดของกฎธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม แนวคิดเรื่องเจตจำนงเสรีจำกัดนี้เองที่ใกล้เคียงกับแนวคิดเรื่องความเป็นไปได้ และแนวคิดเรื่องการคาดคะเน และดูเหมือนจะเป็นแนวคิดที่มีเหตุผลมากกว่าแนวคิดอื่น พิจารณาได้จากปรากฏการณ์และข้อมูลต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ความคิดทางปรัชญาที่ว่ามนุษย์สามารถกำหนดเปลี่ยนแปลงธรรมชาติได้ในระดับหนึ่ง มนุษย์กับสิ่งแวดล้อมต่างก็มีอิทธิพลซึ่งกันและกัน เช่นเดียวกับชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนที่ผู้คนต้องอยู่ภายใต้สภาพแวดล้อมในเขตที่ราบป่าเขา ขณะเดียวกันผู้คนเหล่านั้นก็ต่อสู้เปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมให้เหมาะสมกับการดำรงชีวิต สภาพแวดล้อมจึงกำหนดวิถีชีวิตชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน ขณะเดียวกันชุมชนก็กำหนดสภาพแวดล้อมเหล่านั้นด้วย

แนวคิดหลักอันหนึ่งของการศึกษาทางภูมิศาสตร์คือ การยึดเอาพื้นที่เป็นแกนกลาง การวิเคราะห์พื้นที่ในที่นี้ หมายถึง สภาพแวดล้อมทั้งหมดทั้งทางกายภาพและสังคม สภาพแวดล้อมเหล่านั้นล้วนมีบทบาทหน้าที่ต่อพฤติกรรมทางสังคม และวัฒนธรรม ดังนั้นวิชาภูมิศาสตร์ในปัจจุบันจึงศึกษาเกี่ยวกับการจัดระยะทางที่ โดยการพิจารณาวิเคราะห์ถึงที่ตั้ง (Location) รูปแบบของการแจกกระจายของระยะทางที่ (Spatial Distribution) ความสัมพันธ์เกี่ยวโยง (Association, Interrelation) ระหว่างระยะทางที่มีทั้งภาวะแวดล้อมทางธรรมชาติและภาวะที่มนุษย์สร้างขึ้น รวมทั้งความเข้าใจถึงปฏิสัมพันธ์ทางระยะทางที่ (Spatial Interaction) เพื่อสามารถอธิบายวิเคราะห์หรือแสดงออกถึงปัจจัยหรืออิทธิพลที่มีต่อรูปแบบที่มีต่อปรากฏการณ์นั้นได้ โดยใช้เทคนิคและวิธีการทางการอธิบายหรือแสดงทางแผนที่ แผนภูมิไดอะแกรม ฯลฯ ของระยะทางที่และจัดให้เป็นหมวดหมู่เป็นหลักเกณฑ์ เป็นตัวแบบแทนของจริง (Model of Reality) เพื่อนำไปใช้ในการวิเคราะห์พยากรณ์ เสนอแนะให้เหมาะสมต่อไปได้ (สวาท เสนาณรงค์, 2526, หน้า 4)

เมื่อนำโมเดลต่าง ๆ เหล่านั้นมาพิจารณาชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนจะสามารถเข้าใจเรื่องที่ตั้งทั้งทางกายภาพและสิ่งที่มีมนุษย์สร้างที่ตั้งเหล่านั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างไร (Relative Location) มีความเปลี่ยนแปลงจากอดีตถึงปัจจุบันอย่างไร จากเรื่องที่ตั้งสามารถเชื่อมโยงถึงลักษณะการกระจายด้านต่าง ๆ ของชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบน เช่น การกระจายของหมู่บ้านที่ทำกิน ที่ดินสาธารณะ ฯลฯ ในพื้นที่ต่าง ๆ ซึ่งอาจสัมพันธ์ไปกับลักษณะทางภูมิประเทศ การกระจายเหล่านั้นอาจเป็นปัจจัยหนึ่งนำมาสู่ความแตกต่างในวิถีชีวิตหรือวัฒนธรรมในแต่ละพื้นที่ ซึ่งอาจนำไปสู่ความสัมพันธ์ทางสังคมด้านต่าง ๆ ทั้งความร่วมมือและความขัดแย้งของชุมชน

จากนั้นสามารถนำไปพิจารณาถึงปฏิสัมพันธ์ด้านต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน เช่น การเคลื่อนไหวของวัตถุ สินค้า การแต่งกาย ความคิดอ่าน และวัฒนธรรมที่แพร่กระจายออก (Diffusion) จากถิ่นหนึ่งไปถิ่นหนึ่ง มีสาเหตุจากอะไร เกิดจากปฏิสัมพันธ์ทางพฤติกรรมของมนุษย์ หรือจากภาวะแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นต้น (สวาท เสนาณรงค์, 2526, หน้า 6) ได้กล่าวถึงเพื่อเป็นกรอบในการวิเคราะห์ประเด็นนี้ไว้ว่า

“ปฏิสัมพันธ์ของระวางที่มักก่อให้เกิดการแพร่กระจาย การปะปน การโอนย้ายลอกทางความคิด การตามอย่างลอกแบบทางเทคนิควิธีการทางวัฒนธรรม แต่การที่จะก่อให้เกิดการแพร่กระจายของระวางที่ต้องเกิดจากความสามารถของมนุษย์ที่จะรู้จักปรับระวางที่เหมาะสม...จากชนบทที่ห่างไกลกว้างขวางเข้ามาอยู่ในเมืองที่มีพื้นที่แคบมากเหล่านี้ทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับระวางที่ ระยะทางเปลี่ยนไปที่ ๆ เคยห่างไกลมาด้วยความยากลำบากหมดเปลืองมาก ก็จะแคบสั้นเข้าทั้ง ๆ ที่เดิมก็อยู่ ณ ที่นั้นแต่ระวางที่เปลี่ยนไป”

กรอบความคิดนี้จึงมีความสำคัญเป็นอย่างมากในการเข้าใจและวิเคราะห์ชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบนที่ผ่านการเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ มาในประวัติศาสตร์ แนวคิดการศึกษาทางภูมิศาสตร์ดังกล่าวแม้ว่าจะยอมรับความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับมนุษย์ แต่ในด้านความสนใจศึกษาสามารถแบ่งออกได้เป็นสองแนวทางใหญ่คือ ภูมิศาสตร์ทางด้านกายภาพ (Physical or Natural Geography) และภูมิศาสตร์ทางด้านมนุษย์ (Human or Cultural Geography) ทั้งสองแนวทางนี้ต่างศึกษาทั้งสองส่วนคือธรรมชาติและมนุษย์ แต่มีจุดเน้นแตกต่างกัน ภูมิศาสตร์ทางด้านกายภาพศึกษาเน้นหนักไปในทงภาวะแวดล้อมทางธรรมชาติ ส่วนภูมิศาสตร์ทางด้านมนุษย์นั้นศึกษาเกี่ยวกับระบบความเป็นอยู่ต่าง ๆ ที่มนุษย์เป็นผู้สร้างขึ้นในดินแดน จนถึงขั้นเป็นวัฒนธรรมของแต่ละกลุ่มชน แนวทางที่สองนี้เองที่พัฒนาเป็นการศึกษาที่เรียกว่า ภูมิศาสตร์วัฒนธรรม (Cultural Geography)

เอนเกล (Engles) ศาสตราจารย์ด้านสังคมศาสตร์แห่งมหาวิทยาลัยอินเดียนาได้ให้ความหมายและขอบเขตกว้าง ๆ ของภูมิศาสตร์วัฒนธรรมดังนี้

“ภูมิศาสตร์วัฒนธรรมเกี่ยวกับเรื่องการจัดวางรูปของมนุษย์ในระวางที่ (Arrangement of Man in Space) พื้นที่ทั้งหมดที่มนุษย์อาศัยอยู่นั้นมีลักษณะภาวะแวดล้อมทางกายภาพที่สัมพันธ์กับชีวิตความเป็นอยู่ของมนุษย์ในถิ่นนั้น ๆ ภูมิศาสตร์วัฒนธรรมจึงเกี่ยวข้องกับการจัดตัวของมนุษย์ที่มีต่อภาวะแวดล้อมนั้น การจัดตัวของเหล่านี้เกิดขึ้นตามลำดับขั้นทางเทคโนโลยีที่ผู้อยู่อาศัยอยู่จัดทำขึ้นเช่นเดียวกับการที่มนุษย์เข้าควบคุมพฤติกรรมทางสังคมและทางธรรมชาติ ภูมิศาสตร์วัฒนธรรมจึงเป็นเรื่องเกี่ยวกับการแสดงตำแหน่งแหล่งที่และการอธิบายถึงแหล่งที่มนุษย์อาศัยอยู่ รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน กิจกรรมต่าง ๆ ในการใช้ที่ดิน รวมทั้งลักษณะทางเชื้อชาติ ศาสนา ภาษา

และองค์การทางการปกครองในเมื่อภูมิศาสตร์วัฒนธรรมเป็นเรื่องที่สนใจในกิจกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์เท่าที่มนุษย์รวมตัวกันขึ้นมาในที่ใดที่หนึ่ง ดังนั้นจึงเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับรูปแบบของพฤติกรรมทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง ในระดับต่าง ๆ ทั้งท้องถิ่น ภูมิภาค และระดับโลก” (สวาท เสนาณรงค์, 2526, หน้า 11)

แนวคิดทางภูมิศาสตร์วัฒนธรรมจึงมีความเกี่ยวข้องกับระวางที่หรือพื้นที่ในสภาพแวดล้อมหนึ่ง ๆ และในระวางที่หรือพื้นที่นั้นมีรูปแบบหรือโครงสร้างทางวัฒนธรรม แสดงว่าในแต่ละระวางที่หรือพื้นที่มีความแตกต่างกัน ดังนั้นจึงทำให้เกิดลักษณะของกลุ่มชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณที่ต่างกัน (วิชัย เทียมน้อย, 2520, หน้า 10) และในระวางที่หรือพื้นที่เดียวกันเมื่อเวลาเปลี่ยนไปความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งแวดล้อมและระหว่างตัวมนุษย์เองก็จะเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย

การศึกษาภูมิศาสตร์วัฒนธรรมสามารถศึกษาได้ 5 แนวทางหลัก ๆ คือ 1. ภูมิภาควัฒนธรรม (Cultural Region) 2. การแพร่กระจายของวัฒนธรรม (Cultural Diffusion) 3. นิเวศวิทยาทางวัฒนธรรม (Cultural Ecology) 4. การผสมผสานทางวัฒนธรรม (Cultural Integration) และ 5. ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรม (Cultural Landscape) ในการศึกษาตามแนวทางภูมิศาสตร์วัฒนธรรมจะต้องมีมุมมองทั้ง 5 หัวข้อนี้ประกอบกันไป

ในแต่ละหัวข้อสามารถอธิบายโดยสรุปได้ดังนี้ (บงกชรัตน์ เตชะไตรศักดิ์, 2525, หน้า 5-20) ภูมิภาควัฒนธรรม เน้นความสำคัญของแผนที่ โดยเฉพาะแผนที่สามารถแสดงความแตกต่างด้านพื้นที่ของวัฒนธรรม ภูมิภาควัฒนธรรมสามารถแบ่งออกเป็นสองลักษณะคือ 1. ภูมิภาควัฒนธรรมแบบธรรมดา (Formal Culture Regions) คือ พื้นที่หนึ่งที่คนอาศัยอยู่ และคนเหล่านั้นมีวัฒนธรรมร่วมกัน แต่ไม่คงที่ตายตัว วัฒนธรรมของเขตหนึ่งจะแผ่ขยาย ผสมปะปน หรือกระทบกับวัฒนธรรมของอีกเขตหนึ่ง อย่างไรก็ตามบริเวณที่จะมีเขตวัฒนธรรมแยกเห็นได้ชัดมักจะเป็นบริเวณที่มีสิ่งกีดขวางทางกายภาพ เช่น ภูเขา แม่น้ำ หรืออยู่ใกล้กับเขตแดนทางการเมือง และ 2. ภูมิภาควัฒนธรรมแบบหน้าที่ (Functional Culture Regions) ภูมิภาคแบบนี้อาจไม่มีลักษณะร่วมทางวัฒนธรรม แต่เป็นพื้นที่หรือบริเวณที่มีการจัดให้เป็นระเบียบตามการปกครอง สังคม หรือเศรษฐกิจ เช่น จังหวัด วัด บริเวณการค้า (Trade Area) ภูมิภาคแบบนี้จะมีศูนย์กลาง (Nodes) ของการปฏิบัติหน้าที่ ส่วนการแพร่กระจายของวัฒนธรรม คือ การกระจายทางพื้นที่ของความคิด การสร้างสรรค์และทัศนคติต่าง ๆ ของภูมิภาควัฒนธรรม ลักษณะวัฒนธรรมแต่ละอย่างถือกำเนิดในที่แห่งหนึ่ง หรือหลาย ๆ แห่งแล้วกระจายออกไปจึงอาจย่อยวัฒนธรรมนั้นไปถึงแหล่งเกิดและลักษณะการแพร่กระจายได้ การแพร่กระจายนี้อาจเคลื่อนย้ายจากสถานที่หนึ่งไปอีกสถานที่หนึ่ง หรือไปยังถิ่นใหม่ (Relocation Diffusion) หรืออาจแพร่กระจายแบบขยายออกไป (Expansion

Diffusion) จากพื้นที่หนึ่งไปสู่อีกพื้นที่หนึ่งขยายออกไปเรื่อย ๆ สำหรับนิเวศวิทยาทางวัฒนธรรม นั้นตั้งอยู่บนความเชื่อว่าวัฒนธรรมต่าง ๆ มีปฏิกริยาโต้ตอบกับสิ่งแวดล้อม เป็นความสัมพันธ์สองทางระหว่างมนุษย์กับสภาพแวดล้อม สภาพแวดล้อมในที่นี้หมายรวมไปถึงภูมิอากาศ ลักษณะพื้นที่ ดิน พืชพรรณธรรมชาติ สัตว์ป่า และลักษณะอื่น ๆ ของสภาพธรรมชาติรอบ ๆ จึงเป็นการศึกษาถึง อิทธิพลของสิ่งแวดล้อมที่มีต่อวัฒนธรรมและอิทธิพลของวัฒนธรรมต่อสิ่งแวดล้อม นิเวศวิทยา วัฒนธรรมมุ่งแสวงหาหลักเกณฑ์เพื่ออธิบายที่มาของลักษณะและแบบแผนวัฒนธรรมบางประการ ที่มีอยู่ในแต่ละสภาพแวดล้อม มากกว่ามุ่งแสวงหากฎเกณฑ์ทั่วไปที่ใช้ได้กับทุกวัฒนธรรมและ สภาพแวดล้อม ส่วนการผสมผสานทางวัฒนธรรม เป็นการศึกษายอธิบายเพื่อสร้างความเข้าใจใน วัฒนธรรมต่าง ๆ โดยศึกษาลักษณะที่แตกต่างจากวัฒนธรรมอื่น ๆ เพื่อที่ว่าวัฒนธรรมต่าง ๆ มีความสัมพันธ์หรือมีปฏิกริยาโต้ตอบกันอย่างไรบ้าง เช่น ความเชื่อบางอย่างมีอิทธิพลต่อ การลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง เป็นต้น และภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรม คือ แนวคิดที่ว่าภูมิทัศน์ทาง วัฒนธรรมแต่ละแห่งมาจากภูมิทัศน์ทางธรรมชาติ และสะท้อนถึงกลุ่มวัฒนธรรมที่สร้างมันขึ้นมา จึงสามารถเรียนรู้วัฒนธรรมได้จากการเฝ้าสังเกตภูมิทัศน์เหล่านี้ ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมสามารถ สะท้อนให้เห็นถึงสิ่งจำเป็นพื้นฐานในการดำเนินชีวิต เช่น ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม ความบันเทิง ทัศนคติต่าง ๆ เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงโลกโดยมนุษย์ และเป็นหลักฐานเกี่ยวกับแหล่งกำเนิด การแพร่ขยายและการเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรม ทั้งห้าหัวข้อนี้มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด กล่าวคือ ความแตกต่างด้านพื้นที่ดังที่ปรากฏในแผนที่แสดงภูมิภาควัฒนธรรมจะสะท้อนให้เห็น ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมซึ่งมีความเกี่ยวข้องอย่างใกล้ชิดกับนิเวศวิทยาวัฒนธรรม การแพร่กระจาย ทางวัฒนธรรม และการผสมผสานทางวัฒนธรรม

อย่างไรก็ตามใน 5 แนวคิดย่อยด้านภูมิศาสตร์วัฒนธรรมนี้ แนวคิดที่สำคัญที่สุดถือว่าเป็น หัวใจของทั้งหมดคือ แนวคิดภูมิทัศน์วัฒนธรรม เพราะภูมิทัศน์วัฒนธรรมเป็นผลลัพธ์ที่เกิดจาก ความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมของมนุษย์กับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ โดยสะท้อนถึง พัฒนาการของสังคมหรือชุมชนนั้นจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ผลลัพธ์ดังกล่าวเกี่ยวข้องกับภูมิภาค วัฒนธรรม ความสัมพันธ์กับระบบนิเวศ (นิเวศวิทยาวัฒนธรรม) การแพร่กระจายทางวัฒนธรรม และการผสมผสานทางวัฒนธรรม โดยที่ภูมิทัศน์วัฒนธรรมสามารถนำไปสู่คำอธิบายเรื่องแนวคิด ที่กล่าวมาทั้งหมดได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับ การให้ความสำคัญหรือการต้องการเน้นเรื่องใดเรื่องหนึ่งเป็น พิเศษ นอกจากนั้นการแสดงผลภูมิทัศน์วัฒนธรรมจะสามารถเห็น “ระวางที่” หรือ “พื้นที่” ของชุมชน อย่างเป็นรูปธรรม สามารถแสดงถึงการเกิดขึ้นของพื้นที่และความสัมพันธ์ของพื้นที่ต่าง ๆ โดย การนำเสนอด้วยภาพถ่ายและการอธิบายเพื่อให้สอดคล้องกัน ดังนั้นงานวิจัยนี้จึงนำแนวคิดเรื่อง ภูมิทัศน์วัฒนธรรมซึ่งเป็นแนวคิดหนึ่งทางด้านภูมิศาสตร์วัฒนธรรม มาเป็นแกนกลางในการอธิบาย

ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพเพื่อเป็นฐานในการเข้าใจพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และความสัมพันธ์ทางสังคมต่อไป

ภูมิทัศน์วัฒนธรรมมีความหมายหลากหลาย เช่น J. Aitchison ให้ความหมายว่า “ผลที่แสดงออกมาในรูปของภูมิทัศน์ที่มองเห็นโดยมีวัฒนธรรมเป็นผู้กระทำ, ธรรมชาติเป็นสื่อกลาง และภูมิทัศน์วัฒนธรรมก็คือผลของการกระทำดังกล่าว” (Aitchison, 1995, p. 272 อ้างถึงใน เกรียงไกร เกิดศิริ, 2551, หน้า 19)

Wagner และ Mikesell ให้ความหมายว่า “ผลผลิตที่เห็นได้ชัดเจนของความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างผลของการตั้งถิ่นฐานของมนุษยชาติโดยก่อรูปขึ้นมาจากผลของวัฒนธรรม และความสามารถเท่าที่จะเป็นไปได้ตามแต่ธรรมชาติแวดล้อมจะเอื้ออำนวย ซึ่งเป็นมรดกอันทรงคุณค่าที่ตกทอดมาจากวิวัฒนาการทางธรรมชาติและ ความพยายามของมนุษย์ตลอดทุกยุคสมัย” (Wagner & Mikesell, 1962 อ้างถึงใน เกรียงไกร เกิดศิริ, 2551, หน้า 19)

Folwer ให้ความหมายว่า “ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจากการผสมผสานกันระหว่างธรรมชาติกับมนุษย์ โดยแสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการของสังคมมนุษย์และการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ผ่านกาลเวลามาจนกระทั่งปัจจุบัน ภายใต้อิทธิพลของข้อจำกัดทางกายภาพและโอกาสที่จะนำเสนอขึ้น โดยที่สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นตัวกำหนดรูปแบบ ตลอดจนเป็นการสืบต่อในทางสังคม เศรษฐกิจ และแรงกดดันทางวัฒนธรรม ทั้งปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายใน” (Folwer, 2002, p. 18 อ้างถึงใน เกรียงไกร เกิดศิริ, 2551, หน้า 20)

De Blij, Harm ให้ความหมายว่า “เป็นร่องรอยและหลักฐานการเปลี่ยนแปลงผืนแผ่นดินพื้นที่ภูมิประเทศและสภาพแวดล้อมโดยมนุษย์ จากกิจกรรมตามวิถีชีวิตของชุมชนหรือชาติพันธุ์นั้น ซึ่งแสดงออกในลักษณะรูปธรรมและนามธรรม อันได้เรียนรู้และถ่ายทอดส่งสืบทอดกันมายาวนาน เป็นพัฒนาการตั้งแต่บรรพบุรุษสู่รุ่นลูกรุ่นหลาน อาทิการสร้างบ้านเรือนที่พักอาศัย สิ่งก่อสร้าง สถาปัตยกรรมต่าง ๆ ถนนหนทาง พื้นที่เกษตรกรรมและชุมชน อันเป็นสิ่งที่จับต้องได้ และรวมทั้งสิ่งที่จับต้องไม่ได้คือ บรรยากาศที่รับรู้ได้เป็นจินตภาพจากชุมชนเฉพาะแห่งนั้น โดยอาจเรียกว่าเป็นบุคลิกของพื้นที่นั้น (เอกลักษณ์) อันรับรู้ได้จากภาพที่เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่นที่ได้รับ และวิถีชีวิตของผู้คนที่อยู่แห่งนั้น” (Harm, 1977, pp. 142-149 อ้างถึงใน สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2549)

เกรียงไกร เกิดศิริ (2551, หน้า 20) ให้ความหมายไว้ว่า “สภาพแวดล้อมสรรค์สร้างที่เกิดจากการจัดการของมนุษย์เพื่อให้ดำรงชีวิตอยู่อย่างปกติสุขในสภาพแวดล้อมทางธรรมชาตินั้น แต่ทว่ามนุษย์ก็มีข้อจำกัดในด้านต่าง ๆ ทั้งในแง่ของเทคโนโลยีที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิต ความเชื่อทางศาสนา ฯลฯ ทำให้มนุษย์สร้างความเปลี่ยนแปลงต่อสภาพแวดล้อมได้เพียงระดับหนึ่ง

เท่านั้น และรวมไปถึงขีดจำกัดของธรรมชาติที่จะรองรับการเปลี่ยนแปลงได้ก็มียกอย่างจำกัดเช่นกัน ผลลัพธ์ของการดำเนินไปของวัฒนธรรมมนุษย์บนธรรมชาติที่อยู่แวดล้อมนี้เองที่เป็นความหมายของคำว่า “ภูมิทัศน์วัฒนธรรม”

จากการให้ความหมายต่าง ๆ ที่กล่าวมาข้างต้น แนวคิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมจึงให้ความสำคัญต่อการคิดแปลงสร้างสรรค์สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติภายใต้ “วัฒนธรรม” และข้อจำกัดต่าง ๆ ของมนุษย์ ผ่านกาลเวลามาจนถึงปัจจุบัน ผลลัพธ์จากการคิดแปลงสร้างสรรค์นี้แสดงออกได้ทั้งด้านรูปธรรมและนามธรรมที่สามารถเป็นแนวทางการหรือเข้าใจการดำรงอยู่ของชุมชนหรือสังคมนั้น ๆ ในด้านต่าง ๆ

ภูมิทัศน์วัฒนธรรมสามารถแบ่งออกได้ 2 ประเภทกว้าง ๆ (คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2549, หน้า 24) คือ 1. ภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงสภาพธรรมชาติสภาพภูมิศาสตร์เดิม เพื่อการตั้งถิ่นฐาน บ้านเรือน ชุมชน และสังคม มีพัฒนาการอันเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคม การปกครอง ศาสนา ความเชื่อ หรือมีความเกี่ยวเนื่องกับศาสนา ศิลปะ วัฒนธรรม และ 2. ภูมิทัศน์ซึ่งเกิดจากการออกแบบสร้างสรรค์อย่างตั้งใจ มีความสวยงามโดยคำนึงสุนทรียภาพ มีลักษณะเป็นสวนหรือสถานที่พักผ่อนหย่อนใจ โดยทั้งสองประเภทนี้ต่างก็มีความสัมพันธ์ต่อกันในพื้นที่นั้น ๆ

จึงสรุปได้ว่า การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน เป็นการศึกษาเขตเศรษฐกิจและวัฒนธรรมหนึ่ง การใช้แนวคิดทางภูมิศาสตร์วัฒนธรรมจะทำให้ความเข้าใจประเด็นอื่น ๆ ได้ดีและรอบด้านมากขึ้น ผู้วิจัยจึงเลือกแนวคิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมเป็นแกนหลักในการศึกษาภูมิศาสตร์วัฒนธรรม แนวคิดนี้สามารถแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมกับชาวชุมชนอย่างมีอัตลักษณ์เป็นของตนเอง และสามารถนำมาสู่ความเข้าใจด้านการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมและการผสมผสานทางวัฒนธรรมตามมา นอกจากนั้นการวิเคราะห์ภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบนจะสามารถนำมาเป็นฐานความเข้าใจพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และความสัมพันธ์ทางสังคมโดยผ่านเครือข่ายสังคมได้อีกด้วย

แนวคิดเครือข่ายสังคม (Social Network)

แนวคิดเครือข่ายสังคมเป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่ผู้วิจัยนำมาประกอบเข้ากับวิธีวิทยาและแนวคิดของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน เพื่อให้การอธิบายวัตถุประสงค์งานวิจัยเรื่องบทบาทของเครือข่ายมีความแจ่มชัดมากขึ้น การศึกษาเครือข่ายสังคมเป็นการศึกษาความสัมพันธ์ทางสังคมในระดับย่อยลงมาจากการศึกษาระดับโครงสร้าง เพื่อสร้างความเข้าใจต่อการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคล กลุ่ม และโครงสร้างทางสังคม

เครือข่ายสังคม หมายถึง

“สายใยของความสัมพันธ์ทั้งทางตรงและทางอ้อมระหว่างบุคคลคนหนึ่งกับบุคคลอื่น ๆ อีกหลาย ๆ คน เครือข่ายสังคมในที่นี้จึงเปรียบเสมือนกรอบแนวคิดที่ใช้ศึกษาหาความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ที่มีอยู่ในสังคม อันนำไปสู่ความเข้าใจในเรื่องกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ (Informal Group) องค์กรทางสังคม (Social Organization) และโครงสร้างทางสังคม (Social Structure) รวมทั้งลักษณะของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าว สามารถนำมาใช้อธิบายพฤติกรรมต่าง ๆ ของบุคคลเหล่านี้ได้” (เบญจา ขอดคำเนิน-แอ็ดติง, บุปผา ศิริธรรม และวาทีนิ บุญชะลิกย์, บรรณาธิการ, 2551, หน้า 306)

สายใยความสัมพันธ์ (Tied) ของบุคคลหรือกลุ่มองค์กรที่เชื่อมต่อกัน (Nodes) นั้นเกิดขึ้นโดยคุณลักษณะบางอย่าง เช่น การพึ่งพาอาศัยกัน (Interdependency) ความเป็นเพื่อน (Friendship) เครือญาติ (Kinship) การแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ (Financial Exchange) ความสัมพันธ์ทางเพศ (หรือการแต่งงาน) (Sexual Relationships) หรือมีความเชื่อ (Beliefs) องค์กรความรู้ (Knowledge) และเกียรติยศ ศักดิ์ศรี (Prestige) ร่วมกัน เป็นต้น

“เครือข่ายสังคมจึงเปรียบเสมือนกับรูปภาพของจุดต่าง ๆ ที่มีเส้นหลาย ๆ เส้นโยงมา ระหว่างจุดต่าง ๆ เหล่านี้กับจุด ๆ หนึ่ง ซึ่งเป็นจุดศูนย์กลาง จุดศูนย์กลางเปรียบเสมือนบุคคลคนหนึ่ง (หรือกลุ่มหนึ่ง) และจุดต่าง ๆ เป็นตัวแทนของบุคคลอื่น ๆ (หรือกลุ่มอื่น ๆ) รอบ ๆ ข้างที่บุคคล (หรือกลุ่ม) นั้นมีความสัมพันธ์ด้วย ส่วนเส้นโยงหลาย ๆ เส้นนั้น หมายถึง ความสัมพันธ์ทางสังคมหลาย ๆ ความสัมพันธ์ที่บุคคลและ/หรือกลุ่มบุคคลมีต่อกันและกัน” (เบญจา ขอดคำเนิน-แอ็ดติง, บุปผา ศิริธรรม และวาทีนิ บุญชะลิกย์, บรรณาธิการ, 2551, หน้า 306)

ด้วยเหตุที่เครือข่ายสังคมเป็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและระหว่างกลุ่ม เครือข่ายสังคมจึงเป็นกระบวนการ (Process) หรือเป็นขบวนการ (Movement) ที่มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงไม่ใช่เป็นลักษณะคงที่ (Static) หรือเน้นไปที่องค์กรหรือสถาบัน (Institution) การศึกษาเครือข่ายสังคมจึงเป็นการศึกษาถึงกระบวนการที่ก่อให้เกิดและเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์นั้น ๆ ซึ่งไม่ได้ถูกกำหนดให้มีลักษณะตายตัวตามแบบแผนทางวัฒนธรรมหรือตามลักษณะองค์กรทางสังคมหากแต่แปรเปลี่ยนไปตามสถานภาพบทบาทของบุคคล (เบญจา ขอดคำเนิน-แอ็ดติง, บุปผา ศิริธรรม และวาทีนิ บุญชะลิกย์, บรรณาธิการ, 2551, หน้า 305) การสร้างความสัมพันธ์ดังกล่าวเกิดขึ้นโดยมีเป้าหมาย วัตถุประสงค์ และความต้องการบางอย่างร่วมกัน ร่วมกันดำเนินกิจกรรมบางอย่าง โดยที่สมาชิกของเครือข่ายยังคงเป็นเอกเทศไม่ขึ้นต่อกัน (เสรี พงศ์พิส, 2548, หน้า 8) เครือข่ายสังคมจึงเป็นการรวมตัวกันตามความสมัครใจ (Voluntary) ไม่ได้ขึ้นกับการบังคับ

หรือการจัดองค์กรต่าง ๆ ที่ขึ้นกับรัฐ โดยที่รัฐอาจเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายก็ได้ ลักษณะของการเกิดเครือข่ายจึงมีฐานอยู่ที่ความเป็นอิสระของสมาชิก ด้วยเหตุนี้จึงมีความสอดคล้องหรือไม่ขัดแย้งกับแนวคิดแบบอนาธิปไตย รวมถึงแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนที่ได้กล่าวมาในข้างต้น เครือข่ายสังคมจึงเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นชุมชน (Community) เป็นกระบวนการความเคลื่อนไหวของชุมชนเป็นทุนทางสังคม (Social Capital) ของชุมชน เป็นพลังของชุมชนในการขับเคลื่อนการดำรงอยู่ของชุมชน

ลักษณะร่วมด้านความสัมพันธ์ของเครือข่ายคือ 1. มีการติดต่อสื่อสารและมีปฏิสัมพันธ์ (Interaction) ระหว่างกันโดยการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ เครื่องใช้ วัสดุ อาหาร การบริการ (Transaction) ฯลฯ 2. มีการดำเนินการตามวัตถุประสงค์หรือความสนใจที่ตั้งขึ้นร่วมกัน 3. มีความรู้สึกผูกพันกับกิจกรรมหรือโครงการที่พัฒนางานร่วมกัน และร่วมกันรับผิดชอบ และ 4. ความเป็นเจ้าของร่วมกันและความมุ่งมั่นที่จะทำตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ร่วมกัน รวมทั้งเครื่องมือหรือวิธีการในการดำเนินการที่คิดไว้ร่วมกัน (เสรี พงศ์พิศ, 2548, หน้า 201)

วิธีการศึกษาเครือข่ายสามารถมีได้หลายแนวคิด ดังเช่นแนวคิดของวูล์ฟ (Wolfe) บาร์นส์ (Barnes) เมเยอร์ (Mayer) และโบเซแวง (Boissevain) (เบญจา ยอดดำเนิน-แอ็ดติกซ์, บุปผา ศิริศรี และวาทีนิ บุญชะลิกย์, บรรณาธิการ, หน้า 308-316) แนวคิดต่าง ๆ เหล่านี้เป็นการให้ภาพเครือข่ายการดำรงอยู่ของเครือข่ายในลักษณะต่าง ๆ เช่น เครือข่ายที่ไม่มีข้อจำกัด (Unlimited Network) และเครือข่ายที่มีข้อจำกัด (Limited Network) เครือข่ายรวม (Total Network) และเครือข่ายย่อย (Partial Network) หรือมองในลักษณะความใกล้ชิดกับความห่างกับจุดศูนย์กลาง เช่น เครือข่ายใกล้ชิด เครือข่ายรอง และเครือข่ายขยาย ภาพการดำรงอยู่ของเครือข่ายเหล่านี้สามารถเข้าใจได้ในบริบทของการศึกษาหรือหลังจากเก็บข้อมูลและสามารถวิเคราะห์ออกมา

สำหรับความเข้าใจความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคลหรือกลุ่มเครือข่ายนั้นสามารถวิเคราะห์โดยอาศัยกรอบแนวคิดของโบเซแวง (Boissevain, 1974 อ้างถึงใน เบญจา ยอดดำเนิน-แอ็ดติกซ์, บุปผา ศิริศรี และวาทีนิ บุญชะลิกย์, บรรณาธิการ, หน้า 316-321)

โดยทุกกรอบต่างมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันหรือต่อวิเคราะห์ประกอบกัน ดังต่อไปนี้

1. ความสัมพันธ์ที่มีความหลากหลายอันเนื่องมาจากบทบาทที่มีอยู่ในสังคม:

ความสัมพันธ์เชิงซ้อน (Diversity of Linkage: Multiplexity) ความสัมพันธ์แบบนี้สามารถอธิบายด้วยทฤษฎีบทบาท (Role Theory) เพราะในเครือข่ายสังคมนั้น จะประกอบไปด้วยบุคคลที่มีความสัมพันธ์ตามบทบาทหรือหน้าที่ต่อคู่ความสัมพันธ์ โดยที่แต่ละคนไม่ได้มีบทบาทเดียว จึงอาจมีความสัมพันธ์กันได้ทั้งในบทบาทเดียวหรือหลายบทบาทประกอบกันเรียกว่าความสัมพันธ์เชิงเดี่ยวและความสัมพันธ์เชิงซ้อน (Uniplex or Single-stranded และ Multiplex or Multi-stranded)

2. ความสัมพันธ์ทางสังคมที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการแลกเปลี่ยน (Transactional Contact) ความสัมพันธ์แบบนี้เป็นไปตามทฤษฎีของการแลกเปลี่ยน (Exchange Theory) เพราะบุคคลไม่เพียงแต่ทำตามบทบาทและหน้าที่เท่านั้นแต่ยังขึ้นอยู่กับ การรับรู้และการตัดสินใจในการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกันระหว่างคู่สัมพันธ์ทั้งในด้านวัตถุและทางจิตใจ เช่น สิ่งของ เงินทองความช่วยเหลือต่าง ๆ หรือบุญคุณที่ต้องทดแทน เป็นต้น

3. ความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะเท่าเทียมกันและไม่เท่าเทียมกัน (Directional Flow) ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคลทั้งในด้านบทบาทหน้าที่และการแลกเปลี่ยนดังกล่าวในข้างต้นสามารถก่อให้เกิดความร่วมมือหรือแข่งขันกันระหว่างบุคคลหรือกลุ่มคน อีกทั้งก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนที่สมดุลกัน (Balance Reciprocity) และ ไม่สมดุลกัน (Negative Reciprocity) ทำให้การได้รับผลประโยชน์จากกันและกันมีทั้งที่เท่าเทียมกันและไม่เท่าเทียมกัน

4. ความถี่และระยะเวลาของความสัมพันธ์ (Frequency and Duration of Relationship) ความถี่หรือความบ่อยครั้งของความสัมพันธ์เป็นปัจจัยนำไปสู่คุณภาพของความสัมพันธ์ในลักษณะการเกิดความสัมพันธ์เชิงซ้อน ความถี่และระยะเวลาของความสัมพันธ์ที่มากและยาวนานย่อมแสดงถึงความสัมพันธ์ที่ลึกซึ้งผูกพันกันมาก แสดงว่าคู่ความสัมพันธ์สามารถมีอิทธิพลกำหนดพฤติกรรมซึ่งกันและกันได้มาก แต่ความถี่อย่างเดียวไม่อาจบอกได้ว่ามีความสัมพันธ์ลึกซึ้งผูกพันได้ทั้งหมด เช่น เราเจอคนกวาดถนนทุก ๆ วัน กับพบกับพี่ชายที่ไม่ได้เจอกันสองปี แต่พี่ชายและเราสามารถมีอิทธิพลกำหนดพฤติกรรมซึ่งกันและกันได้มากกว่า ดังนั้นจึงขึ้นอยู่กับเงื่อนไขอื่น ๆ ด้วย เช่น บทบาทและหน้าที่ การแลกเปลี่ยนและความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมและไม่เท่าเทียมดังได้กล่าวไปในข้อ 1-3

นอกจากทั้ง 4 ข้อแล้วยังต้องวิเคราะห์ร่วมกับลักษณะของโครงสร้างของเครือข่ายด้วย คือ 1. ขนาดของเครือข่าย 2. ความหนาแน่นภายในเครือข่าย 3. ความเกี่ยวพันกันภายในเครือข่าย หรือความใกล้ชิดและระยะห่างด้านความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิก 4. ตำแหน่งและสถานภาพของบุคคลในเครือข่าย และ 5. กลุ่มของความสัมพันธ์ของบุคคลในเครือข่าย เนื่องจากกลุ่มเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่าย สมาชิกมีความสัมพันธ์ลึกซึ้งภายในกลุ่มสูงกว่าบุคคลอื่น ๆ ในเครือข่าย ที่อยู่นอกกลุ่ม

เกณฑ์ด้านความสัมพันธ์ 4 ข้อและลักษณะโครงสร้างของเครือข่าย 5 ข้อ ดังกล่าวนั้น เมื่อนำมาวิเคราะห์ร่วมกันจะสามารถทำให้ทราบถึงรูปแบบและเนื้อหาความสัมพันธ์กันภายใน เครือข่ายนั้นได้ นำมาสู่ความเข้าใจบทบาทและการดำรงอยู่ของเครือข่ายและสามารถนำไปสู่ การเข้าใจจุดอ่อนจุดแข็งของเครือข่ายเพื่อจะพัฒนาให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนและสังคมในอนาคต

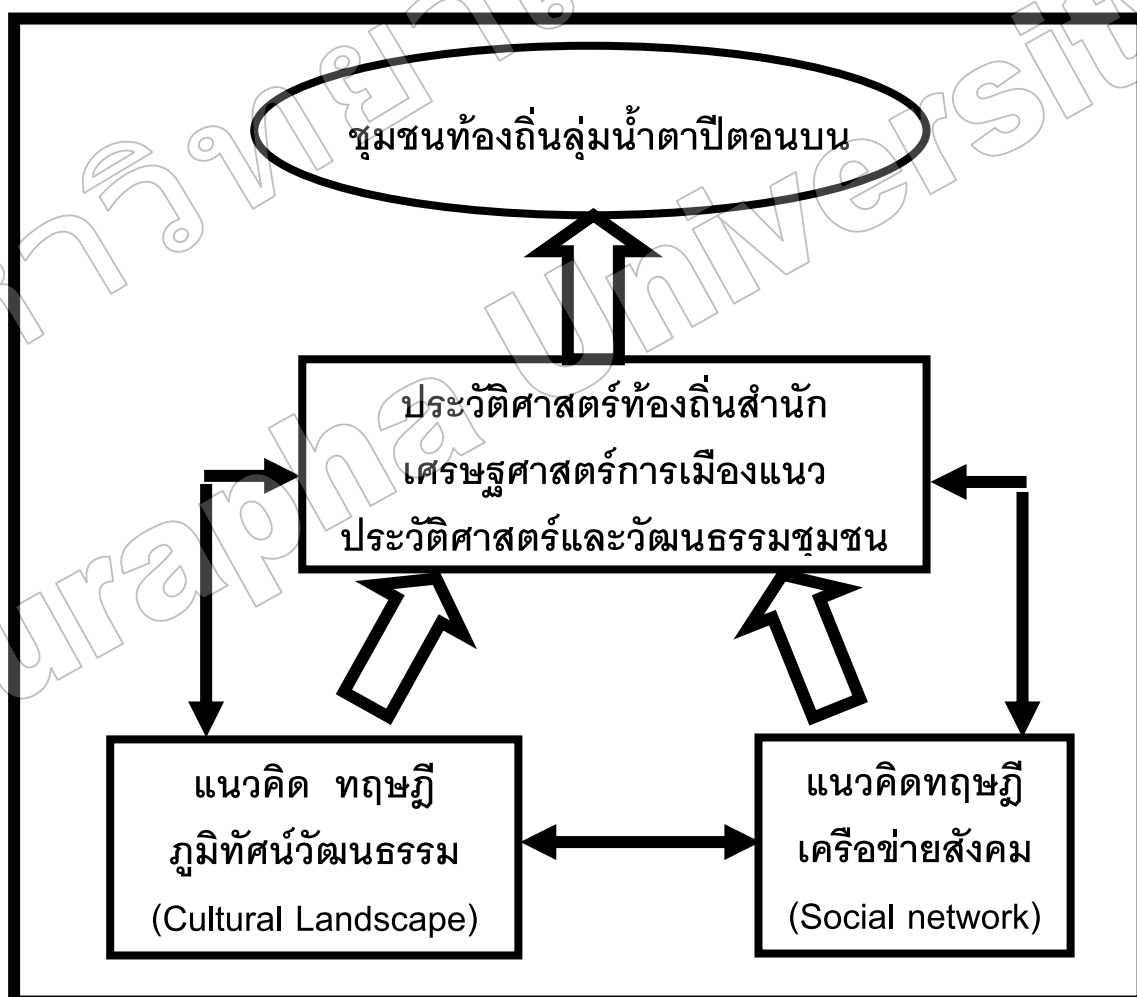
ข้อสรุป: การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบน: 1 วิธีวิทยา 1

แนวคิดหลัก 2 แนวคิดเสริม

การศึกษาชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบนเพื่อเข้าใจพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ และเข้าใจถึงบทบาทและการดำรงอยู่ของเครือข่ายภายใต้ระบบภูมิทัศน์วัฒนธรรม จะสามารถเข้าใจได้อย่างสมเหตุสมผลจะต้องมองเหตุการณ์หรือปรากฏการณ์ที่มีความต่อเนื่องมาในระยะเวลาหนึ่งที่ยาวนานพอสมควร การศึกษาด้วยวิธีทางประวัติศาสตร์สามารถเข้าใจ “ความจริง” ข้อนี้อย่างไรก็ตามชาวชุมชนลุ่มน้ำตาปี ก่อร่างสร้างตัว ด้วยการบุกเบิก “พื้นที่” เพื่อใช้ทรัพยากรธรรมชาติในการดำรงชีวิต ด้วยสองมือ สองเท้า และมันสมอง ทั้งของตัวเองและร่วมด้วยช่วยกันของชุมชนหรือเครือข่ายชุมชน ก่อเกิดวิถีชีวิตที่เคลื่อนไหว ปรับตัวต่อความเปลี่ยนแปลงทั้งภายนอกและภายใน ต่อสู้ทั้งกับภัยธรรมชาติและภัยทางสังคม และยังคงดำรงอยู่ในปัจจุบันด้วยเหตุนี้ประวัติศาสตร์ของพวกเขาเหล่านั้น ล้วนขับเคลื่อนด้วยตัวของพวกเขาก็คือเป็นประวัติศาสตร์ของประชาชนคนธรรมดาที่อยู่ภายใต้โครงสร้างทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและวัฒนธรรมที่มีความสัมพันธ์ต่อกันอย่างเป็นกระบวนการที่เป็นเหตุเป็นผลในช่วงระยะเวลาที่ผ่านมาถึงปัจจุบัน ความสัมพันธ์ที่เป็นกระบวนการนี้มีทั้งความกลมกลืนและความขัดแย้งทั้งหมดนี้ผู้วิจัยเชื่อว่าวิธีที่สามารถเข้าใจถึง “ความจริง” ชุดนี้ได้อย่างสมเหตุสมผลที่สุดด้วย วิธีวิทยาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์ ขณะเดียวกันภาพการเคลื่อนไหวของชุมชนท้องถิ่นในสังคมไทยจากอดีตจนถึงปัจจุบันนั้นสามารถเข้าใจผ่านแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเป็นแกนหลักได้ เพราะมีการสรุปผลจากการศึกษาวิจัยที่ต่อเนื่องยาวนานพอสมควรแน่นอนว่าแนวคิดหรือทฤษฎีวัฒนธรรมชุมชนก็อยู่ในสถานภาพเช่นเดียวกับแนวคิดหรือทฤษฎีอื่น ๆ ทั้งด้านมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ และวิทยาศาสตร์ที่สรุปผลจากการอุปนัย (Inductive) เมื่อกาลและเทศะผันเปลี่ยนไป และมีข้อสรุปจากการศึกษาใหม่ ๆ แนวคิดหรือทฤษฎีนั้นอาจต้องปรับปรุง เปลี่ยนแปลง หรือล้มเลิกไป การใช้แนวคิดหรือทฤษฎีที่คิดว่ายังสมเหตุสมผลอยู่จึงเป็นเพียงกรอบกว้าง ๆ เพื่อช่วยในการอธิบายความสัมพันธ์ของข้อมูลที่เกิดขึ้น ซึ่งเป็นไปได้ว่าอาจมีข้อมูลบางอย่างที่แนวคิดหรือทฤษฎีนั้น ๆ ไม่อาจอธิบายได้ ยิ่งเป็นเรื่องที่ดีที่สามารถปรับปรุงต่อยอดหรือสร้างแนวคิดหรือทฤษฎีใหม่ ๆ ขึ้นมา นอกจากนั้นเพื่อให้คำอธิบายเพื่อตอบวัตถุประสงค์ของงานวิจัยที่มีความรอบคอบและชัดเจนมากขึ้นผู้วิจัยจึงใช้แนวคิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมและแนวคิดเครือข่ายสังคมเป็นแนวคิดเสริม เนื่องจากในวงการสังคมศาสตร์ในปัจจุบันมีความเชื่อเรื่องวิธีคิดเรื่องความซับซ้อน (Complexity) โดยมีข้อเสนอให้ใช้มุมมองเชิงซ้อนแทนที่มุมมองเชิงเดี่ยว ความจริงไม่ได้มีเพียงระดับเดียวแต่มีระดับของความจริงหลายระดับซ้อนทับกันอยู่ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2548, หน้า 20) ความจริงแล้ววิธีวิทยาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์นั้นเป็นวิธีคิดเชิงซ้อนอยู่แล้ว แต่เพื่อให้

ความเข้าใจความสัมพันธ์ขององค์ประกอบต่าง ๆ ทางสังคมชัดเจนมากขึ้น แนวคิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมจะช่วยให้การเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างสังคมกับสิ่งแวดล้อมทั้งทางธรรมชาติและสังคมมากขึ้น ขณะเดียวกันแนวคิดเครือข่ายสังคมก็จะช่วยให้เข้าใจความซับซ้อนของความสัมพันธ์ทางสังคมได้เพิ่มขึ้น โดยเฉพาะสามารถเข้าใจการเคลื่อนไหวของกลุ่มเครือข่ายต่าง ๆ ภายในโครงสร้างได้ดีขึ้น ในแง่หนึ่งอาจช่วยประสานความคิดคู่ตรงข้ามระหว่างโครงสร้าง (Structure) กับตัวมนุษย์ ในฐานะผู้กระทำการ (Agency) ได้ในระดับหนึ่ง ดังนั้น การใช้ 1 วิธีวิทยา 1 แนวคิดหลัก และ 2 แนวคิดเสริมที่เป็นแนวทางเบื้องต้นในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยเชื่อว่าจะสามารถทำให้การศึกษานี้บรรลุวัตถุประสงค์อย่างมีประสิทธิภาพได้

โครงสร้างแนวคิดหรือทฤษฎีดังกล่าวสามารถสรุปเป็นแผนภาพได้ดังนี้

ภาพภาคผนวกที่ 1-1 โครงสร้างแนวคิดหรือทฤษฎีในการวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับสังคมและวัฒนธรรมและความสัมพันธ์ทางสังคมโดยผ่านเครือข่ายของพื้นที่ในบริเวณลุ่มน้ำตาปีตอนบน จังหวัดนครศรีธรรมราช ด้วยวิธีวิทยาสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์ โดยมีแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเป็นแนวคิดหลัก และแนวคิดภูมิวัฒนธรรมและเครือข่ายสังคมเป็นแนวคิดเสริม ด้วยเหตุนี้ในการพิจารณาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องผู้วิจัยจะเน้นไปที่การศึกษาเรื่องราวต่าง ๆ เหล่านั้นในภาคใต้เป็นหลัก โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับจังหวัดนครศรีธรรมราชและลุ่มน้ำตาปีตอนบน เนื่องจากมีความเกี่ยวข้องทางด้านเนื้อหาหรือวิธีวิทยาหรือแนวคิดลักษณะใดลักษณะหนึ่งหรือสองลักษณะหรือทั้งหมด สำหรับการศึกษาในภูมิภาคอื่น ๆ หรือประเด็นอื่น ๆ ที่มีความเกี่ยวข้องกับวิธีวิทยาและแนวคิด ผู้วิจัยจะพิจารณาในหัวข้อสุดท้ายว่าด้วยการศึกษาที่เกี่ยวข้องประเด็นอื่น ๆ ดังนั้นในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยจะพิจารณาการศึกษาที่เกี่ยวข้องโดยแบ่งเป็น 4 ประเด็นหลัก คือ

1. เอกสารและงานวิจัยด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีท้องถิ่นภาคใต้ที่เกี่ยวข้องกับจังหวัดนครศรีธรรมราชและลุ่มน้ำตาปีตอนบน
2. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องด้านสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นภาคใต้
3. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชนที่เกี่ยวข้องกับภาคใต้
4. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องประเด็นอื่น ๆ

สำหรับการศึกษาตามแนวคิดภูมิวัฒนธรรมและเครือข่ายสังคมซึ่งเป็นแนวคิดเสริมนั้น ผู้วิจัยจะพิจารณาบูรณาการร่วมไปกับการศึกษาในหัวข้อต่าง ๆ เหล่านั้น อย่างไรก็ตามมีการศึกษาโดยใช้แนวคิดเครือข่ายสังคมในภูมิภาคอื่น ๆ อยู่บ้าง ผู้วิจัยจะพิจารณาในหัวข้อการศึกษาที่เกี่ยวข้องประเด็นอื่น ๆ

1. เอกสารและงานวิจัยด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีท้องถิ่นภาคใต้ที่เกี่ยวข้องกับจังหวัดนครศรีธรรมราชและลุ่มน้ำตาปีตอนบน

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องประเด็นนี้มีความเกี่ยวข้องทางด้านเนื้อหาและวิธีวิทยาทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีแบบอื่น ๆ ที่ไม่ใช่สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน การพิจารณาประเด็นนี้มีเป้าหมายหลักคือความเข้าใจองค์ความรู้ทางด้านเนื้อหาที่สำคัญ ๆ เพื่อนำมาเป็นฐานความเข้าใจการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน

ก่อนที่ผู้วิจัยจะกล่าวถึงเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องประวัติศาสตร์และโบราณคดี มีงานวิจัยที่ศึกษาการเขียนประวัติศาสตร์ในภาคใต้ที่ควรนำมากล่าวเป็นเบื้องต้น คือ งานวิจัยของ สงบ ส่องเมือง (2532) เรื่อง วิวัฒนาการการเขียนประวัติศาสตร์ภาคใต้ การศึกษานี้ใช้วิธีทางประวัติศาสตร์ ศึกษาจากเอกสารงานวิจัยต่าง ๆ ในภาคใต้ พบว่า การบันทึกทางประวัติศาสตร์ของภาคใต้ที่เก่าแก่ที่สุดอยู่ในรูปศิลาจารึกระหว่างพุทธศตวรรษที่ 9-10 จารึกมีรูปแบบ วิธีการและจุดมุ่งหมายที่แน่นอน แต่ไม่มีความต่อเนื่องทางเนื้อหา ไม่กล่าวถึงบริบทภาวะแวดล้อม และผูกพันทางความเชื่อในลัทธิศาสนาอย่างเหนียวแน่น ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 20 การบันทึกประวัติศาสตร์แบบตำนานได้เกิดขึ้น ทำให้การบันทึกประวัติศาสตร์แบบจารึกลดความสำคัญลงไป ประวัติศาสตร์แบบตำนานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 20-22 มีสามเรื่องคือ ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช ตำนานพระบรมธาตุนครศรีธรรมราช และตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช ส่วนตำนานในยุคสมัยอื่น ๆ มีสามประเภทด้วยกันคือ ตำนานทางศาสนา ตำนานนิทานพื้นบ้าน และตำนานชนกลุ่มน้อย ตำนานที่มีนัยสำคัญทางประวัติศาสตร์สูงมากคือ ตำนานทางศาสนาที่เขียนโดยพระสงฆ์ มีข้อน่าสังเกตคือ ในภาคใต้จะมีตำนานเรื่องทางโลกหรือทางบ้านเมืองมากเป็นพิเศษ มีลักษณะเป็นสากลนิยม สำนันิยมและมนุษย์นิยมสูงกว่าตำนานในภูมิภาคอื่น ๆ ของประเทศไทย นอกจากนั้นพงศาวดารที่เขียนโดยกลุ่มเจ้าและขุนนางโดยทั่วไปมักเกี่ยวกับคดีการอวดตูลงมาจัดเป็นกษัตริย์ในโลกมนุษย์ของเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ แต่พงศาวดารทางภาคใต้ไม่ได้เกี่ยวข้องกับการอวดตูลงมาจัดเป็นกษัตริย์โดยตรง เป็นเพียงประวัติศาสตร์ของขุนนางที่ปกครองหัวเมืองโดยการสืบสกุลเท่านั้น สำหรับประวัติศาสตร์ภาคใต้ยุคใหม่ จะมีทั้งลักษณะที่เป็นวิวัฒนาการจากจารึกการเขียนประวัติศาสตร์แบบเก่าและนำเอาการวิพากษ์วิธี ทางตะวันตกเข้ามาเสริม เน้นการศึกษาเพื่อรวบรวมเหตุการณ์และเรื่องราวทางประวัติศาสตร์มากกว่าการนำเอาปรัชญา ทฤษฎี หลักการ และข้อสมมุติฐานทางสังคมศาสตร์ตะวันตกมาใช้ในการอธิบายและตีความหลักฐานกันอย่างจริงจัง ผู้วิจัยเรื่องนี้เห็นว่าต้องอาศัยนักประวัติศาสตร์รุ่นใหม่ ๆ มาสืบสานงานต่อไป การศึกษานี้จึงสามารถช่วยให้เห็นภาพรวมงานประวัติศาสตร์นิพนธ์ในภาคใต้ยุคก่อน พ.ศ. 2532 ได้เป็นอย่างดี

จากภาพรวมการศึกษาประวัติศาสตร์ในภาคใต้มาสู่การเข้าใจภาพรวมของเรื่องราวสมัยก่อนประวัติศาสตร์ภาคใต้ ชุมชนโบราณในภาคใต้ เข้าสู่อาณาจักรโบราณของนครศรีธรรมราช อาณาจักรตามพรลิงค์ เมืองนครศรีธรรมราช ในสมัยสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น รวมถึงประวัติศาสตร์พหุศาสนาในนครศรีธรรมราช โบราณวัตถุทางภาคใต้และนครศรีธรรมราช จารึกที่พบในภาคใต้และนครศรีธรรมราช และศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านนครศรีธรรมราช การศึกษาทั้งหมดนี้ได้รวบรวมไว้ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชครั้งที่ 1 (2521) จัดโดย วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช (ปัจจุบันคือสถาบันราชภัฏ

นครศรีธรรมราช) การสัมมนานี้มีบทความและรายงานการบรรยายอยู่มากถึง 35 เรื่อง มีนักวิชาการเขียนบทความและบรรยายถึง 25 ท่าน เนื้อหาส่วนใหญ่เป็นการเน้นไปที่ การกล่าวถึงภาคใต้และนครศรีธรรมราชในแง่ภูมิศาสตร์ที่มีความต่อเนื่องทางการตั้งถิ่นฐานของชุมชนความสัมพันธ์ทางการเมืองของเมืองนครศรีธรรมราชกับเมืองต่าง ๆ ความสำคัญของเมืองนครศรีธรรมราชในด้านต่าง ๆ เช่น การปกครอง ศาสนา การค้า เป็นต้น ร่มย์ ณ นคร ได้สรุปผลการสัมมนาในครั้งนี้ไว้ว่า การตั้งชุมชนของนครศรีธรรมราชมีร่องรอยว่ามีมนุษย์อาศัยตั้งแต่สมัยหินใหม่ (5,500-2,500 ปี) หลักฐานจากเครื่องหินขัดและภาชนะดินเผา ในยุคโลหะ (2,500 ปี) หลักฐานจากคลองมโหระทึก 2 ใบ ที่ตำบลท่าเรือ อำเภอเมือง และที่คลองคูด้วน อำเภอลำปาง จังหวัดนครศรีธรรมราช เมื่อชุมชนมีขนาดใหญ่ขึ้นมีการกระจายตัวของชุมชนอยู่สองระยะ คือ 1. ในบริเวณอำเภอลิขิตถึงอำเภอเมือง บริเวณอ่าวไทยหลักฐานคือโบราณสถานของพราหมณ์และเทวรูปหลายชิ้น และ 2. บริเวณอำเภอเชียรใหญ่ กับอำเภอหัวไทร หลักฐานคือเครื่องปั้นดินเผาหลายชิ้นทั้งสมัยทวารวดีสมัยหัง แสดงว่ามีความสัมพันธ์กับจีน มีร่องรอยการขุดคลองหลายสาย ด้านความเชื่อและศาสนา เมืองนครศรีธรรมราชนับถือศาสนาพราหมณ์และพุทธผสมกันไป พุทธศตวรรษที่ 9-10 มีหลักฐานทางเทวรูป โดยเฉพาะพระนารายณ์ หรือพระวิฆณุ และ พระพุทธรูป ร่องรอยพราหมณ์และพุทธมีถึงพุทธศตวรรษที่ 14 มีการพบ “ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย” มีอายุในสมัยพุทธศตวรรษที่ 11-12 (อึ้งย้งปลัด) เมืองนครเรียกชื่อตามผู้บันทึก ดังนี้ ราชวงศ์ถัง (พ.ศ. 1161-1448) เรียกว่า ชิลิโพชิ ราชวงศ์ซ้อง (พ.ศ. 1503-1822) เรียกว่า ชันโพชิ ในพงศาวดารลังกา เรียกว่า ชาวกะ พ้อคำอาหรับ เรียกว่า ซาปิก หรือซาบักะ จารึกหลักที่ 24 พบที่ไชยา เรียกว่า “ตามพรลิงค์” จารึกหลักที่ 35 หรือจารึกแม่นางเมือง (จังหวัดนครศรีธรรมราช) เรียกกษัตริย์นครนี้ว่า “ศรีธรรมโศกราช” เป็นต้น เมืองนครศรีธรรมราชในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-19 มีความเจริญรุ่งเรืองมาก มีกษัตริย์ปกครองเรียกว่า “ศรีธรรมโศกราช” เป็นช่วงที่พุทธศาสนาลังกาวงศ์เจริญสูงสุดในดินแดนภาคใต้โดยมีศูนย์กลางที่เมืองนครศรีธรรมราช ด้านความสัมพันธ์กับดินแดนอื่น ๆ เช่น สุโขทัย อยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะสุโขทัยมีความสัมพันธ์แบบเครือญาติมากกว่าการเป็นเมืองขึ้น พุทธศตวรรษที่ 19 การก่อตัวของอาณาจักรอยุธยาในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ทำให้อำนาจนครศรีธรรมราชอ่อนลงในที่สุดมีฐานะเป็นหัวเมืองเอก ต่อมาสมัยธนบุรีนครศรีธรรมราชได้รับการยกฐานะเป็นเมืองประเทศราช สมัยรัชกาลที่ 1 ถูกถูกลดฐานะเป็นหัวเมืองเอกเช่นเดิมมีหน้าที่ดูแลหัวเมืองปักษ์ใต้บางส่วน สมัยรัชกาลที่ 5 มีการปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินในปี พ.ศ. 2439 นครศรีธรรมราชเป็นจังหวัดหนึ่งในมณฑลนครศรีธรรมราชที่ทำการมณฑลอยู่ที่สงขลา ภายหลัง พ.ศ. 2475 มีฐานะเป็นจังหวัดตามระเบียบการบริหารราชการแผ่นดิน ด้านปัจจัยทางภูมิศาสตร์เป็นดินแดนที่มีอาณาเขตทางทะเลมีแม่น้ำ และทะเลสาบเหมาะแก่การค้าทางเรือ มีแร่ธาตุ มีของป่า

พื้นดินเหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานเป็นศูนย์กลางของการเดินเรือเนื่องจากเป็นแผ่นดินยื่นลงไปในทะเล มีอ่าวจอดเรือที่ดี เช่น อ่าวบ้านดอน อ่าวนคร อ่าวสงขลา และอ่าวปัตตานีทำให้มีการค้าทางทะเล กว้างขวางและเป็นศูนย์กลางการค้าระหว่างประเทศ การศึกษาที่ปรากฏในรายงานสัมมนานี้ถือว่าเป็นคลังข้อมูลเบื้องต้นในการเข้าใจเมืองนครศรีธรรมราชในอดีต โดยเฉพาะด้านการเมือง การปกครอง

การศึกษาเมืองนครศรีธรรมราชในฐานะเมืองสำคัญในดินแดนคาบสมุทรและดินแดนอื่น ๆ นอกจากในรายงานการสัมมนานาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชดังกล่าวแล้วการศึกษาอื่น ๆ ที่สามารถให้รายละเอียดเพิ่มเติม เช่น การศึกษาเรื่อง ตามพรลิงค์ โดย ประทุม ชุ่มเพ็งพันธ์ (2523) เป็นการศึกษาด้วยวิธีทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี เน้นช่วงระยะเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 15-19 และก่อนหน้านั้น ผลการศึกษาพบว่า นครศรีธรรมราชยุคโบราณมีชื่อเรียกว่า ตามพรลิงค์ กำเนิดราวพุทธศตวรรษที่ 7-8 มีศูนย์กลางในเขตจังหวัดนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางการเดินเรือ และการค้าทางทะเล ได้รับอิทธิพลทางการเมืองและศิลปวัฒนธรรมจากมอญทวารวดี และขอม และตกอยู่ใต้อำนาจของอาณาจักรศรีวิชัยเป็นเวลานาน จึงได้รับอิทธิพลทางศิลปกรรมและพุทธศาสนา ลัทธิมหายานเป็นอย่างมาก ทั้งยังเคยตกอยู่ใต้อิทธิพลอาณาจักรกัมพูชาจึง ได้พบโบราณศิลปวัตถุของขอมด้วย นอกเหนือจากได้รับอารยธรรมแม่บทจากอินเดียมีการติดต่อค้าขายกับจีนได้รับอิทธิพลด้านพุทธศาสนาจากลังกาทันทีเกี่ยวกับพระบรมสารีริกธาตุพระพุทธรูปสังคโลก แม้แต่สุโขทัยยังได้รับการเผยแพร่พุทธศาสนาหลักทางวัดไปจากนครศรีธรรมราช ตามพรลิงค์รุ่งเรืองสุดราวพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยพระเจ้าจันทรภาณุ มีอิทธิพลแผ่กว้างเกือบตลอดแหลมมลายู ควบคุมเมืองท่าและเส้นทางเดินบกข้ามแหลมมลายูทั้งสองฝั่งเคยยกกองทัพเรือไปรุกรานถึงเกาะลังกา ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 19 ก็ได้อ่อนกำลังลงและได้รวมตัวเข้าเป็นอาณาจักรไทยแห่งสุโขทัย การศึกษานี้ได้ให้ภาพเกี่ยวกับนครศรีธรรมราชยุคโบราณที่มีความสัมพันธ์กับอารยธรรมต่าง ๆ สามารถเป็นพื้นฐานความเข้าใจสภาพเศรษฐกิจสังคม การเมืองและวัฒนธรรมในภาพกว้าง แม้ว่าจะเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองสำคัญภายใต้ประวัติศาสตร์ชาติไทยโดยมีสุโขทัยเป็นจุดเริ่มต้นแห่งจินตนาการก็ตาม

การศึกษาของประทุม ชุ่มเพ็งพันธ์ อีกงานหนึ่งที่มีเนื้อหาในลักษณะภาพรวมย้อนหลังไปถึงยุคก่อนประวัติศาสตร์ และความสำคัญทางด้านการเมืองการปกครองของเมืองสำคัญ ๆ โดยเฉพาะนครศรีธรรมราช คล้ายคลึงกับงานอื่น ๆ ในรายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ครั้งที่ 1 แต่ในงานเรื่องนี้ประทุม ได้กล่าวถึงพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำตาปืออย่างเจาะจงมากขึ้นคือ เรื่องประวัติศาสตร์อารยธรรมภาคใต้: แหล่งประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่สำคัญในประเทศไทย (2545) การศึกษานี้เป็นองค์ความรู้ของผู้ศึกษาที่ได้สั่งสมมามากกว่า 20 ปี เป็นการศึกษา

ด้วยวิธีทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ผู้ศึกษาได้แสดงให้เห็นแหล่งโบราณคดีสำคัญ ๆ ทั่วภาคใต้ที่มีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ สมัยประวัติศาสตร์ และสมัยการพัฒนาเป็นเมืองสำคัญ ๆ ในอดีต โดยเฉพาะพื้นที่ในจังหวัดสุราษฎร์ธานีและนครศรีธรรมราชในปัจจุบัน เช่น เมืองไชยา เมืองเวียงสระ เมืองพุนพิน อาณาจักรตาพรลิงค์ เมืองนครศรีธรรมราช เป็นต้น พิจารณาเฉพาะพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์กับลุ่มน้ำตาปีในอดีต เมืองเวียงสระเป็นเมืองที่ตั้งริมฝั่งขวามือน้ำตาปี เชื่อมต่อกับเมืองพุนพิน ซึ่งเป็นเมืองท่าติดต่อกำชายทางทะเล ตามเส้นทางแม่น้ำตาปี มีถ้ำโบราณชื่อว่า ถ้ำพรณรา (อยู่ในอำเภอถ้ำพรณราในปัจจุบัน) พบขวานหินขัดเศษเครื่องปั้นดินเผา สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ต่อมาเพื่อมีการตั้งหลักแหล่งเป็นชุมชนและสมัยต่อมาได้มีการสร้างพระนอน มีความยาวประมาณ 30 เมตร มีอายุไม่ต่ำกว่าสมัยอยุธยาตอนต้น นอกจากนั้นการศึกษานี้ได้กล่าวว่ามีวัดสำคัญ ๆ ที่มีชื่อเสียงคู่กันสามวัดที่คนในลุ่มน้ำตาปีตอนบนใคร่ได้ไปทำบุญถือว่าเป็นคนมีวาสนาคือ วัดสามพัน อำเภอพระแสง จังหวัดสุราษฎร์ธานี วัดภูเขาหลัก อำเภอทุ่งใหญ่ และวัดควนสูง อำเภอนาง จังหวัดนครศรีธรรมราช ทั้งสามพื้นที่นี้อยู่บริเวณใกล้ ๆ กับแม่น้ำตาปีทั้งหมด และวัดภูเขาหลัก และวัดควนสูง อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำตาปีตอนบน นอกจากนั้นการศึกษานี้แสดงให้เห็นว่าในอดีตสายใยทางวัฒนธรรมมีสายน้ำเป็นตัวเชื่อมโยงต่อกัน นั่นก็หมายความว่าวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจ สังคม หรือการเมืองก็ย่อมมีความสัมพันธ์กันด้วย

จากการศึกษายุคแรก ๆ ในรายงานสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชครั้งที่ 1 และจากเรื่องตามพรลิงค์ของประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์ ที่พบว่าเมืองนครศรีธรรมราชสมัยโบราณได้รับอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์เป็นอย่างมาก การศึกษาเรื่อง ร่องรอยชุมชนพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช โดยปรีชา นุ่นสุข (2527) สามารถยืนยันได้เป็นอย่างดี การศึกษานี้ใช้วิธีทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี โดยมีวิธีการดำเนินงานวิจัยที่หลากหลาย เช่น ใช้ภาพถ่ายทางอากาศ แผนที่ แผนที่ ภาพถ่าย เขียนสำรวจโบราณวัตถุสถาน การสังเกต การสัมภาษณ์ และเอกสาร การศึกษาค้นพบว่าร่องรอยชุมชนโบราณของพราหมณ์ในนครศรีธรรมราชปรากฏชัดเจนมาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 10 เป็นอย่างน้อย โดยมีหลักฐานทั้งประติมากรรมและศิลาจารึกเป็นเครื่องสนับสนุน ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 11-14 ศาสนาพราหมณ์ทั้งไศวนิกายและไวษณพนิกายได้เจริญสูงสุดในนครศรีธรรมราช โดยมีหลักฐานทั้งประติมากรรม โบราณสถาน และศิลาจารึกเป็นเครื่องยืนยัน และศาสนาพราหมณ์ทั้งสองนิกายผสมผสานกลมกลืนเป็นอย่างดีกับพุทธศาสนา ศาสนาพราหมณ์เจริญรุ่งเรืองในนครศรีธรรมราชมาช้านานควบคู่กับความรุ่งโรจน์แห่งนครศรีธรรมราช แม้ระยะหลังจะถูกจำกัดบ้างเพราะเหตุผลทางการเมือง แต่อิทธิพลยังคงอยู่เหนียวแน่นในนครศรีธรรมราช จนปัจจุบันนี้ ตระกูลพราหมณ์ในนครศรีธรรมราชนอกจากจะมีอิทธิพลอย่างสูงในนครศรีธรรมราชแล้วยังส่งผลอย่างสูงต่อราชธานีในอดีตและปัจจุบันด้วย

จากเรื่องศาสนาพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช ปรีชา นุ่นสุข (2544) ได้ศึกษาต่อเนื่องไปสู่เรื่องการเมืองการปกครอง การศึกษาระดับคุณิพนธ์ เรื่อง ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช: พัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทรไทยในพุทธศตวรรษที่ 11-19 โดยใช้วิธีทางประวัติศาสตร์เป็นหลัก ผลการศึกษาพบว่าพัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทรไทยในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-19 โดยเฉพาะรัฐตามพรลิงค์หรือรัฐนครศรีธรรมราชซึ่งเป็นรัฐที่มีความสำคัญมากที่สุดของคาบสมุทรไทย เป็นพัฒนาการที่มีความต่อเนื่องตลอดระยะเวลาดังกล่าวโดยมีปัจจัยที่เป็นกระแสหลักคือการค้า ศาสนา และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-16 กระแสหลักทั้งสามได้เข้ารวมเป็นระบบโครงสร้างอันศักดิ์สิทธิ์ที่เรียกว่าระบบมณฑล ซึ่งเป็นจักรวาลวิทยาของศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย เมื่อความเชื่อดังกล่าวได้คลี่คลายลงตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา ปัจจัยดังกล่าวทั้งสามกระแสได้รับการสืบทอดโดยระบบความเชื่อของพุทธศาสนาลัทธิหินยาน นิกายลังกาวงศ์ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-19 โดยรวมอยู่เป็นเอกภาพในระบบโครงสร้างอันศักดิ์สิทธิ์เช่นเดียวกันคือระบบเมืองสิบสองนักษัตร ในระหว่างที่ศาสนาหนึ่งศาสนาใดในสองศาสนานี้รุ่งโรจน์ขึ้นเป็นหลักอีกศาสนาหนึ่งก็ยังคงอยู่และศาสนาทั้งสองนี้ได้ผสมผสานกันอย่างกลมกลืนภายในรัฐนครศรีธรรมราช

การศึกษาประวัติศาสตร์ภาคใต้ยุคโบราณอีกงานหนึ่งที่กล่าวถึงเมืองสำคัญที่อยู่เหนือขึ้นไปจากนครศรีธรรมราช คือเมืองไชยา ซึ่งลุ่มน้ำตาปีทั้งหมดตั้งอยู่ระหว่างเมืองสำคัญทั้งสอง การศึกษาของ รัตน์ ยืนนาน และคณะ (2524) เรื่อง การศึกษาวิเคราะห์ความเกี่ยวเนื่องระหว่างศิลปวัฒนธรรมของไชยาและศรีวิชัย เป็นการศึกษาด้วยวิธีทางประวัติศาสตร์ การศึกษาพบว่าอาณาจักรศรีวิชัยกษัตริย์แห่งไศเลนทรวงศ์ปกครองสืบต่อกันมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12-16 ร่องรอยของอิทธิพลศรีวิชัยปรากฏทั้งที่ไชยา นครศรีธรรมราชและชวา โดยเฉพาะที่ไชยา นักโบราณคดีเชื่อว่าเคยเป็นราชธานีของอาณาจักรศรีวิชัย (จันทร์จิราญ รัชนี้, 2542) อาณาจักรศรีวิชัยที่ไชยา และธรรมทาส พานิช (2542) พนม ไศเลนทระ: ประวัติศาสตร์ไทยก่อนสมัยสุโขทัย) ด้วยสภาพทางภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมและร่องรอยของโบราณสถาน โบราณวัตถุที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะพระบรมธาตุไชยา เจดีย์วัดแก้ว เจดีย์วัดหลวง พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และหลักศิลาจารึกหลักที่ 23 ที่วัดเวียง ไชยา เป็นหลักฐานสนับสนุน ด้านศิลปกรรม ประติมากรรมและสถาปัตยกรรม สมัยพ.ศ. 1200-1300 มีอยู่มาก แม้ได้รับอิทธิพลจากอินเดีย แต่ได้พัฒนาเป็นของตัวเองเรียกว่าศิลปะแบบไชยา มีจำนวนถึง 6 รุ่น ด้านประเพณีวัฒนธรรม ไชยายังรักษาประเพณีเก่าแก่ที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดียและสืบทอดมาสมัยศรีวิชัยทั้งในด้านการแต่งกาย อาหาร การกิน การก่อสร้าง การใช้ภาษา รวมทั้งความเชื่อต่าง ๆ แม้ว่าข้อสรุปจากการศึกษานี้ยังขาดหลักฐานยืนยันและเป็นการเชื่อมโยงด้วยจินตนาการของผู้วิจัยอยู่มาก แต่สามารถเห็นความเกี่ยวข้องระหว่าง

ไชยากับศรีวิชัย และไชยากับนครศรีธรรมราช รวมทั้งการเป็นเมืองสำคัญจากอดีตของไชยาที่สามารถแผ่อิทธิพลเข้ามาในชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนกลางและตอนบน

การศึกษาประวัติศาสตร์ภาคใต้จากรัฐโบราณต่าง ๆ ที่กล่าวมาเข้าสู่การศึกษาสมัยอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ที่เป็นการเฉพาะมากขึ้น หนังสือเรื่อง คาบสมุทรไทยในราชอาณาจักรสยาม: ประวัติศาสตร์ตัวตนของภาคใต้สมัยอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์ โดย ยงยุทธ ชูแว่น (2550, บรรณาธิการ) ได้รวบรวมการศึกษาเรื่องราวของภาคใต้ด้านต่าง ๆ จากสมัยอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์ที่มีเนื้อหาเชิงบูรณาการ โดยมองความสัมพันธ์ของปัจจัยต่าง ๆ รอบด้านมากขึ้น บทความที่สำคัญ ๆ ที่มีความเกี่ยวข้องกับเมืองนครศรีธรรมราช เช่น เรื่องนครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา โดยนิธิ เอียวศรีวงศ์ พัทลุง: จากเมืองปลายแดนของอยุธยาสู่เมืองในอาณาจักรในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยยงยุทธ ชูแว่น อานาจทางการเมืองในความสับสนเนื่องบพทบาทการค้าของเมืองสงขลาตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 22 ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 23 โดยยงยุทธ ชูแว่น และ นครศรีธรรมราชกับหัวเมืองมลายู (ไทรบุรี) ในต้นรัตนโกสินทร์: ทศนะจากเอกสารต่างประเทศ โดย พรธณงาม เกษธรรมสาร บทความเหล่านี้ในภาพรวมแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในทางการเมืองที่เกี่ยวข้องกับทางเศรษฐกิจระหว่างราชธานีอยุธยา ธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนต้นกับเมืองนครศรีธรรมราช และหัวเมืองอื่น ๆ ในคาบสมุทร เช่น พัทลุง สงขลา ไทรบุรี ฯลฯ โดยความสัมพันธ์เหล่านี้มีความเปลี่ยนแปลงที่หลากหลาย ซับซ้อนเป็นอย่างมาก ทำให้สามารถเข้าใจประวัติศาสตร์เมืองนครศรีธรรมราชในยุคสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี ประวัติศาสตร์ส่วนนี้ยังทำให้สามารถมองเห็นถึงความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมของประชาชนทั่วไปของเมืองต่าง ๆ เหล่านั้น นำมาสู่ความเข้าใจถึงภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของชาวชุมชนลุ่มน้ำตาปีไม่มากนัก โดยเฉพาะผู้วิจัยพบว่าชาวชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบนรุ่นก่อนมีหลายครัวเรือนที่อพยพมาจากจังหวัดพัทลุง เป็นต้น

ในที่นี้จะพิจารณารายละเอียดเฉพาะบทความชิ้นสำคัญของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ในข้างต้น บทความนี้ได้แสดงให้เห็นว่าประมาณ 5 ศตวรรษก่อนการปฏิรูปการปกครองของรัชกาลที่ 5 อานาจของอยุธยาได้เข้ามามีอิทธิพลต่อผู้ปกครองของนครศรีธรรมราช ซึ่งจะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับปัจจัยต่าง ๆ ตามช่วงระยะเวลา ต้นพุทธศตวรรษที่ 18 มีรัฐที่มีอานาจอยู่ที่นครศรีธรรมราช จนถึงพุทธศตวรรษที่ 19 รัฐนี้ได้อ่อนกำลังลง โดยการแสดงถึงอานาจที่ด้อยกว่าต่อกษัตริย์ทางภาคกลางพระองค์หนึ่ง ปลายพุทธศตวรรษที่ 19 เมื่อสถาปนาอโยธยาเป็นราชธานีของแคว้นหนึ่งในลุ่มน้ำเจ้าพระยาแล้ว เมืองนครศรีธรรมราชอยู่ในฐานะเมืองประเทศราช ครั้นต่อมาประมาณ 1 ศตวรรษได้กลายเป็นเมืองพระยามหานคร แต่ก็ยังมีอานาจในการปกครองตัวเองอยู่มาก รวมทั้งมีอิทธิพลต่อเมืองอื่น ๆ ในคาบสมุทร ดังเช่นในการติดต่อค้าขายของต่างชาติต้องติดต่อผ่านเมือง

นครศรีธรรมราชโดยตรง ต่อมาในกลางพุทธศตวรรษที่ 22 อูฐยาได้เข้าไปมีอิทธิพลมากขึ้นโดยเมืองนครศรีธรรมราชไม่มีอำนาจในการตัดสินใจเรื่องต่าง ๆ ดังเช่นอดีตเป็นผลมาจากการ “ปฏิรูป” การปกครองในสมัยใดสมัยหนึ่งหลังพระบรมไตรโลกนาถที่ได้เลิกเมืองพระยามหานครตามความหมายเดิมและสถาปนาระบบเมืองเอก โท ตรี และจัตวาขึ้นในนครศรีธรรมราชจึงได้เปลี่ยนสถานะจากเมืองพระยามหานครมาสู่หัวเมืองเอก การเปลี่ยนแปลงนี้นอกจากปัจจัยจากอูฐยาแล้วยังประกอบด้วยปัจจัยภายในหรือในท้องถิ่นด้วย เช่น จากการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในจีน ทำให้สูญเสียทางเศรษฐกิจ ศูนย์กลางการศึกษาพุทธศาสนาได้เปลี่ยนมาสู่อูฐยา ระบบการบริหารเมืองสิบสองนักษัตรของนครศรีธรรมราชไม่ได้ปรับปรุงให้ดีขึ้นแตกต่างจากอูฐยาที่มีการปฏิรูปอย่างได้ผล เมื่ออำนาจต่าง ๆ อ่อนแอ การรุกรานจากต่างชาติที่เรียกว่า “แขกสลัด” กลุ่มต่าง ๆ ได้เข้ามาปล้นสดมภ์ ทำให้อำนาจของนครศรีธรรมราชและเมืองอื่น ๆ เช่น สงขลา พัทลุง เกิดปั่นป่วนอย่างหนัก บางแห่งถึงกับหายไป เปิดโอกาสให้ประชาชนเชื้อสาย “อินโดนีเซีย” เข้ามาตั้งถิ่นฐานและมีอำนาจทางการเมืองท้องถิ่น และได้เข้ามาอยู่ในระบบราชการของอูฐยา และได้ถูกกลืนกลายเป็นพุทธศาสนิกในระบอบต่อมา นโยบายของอูฐยาที่มีต่อนครศรีธรรมราชตั้งแต่ได้ผนวกเป็นหัวเมืองเอกมาจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 นั้นผันแปรไปตามสภาวะทางการเมืองในท้องถิ่นและในราชอาณาจักรโดยพยายามรักษาเป้าหมายหลักคือการถือประโยชน์ทางเศรษฐกิจมากขึ้นกว่าเป็นเมืองขึ้น เช่น การเกณฑ์ส่วย การผูกขาดสินค้า เป็นต้น

ข้อสรุปจากการศึกษาของนิธิ เอียวศรีวงศ์ ในช่วงต้น ส่วนหนึ่งมีความสอดคล้องกับการศึกษาเมืองนครศรีธรรมราชที่สัมพันธ์กับราชธานีในช่วงรอยต่อระหว่างอูฐยากับรัตนโกสินทร์ที่สำคัญงานหนึ่งคือ เรื่อง ความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีกับหัวเมืองนครศรีธรรมราชในสมัยกรุงธนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดย สงบ ส่งเมือง (2518) เป็นการศึกษาด้วยวิธีทางประวัติศาสตร์ พบว่า หลังจากสมัยพ่อขุนรามคำแหงเป็นต้นมา ราชธานีได้พยายามลดอำนาจเมืองนครศรีธรรมราชที่มีอยู่มาก เพื่อเป็นหลักประกันความปลอดภัยต่อราชธานีเอง แต่ด้วยความห่างไกลจึงต้องมอบอำนาจให้นครศรีธรรมราชมากกว่าหัวเมืองอื่น ๆ เพื่อดูแลหัวเมืองอื่น ๆ หลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 หัวเมืองนครศรีธรรมราชเป็นหัวเมืองอิสระชั่วเวลาหนึ่ง จนพระเจ้าตากสินได้รวมกับราชธานีธนบุรีในปี พ.ศ. 2313 และได้รับการสถาปนาให้มีฐานะสูงขึ้นเป็นถึงเมืองประเทศราช ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ลดบทบาทเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชอีกครั้งเป็นหัวเมืองเอก ในปี พ.ศ. 2327 และโอนเมืองปัตตานี ตรังกานู และกลันตัน ไปขึ้นกับเมืองสงขลา ในปี พ.ศ. 2334 แต่เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชยังได้รับการมอบหมายจากราชธานีให้ดูแลทางใต้มากกว่าหัวเมืองอื่น ๆ จนเมื่อปลายรัชกาลที่ 3 ได้แก้ปัญหายุ่งยากในหัวเมืองทางใต้สำเร็จ ได้ลดอำนาจเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชอีกครั้งหนึ่งจนหัวเมืองนี้ได้กลายเป็นจังหวัดที่สำคัญมาก

จังหวัดหนึ่งที่อยู่ทางภาคใต้ของราชอาณาจักร

การศึกษาประวัติศาสตร์ภาคใต้และนครศรีธรรมราชสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอีกเรื่องหนึ่งโดย อุดม นิปรียา (2521) เรื่อง นครศรีธรรมราชกับการปกครองหัวเมืองมลายูในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367-2394) เป็นการศึกษาด้วยวิธีทางประวัติศาสตร์ ผลการศึกษาพบว่าบทบาทของเมืองนครศรีธรรมราชในการปกครองหัวเมืองมลายูซึ่งมีมาตั้งแต่ก่อนที่จะมารวมอยู่ในราชอาณาจักรไทยจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตามลำดับ โดยเปรียบเทียบให้เห็นว่าความสำเร็จหรือล้มเหลวในการปกครองหัวเมืองมลายูของเมืองนครศรีธรรมราชนั้นขึ้นอยู่กับนโยบายที่ไม่แน่นอนของราชธานี โดยเฉพาะในรัชกาลที่ 3 เมื่อราชธานีได้มอบหมายอำนาจหน้าที่ในการปกครองหัวเมืองมลายูให้แก่เมืองนครศรีธรรมราชมากขึ้นเมืองนครศรีธรรมราชก็สามารถรักษาผลประโยชน์ของประเทศได้มากที่สุด แม้กระทั่งบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษก็ไม่สามารถจะขยายอิทธิพลในแหลมมลายูได้อย่างกว้างขวางเหมือนกับในสมัยหลัง

การศึกษาประวัติศาสตร์ภาคใต้และเมืองนครศรีธรรมราชไม่ได้มีเฉพาะเรื่องที่เน้นความสำคัญของหัวเมือง หรือด้านการเมืองการปกครองอย่างเดียว แต่ยังมีการศึกษาที่เน้นไปที่ด้านเศรษฐกิจและสังคมอีกด้วย ด้วยการตั้งใจจริงและทำงานหนักอย่างต่อเนื่อง วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราชได้จัดสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชครั้งที่ 2 เรื่อง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคมของนครศรีธรรมราช (2525) ในรายงานสัมมนานี้ได้มีบทความ รายงานคำบรรยายและอภิปรายมากถึง 40 เรื่อง มีนักวิชาการเข้าร่วมเสนอบทความและอภิปรายถึง 33 ท่าน รมี ณ นคร ได้สรุปผลการสัมมนาในครั้งนี้ไว้ว่า ด้านเศรษฐกิจ นครศรีธรรมราชในอดีตมีเศรษฐกิจแบบพอยังชีพ การแลกเปลี่ยนกับดินแดนภายนอกมีน้อย และเป็นการแลกเปลี่ยนระหว่างสินค้ากับสินค้า ขวานครมีผลผลิตจากข้าว ทอผ้า และหาของป่า สำหรับด้านการค้าในลักษณะทุนนิยมนั้นเป็นของพ่อค้าชาวจีนและตะวันตก อีกด้านหนึ่งพ่อค้าชาวจีนได้ทำการค้าปลีกกระจายเข้าไปในหมู่บ้านและมีวิถีชีวิตที่ผสมกลมกลืนกับชาวไทย สำหรับพ่อค้าชาวตะวันตกนั้นติดต่อกับขุนนางและข้าราชการเป็นหลัก หลังทำสนธิสัญญาเบาริ่งเมื่อ พ.ศ. 2498 ไม่ได้ส่งผลกระทบต่อชาวบ้านส่วนใหญ่เนื่องจากระยะทางไกลและนครมีพื้นที่ปลูกข้าวไม่มากนัก เมื่อเวลาผ่านไปเริ่มมีการสลายตัวของเศรษฐกิจแบบยังชีพ เนื่องจากการคมนาคมสะดวกขึ้น มีการสร้างทางรถไฟ และชาวบ้านต้องการเงินเพื่อซื้อของอื่น ๆ ที่ผลิตไม่ได้ อย่างไรก็ตามระบบเศรษฐกิจของชาวนครนั้นยังมีความเหนียวแน่นเป็นอย่างมาก ด้านสังคม ศาสนาและวัฒนธรรมที่มาจากอินเดียผสมผสานกับความเชื่อของคนท้องถิ่นทำให้มีลักษณะเฉพาะของภูมิภาคนี้ เป็นการผสมผสานกันระหว่างพราหมณ์และพุทธ โดยเฉพาะบทบาทของพราหมณ์นั้นมักเป็นผู้สนับสนุนบทบาทของ

กษัตริย์หรือผู้ปกครอง และพราหมณ์เมืองนครนั้นได้มีบทบาทต่อราชสำนักส่วนกลาง ดังการศึกษาของปรีชา นุ่นสุข ที่ได้กล่าวไปในข้างต้น รายงานสัมมนาครั้งที่ 2 นี้ถือว่าเป็นคลังข้อมูลใหญ่ ด้านเศรษฐกิจและสังคมของนครศรีธรรมราช และเมื่อประสานกับข้อมูลในรายงานสัมมนาครั้งที่ 1 สามารถเข้าใจความสัมพันธ์ทั้งการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมในนครศรีธรรมราชได้อย่างดียิ่ง

การศึกษาประวัติศาสตร์ของนครศรีธรรมราชที่เริ่มเน้นมาที่ด้านเศรษฐกิจและสังคม หรือการให้ความสำคัญต่อความสัมพันธ์ระหว่างการเมืองกับเศรษฐกิจ และสังคมมากขึ้นนี้ ได้มีการศึกษาอื่น ๆ ที่น่าสนใจ เช่น การศึกษาของ พิสมัย นันทแสง (2536) เรื่อง ระบบเทศบาลกับผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจ มณฑลนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2439-2476 เป็นการศึกษาด้วยวิธีการประวัติศาสตร์ ผลการศึกษาพบว่า ช่วงเวลาจาก พ.ศ. 2439-2476 สินค้าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะดีบุกและยางพาราเป็นที่ต้องการในตลาดต่างประเทศมากขึ้น ทำให้มีการขยายตัวการผลิตสินค้าดังกล่าว และยังช่วยให้การผลิตข้าวของมณฑลนครศรีธรรมราชขยายตัวตามไปด้วย ขณะเดียวกันระบบเทศบาลทำให้รัฐบาลกลางสามารถเข้าไปควบคุมผลประโยชน์ในท้องถิ่น และวางแผนนโยบายพัฒนาท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพ การควบคุมอำนาจทางการเมืองมีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกลุ่มนายทุน การปรับปรุงเส้นทางคมนาคมโดยเฉพาะทางรถไฟทำให้มณฑลนครศรีธรรมราชมีความพร้อมในการขยายการผลิตและการค้า ปัจจัยทางเศรษฐกิจและการเมือง จึงมีความสัมพันธ์กันและมีผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจของมณฑลนครศรีธรรมราชในช่วงระยะเวลาดังกล่าว การศึกษาเรื่องนี้แม้ว่าเน้นไปที่ด้านเศรษฐกิจ แต่เป็นการศึกษาช่วงที่เกิดปรากฏการณ์สำคัญในสังคมไทยคือการปฏิรูประบบราชการสมัยรัชกาลที่ 5 เพื่อเข้าสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ ซึ่งยังคงมีบทบาทและมีความต่อเนื่องต่อสังคมไทยถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะในพื้นที่ลุ่มน้ำตาปตอนบนที่มีการตั้งอำเภอฉวางเป็นอำเภอแรกได้ส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ อย่างมีนัยสำคัญ

จากการศึกษาด้านการเมือง การปกครอง ความสำคัญของเมืองนครศรีธรรมราชขยายมาสู่ด้านเศรษฐกิจและสังคม วิทยาลัยครูได้จัดสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชครั้งที่ 3 ในครั้งนี้ ได้ขยายไปสู่ประวัติศาสตร์จากภาษาและวรรณกรรม (2526) แม้ว่าการสัมมนาในประเด็นนี้จะมี ความเกี่ยวข้องสัมพันธ์เป็นอย่างมากกับการสัมมนาครั้งที่ 1 แต่ในสัมมนานี้ไม่เน้นการศึกษาประวัติศาสตร์ราชวงศ์และส่วนกลางโดยหันไปมองด้านภาษาและวรรณกรรมมากขึ้น การสัมมนาครั้งนี้มีบทความและรายงานการบรรยายจำนวนมากถึง 48 เรื่อง มีนักวิชาการเข้าร่วมเขียนบทความและอภิปรายถึง 33 ท่าน ร่มย์ ณ นคร ได้สรุปผลการสัมมนาในครั้งนี้ไว้ว่า ด้านภาษา เมืองนครศรีธรรมราชมีความสัมพันธ์กับภาษาทมิฬ เขมร มลายู ขวา บาติ สันสกฤต ด้าน

วรรณกรรม มีวรรณกรรมต่าง ๆ มากมายทั้งในหนังสือบุด (สมุดข่อย) มุขปาฐะ รวมถึงตำนานเมือง นครศรีธรรมราช และตำนานพระบรมธาตุเมืองนครศรีธรรมราช หลักศิลาจารึกต่าง ๆ เป็นต้น วรรณกรรมต่าง ๆ เหล่านี้ทำให้เข้าใจประวัติศาสตร์เมืองนครศรีธรรมราชได้ดังนี้ ด้านการปกครอง จากพุทธศตวรรษที่ 14-18 มีราชวงศ์ไศเลนทร์วงศ์ปกครอง หลักฐานคือจารึกหลักที่ 23 พุทธศตวรรษที่ 16 มีการรุกรานโดยพวกโจระ จากอินเดียได้ แต่พวกนี้ไม่ได้ตั้งถิ่นฐานอย่างถาวร ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 18 ราชวงศ์ศรีธรรมโศกราชมีความเกี่ยวข้องกับกลุ่มผู้นำทางภาคกลาง เขมร และลังกา หลักฐานคือจารึกหลักที่ 24 และจารึกคงแม่นางเมือง ก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 ใช้ชื่อว่า ตามพริลิ่งค์ พุทธศตวรรษที่ 18 ใช้ชื่อ ศรีธรรมราช เป็นต้น ในการสัมมนาครั้งนี้มี ข้อเสนอแนะที่น่าสนใจว่า นครศรีธรรมราชนั้นมีขอบเขตกว้างกว่าจังหวัดนครศรีธรรมราช และ ควรมีแนวทางในการศึกษาจากภายในเมืองนครศรีธรรมราชเองมากกว่าการอิงอยู่กับประวัติศาสตร์ รัฐส่วนกลาง การสัมมนาในครั้งนี้จึงเป็นการขยายองค์ความรู้และแนวทางในการศึกษา นครศรีธรรมราชกว้างขวางขึ้น สามารถใช้แหล่งข้อมูลที่หลากหลายในการอธิบายเรื่องต่าง ๆ ที่สนใจได้มากขึ้น

จากการศึกษาประวัติศาสตร์จากภาษาและวรรณกรรม ได้ขยายมาสู่การสัมมนา ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชครั้งที่ 4 เรื่อง ศิลปวัฒนธรรมนครศรีธรรมราชกับการเปลี่ยนแปลง ทางเศรษฐกิจและสังคม (2529) โดยมีบทความ รายงานการบรรยายและอภิปรายถึง 40 เรื่อง มีนักวิชาการที่เข้าร่วมเสนอบทความ บรรยายและอภิปรายถึง 35 ท่าน การสัมมนาครั้งนี้ใช้วิธีการ ลักษณะเดียวกับการศึกษาครั้งก่อน ๆ คือการศึกษาประวัติศาสตร์จากด้านอื่น ๆ ในครั้งนี้เป็นการศึกษาจากศิลปวัฒนธรรม ผลการสัมมนาสรุปได้ว่า ด้านการศึกษาประวัติศาสตร์จากมหรสพ พื้นบ้านนั้น สามารถนำไปสู่การเข้าใจประวัติศาสตร์ได้แต่ไม่ทั้งหมด เพราะมีข้อจำกัดหลาย ๆ ประการข้อจำกัดอันหนึ่งคือ มหรสพพื้นบ้านนั้นมีผู้ผลิตจำนวนน้อย เช่น นายหนังตะลุง หรือ มโนราห์ ที่รวมศูนย์อยู่ที่คน ๆ เดียวหรือกลุ่มเดียว มหรสพพื้นบ้านจึงมีบทบาทในการให้ข้อคิดและความบันเทิงมากกว่าการเข้าใจประวัติศาสตร์ อย่างไรก็ตามหากศึกษาเพื่อเข้าใจสังคมอย่างเป็น สหวิทยาการจะดีกว่าการศึกษาเพื่อเข้าใจประวัติศาสตร์อย่างเดียว ด้านการศึกษาประวัติศาสตร์ จากโบราณวัตถุสถาน พบว่า สามารถนำไปสู่ความเข้าใจได้ดีพอสมควร โดยพบว่าเมือง นครศรีธรรมราชมีสภาพเศรษฐกิจขึ้นอยู่กับการเกษตรกรรมและการค้า มีการติดต่อค้าขายกับ ต่างประเทศ โดยเฉพาะจีน ทางด้านสังคมชาวนครศรีธรรมราชนับถือศาสนาพราหมณ์และพุทธ ผสมผสานกันไป ด้านการศึกษาประวัติศาสตร์จากศาสนาและคติความเชื่อ พบว่า การศึกษา ความเชื่อทางศาสนาและประเพณีต่าง ๆ ทำให้สามารถเข้าใจประวัติศาสตร์ได้ดีเช่นเดียวกัน โดยสามารถเข้าใจการก่อตัว คลื่นคลาย และผลกระทบต่องสังคมต่อผู้คนที่ผ่านมาในอดีตจนถึง

ปัจจุบัน นอกจากนั้นยังมีการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ครั้งที่ 5 เรื่อง ประวัติศาสตร์และโบราณคดีนครศรีธรรมราชที่สัมพันธ์กับดินแดนอื่น (2531) ตามมาอีกด้วย แต่ด้วยเนื้อหาในการสัมมนาครั้งนี้ส่วนใหญ่มีความสัมพันธ์ความเกี่ยวข้องกับการสัมมนาก่อน ๆ ที่อธิบายว่า นครศรีธรรมราชมีความสัมพันธ์กับดินแดนอื่น ๆ มากมายเนื่องจากเป็นเมืองสำคัญ โดยเฉพาะทางด้านการเมืองการปกครอง ผู้วิจัยจึงไม่พิจารณารายละเอียดในที่นี้

การศึกษาด้านประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชที่ดำเนินการโดยวิทยาลัยครูทั้ง 5 ครั้ง ได้ก่อเกิดองค์ความรู้ด้านต่าง ๆ มากมาย เห็นได้จาก โชติมา จันทน์สุคนธ์ ได้ศึกษาในลักษณะการสำรวจองค์ความรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในจังหวัดนครศรีธรรมราช เรื่อง การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2521-2531 (2537) เป็นการศึกษาด้วยวิธีทางประวัติศาสตร์ พบว่า การศึกษาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชอย่างต่อเนื่องด้วยสาเหตุจากการรวมตัวอย่างเหนียวแน่นของคณาจารย์วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช ในการจัดสัมมนาวิชาการทางประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชอย่างมีประสิทธิภาพ เป็นความโดดเด่นของท้องถิ่นแห่งนี้ มีการศึกษาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชทั้งที่สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ราชธานีแต่ละสมัย และสัมพันธ์กับศรีวิชัย โดยเฉพาะการสืบทอดอำนาจและอารยธรรมจากอาณาจักรศรีวิชัย ซึ่งมีผลกระทบต่อประวัติศาสตร์สุโขทัยในแง่ที่ทำให้เกิดข้อสงสัยในประเด็นเกี่ยวกับฐานะของการเป็นราชธานีแห่งแรกในประวัติศาสตร์ไทย ต่อมาการศึกษาเริ่มเข้าสู่แนวการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยตรงมากขึ้น โดยการพยายามศึกษาเรื่องราวในท้องถิ่นเองให้รอบด้านยิ่งขึ้น ด้วยการใช้วิธีการศึกษาแบบ “สหวิทยาการ” จากหลักฐานของท้องถิ่นที่หลากหลาย ผลจากการศึกษาอย่างจริงจังนี้ทำให้สามารถสร้างองค์ความรู้ให้แก่เมืองนครศรีธรรมราชได้สำเร็จ คือบรรดารายงานการสัมมนาซึ่งเท่ากับเป็นชุดของหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของนครศรีธรรมราชอย่างสำคัญ และสามารถผลักดันความสำคัญของจังหวัดนครศรีธรรมราชขึ้นสู่ความเป็นศูนย์กลางความเจริญในด้านต่าง ๆ ของภาคใต้ตอนกลางในนโยบายของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 (พ.ศ. 2530-2534) ได้สำเร็จอีกด้วย

การศึกษาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชด้านต่าง ๆ ที่กล่าวมาในช่วงต้นทั้งหมดเป็น การศึกษาในช่วงระยะใกล้สุดประมาณหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 (ในรายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชครั้งที่ 2) หลังจากนั้นจนถึงปัจจุบันมีการศึกษาน้อยมาก (จะมีอยู่ในการศึกษาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน) อาจเป็นไปได้ว่าการศึกษาในแบบประวัติศาสตร์ทั่วไปในช่วงยุคหลัง ๆ อาจยังไม่น่าสนใจมากนัก หรือมีแนวโน้มศึกษาเน้นไปในทางสังคม วัฒนธรรมโดยเป็นสหวิทยาการหรือบูรณาการมากขึ้น อย่างไรก็ตามมีการศึกษาในช่วงระยะเวลาหลังจากนั้นอยู่บ้าง เช่น การศึกษาด้านประวัติศาสตร์การเมือง

ของ สมทรง นุ่มนวล (2537) เรื่อง บทบาททางการเมืองของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรพรรคประชาธิปัตย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช ระหว่าง พ.ศ. 2512-2535 เป็นการศึกษาด้วยวิธีทางประวัติศาสตร์ พบว่า สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดนครศรีธรรมราช สังกัดพรรคประชาธิปัตย์ มีบทบาททางการเมืองทั้งในและนอกสภา อาทิ การตั้งกระทู้ถาม การเสนอร่างพระราชบัญญัติ การยื่นญัตติ การอภิปราย รวมทั้งการช่วยเหลือประชาชนในการแก้ปัญหาความเดือดร้อน ด้านคุณสมบัติเป็นผู้มีการศึกษาไม่ต่ำกว่าปริญญาตรี มาจากครอบครัวที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม และรับราชการ การได้รับความไว้วางใจจากประชาชนในการเลือกตั้งครั้งต่อไปอยู่เสมอเกิดจากชื่อเสียงของพรรคประชาธิปัตย์ ผู้นำทางเมืองที่เป็นชาวใต้ และสถานการณ์ทางการเมืองในจังหวัดนครศรีธรรมราชที่เอื้อประโยชน์ต่อพรรคประชาธิปัตย์ การศึกษานี้สามารถเป็นฐานความเข้าใจปรากฏการณ์ทางการเมืองของชาวมุขชนลุ่มน้ำตาปีตอนบนได้ในระดับหนึ่ง เนื่องจากในปัจจุบันการเมืองในระดับชาติ พรรคประชาธิปัตย์สามารถ “ผูกขาด” การเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรในพื้นที่ลุ่มน้ำตาปีตอนบน

จากประวัติศาสตร์ของนครศรีธรรมราชโดยภาพรวม ได้มีการศึกษาด้านประวัติศาสตร์ที่ถือว่าเกี่ยวข้องในบริเวณลุ่มน้ำตาปีโดยตรงอยู่สามเรื่อง คือ 1. เรื่อง ประวัติการขุดแร่บนเขาขุนยี่ ตำบลไม้เรียง อำเภอลำปาง จังหวัดนครศรีธรรมราช โดย จันทรา มาศสุพงศ์ (2548) 2. เรื่อง บ้านหลักช้าง : สภาพความเปลี่ยนแปลงของชุมชน โดย สมทรง นุ่มนวล (2548) และ 3. เรื่อง ประวัติศาสตร์สองฝั่งแม่น้ำคูด้วน โดย ชาลี ศิลปธรรม (2549)

การศึกษาเรื่องแรกเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ช่วงเหตุการณ์สำคัญที่เรียกว่า “สมัยเขาขุนยี่” ของตำบลไม้เรียง อำเภอลำปาง เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นประมาณช่วง พ.ศ. 2512-2524 เป็นการศึกษาโดยใช้วิธีการสัมภาษณ์ผู้เกี่ยวข้องในเหตุการณ์เป็นหลัก ลักษณะงานจะมีอยู่สองส่วนหลัก ๆ ส่วนแรกเป็นการกล่าวถึงข้อมูลพื้นฐานของตำบลไม้เรียงและบริบทของเขาสุนยี่ ส่วนที่สองจะเป็นการกล่าวถึงรายละเอียดของเหตุการณ์การขุดแร่จากจุดเริ่มต้นในปี พ.ศ. 2512 ไปจนถึงจุดสิ้นสุดในปี พ.ศ. 2524 ในส่วนที่สองนี้มีความน่าสนใจเป็นอย่างมากในแง่การแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนเดินทางมาแสวงโชค คนท้องถิ่น นายทุน ราชการ และคอมมิวนิสต์ เหตุการณ์ครั้งนี้นำไปสู่ความขัดแย้งและความรุนแรงถึงขั้นผู้คนต้องเสียชีวิตเป็นจำนวนมาก เป็นเหตุการณ์ที่อยู่ในความทรงจำของชาวมุขชนท้องถิ่นที่อยู่ร่วมสมัยแทบทุกคน รวมทั้งการบอกเล่าให้ลูกหลานได้รับรู้ในยุคต่อ ๆ มา การศึกษานี้ได้ให้รายละเอียดของเหตุการณ์เฉพาะเหตุการณ์หนึ่งที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน ซึ่งสามารถนำมาเชื่อมโยงกับเหตุการณ์อื่น ๆ ที่เกิดขึ้นอีกหลายเหตุการณ์ในระยะเวลา 110 ปี ของชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน

การศึกษาเรื่องที่สองเป็นการศึกษาปัจจัยที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของชุมชนหนึ่ง ที่เรียกว่า “บ้านหลักช้าง” ในอำเภอช้างกลาง จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ลุ่มน้ำตาปีตอนบน และมีความสำคัญในฐานะพื้นที่ล่ามช้างและฝึกช้างป่า รัชกาลที่ 6 เคยเสด็จ ทอดพระเนตรการคล้องช้างที่บริเวณนี้ด้วย ความเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญเกิดขึ้นเมื่อทางรถไฟ สายใต้สร้างเสร็จตลอดเส้นทางในปี พ.ศ. 2460 บ้านหลักช้างเป็นสถานีหนึ่งที่แวะรับผู้โดยสารและ ขนส่งสินค้าต่าง ๆ พร้อม ๆ กันนั้นก็มีผู้คนย้ายถิ่นเข้ามาสร้างบ้านเรือนริมทางรถไฟมากขึ้น ชุมชน บ้านหลักช้างจึงเติบโตเกิด “ตลาดหลักช้าง” เป็นศูนย์กลางการค้าท้องถิ่นบริเวณนี้ หลัง พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา เมื่อการคมนาคมทางรถยนต์มีมากขึ้น ศูนย์กลางความเจริญท้องถิ่นได้ เคลื่อนย้ายไปอยู่ที่ ตลาดจันดี หุ่นส่ง หุ่นใหญ่ เป็นต้น ทำให้ตลาดหลักช้างซบเซาลง จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นชุมชนปิด จนถึงปัจจุบัน การศึกษานี้ทำให้ทราบประวัติชุมชนบ้านหลักช้างและปัจจัยที่ก่อให้เกิดความ เปลี่ยนแปลงอยู่สองช่วงหลักคือ จากปี พ.ศ. 2460-2520 และจาก พ.ศ. 2521-ปัจจุบัน ทำให้เกิดผล กระทบเรื่องการลดลงของประชากรและการประกอบอาชีพที่ฝืดเคืองลงของชาวชุมชน การศึกษานี้ แม้จะเป็นการศึกษาเฉพาะชุมชนเล็ก ๆ ในลุ่มน้ำตาปีตอนบนแต่ภาพความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น สามารถนำมาวิเคราะห์ถึงความเปลี่ยนแปลงในที่อื่น ๆ ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันได้

สำหรับเรื่องที่สามนั้นเป็นบทความขนาดสั้นที่กล่าวถึงสภาพภูมิประเทศบริเวณคลอง กุดด้วนซึ่งเป็นคลองสาขาของแม่น้ำตาปี การพบหลักฐานการตั้งถิ่นฐานของผู้คนตั้งแต่ก่อนสมัย ประวัติศาสตร์ การพบกลองมโหระทึกที่ร่วมสมัยกับวัฒนธรรมดองซอน การเป็นแหล่งค้าขายทาง เรือในสมัยอาณาจักร ไบราณ การตั้งที่ว่าการอำเภอฉวางครั้งที่ 3 บริเวณ “วังไธล่อน” การพบ เทวรูปพระอุเชนหรือพระกณเศ เทวรูปศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาพราหมณ์ในบริเวณนี้ ซึ่งเป็นเทวรูป ที่คนอำเภอฉวางเคารพศรัทธาจนถึงปัจจุบัน บริเวณต้นน้ำกุดด้วนมีวัดเข้าป้อมสถานที่สำคัญทาง พุทธศาสนามายาวนานก่อนกรุงรัตน โกสินทร์ และแสดงถึงความสัมพันธ์ของสถานที่ต่าง ๆ ที่อยู่ ตามลำน้ำกุดด้วนจากต้นสายถึงปลายลำ บทความนี้จึงแสดงให้เห็นความสำคัญของชุมชนบริเวณ คลองกุดด้วนที่มีความสัมพันธ์ต่อชุมชนบริเวณอื่น ๆ ของลุ่มน้ำตาปีตอนบน

จึงสรุปได้ว่าเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องด้านประวัติศาสตร์และ โบราณคดีท้องถิ่น ภาคใต้ที่เกี่ยวข้องกับจังหวัดนครศรีธรรมราชและลุ่มน้ำตาปีตอนบน ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาโดย ให้ความสำคัญกับเมืองนครศรีธรรมราชในด้านต่าง ๆ โดดเด่นมากในด้านการเมืองการปกครอง ที่สัมพันธ์เกี่ยวข้องกับเมืองอื่น ๆ สำหรับภายในเมืองนครศรีธรรมราชเองงานเหล่านี้ได้แสดง ลักษณะความเชื่อ ประเพณี วิถีชีวิต ฯลฯ ที่สัมพันธ์กับศาสนาทั้งพราหมณ์และพุทธ แกนหลักของ งานเหล่านี้อยู่ที่รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชทั้ง 5 ครั้ง การศึกษาเหล่านี้ ส่วนใหญ่โดดเด่นในเรื่องข้อมูลแต่ยังขาดการอธิบายการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจ

สังคม การเมืองและวัฒนธรรม เป็นการศึกษาเน้นไปที่ภาพรวมของนครธรรมราชทั้งหมด มากกว่าการศึกษาเฉพาะพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง เป็นการศึกษาที่เน้นไปยังรัฐท้องถิ่น คือ นครศรีธรรมราชมากกว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ของชาวบ้านธรรมดาสามัญชน อย่างไรก็ตาม สามารถทำให้เข้าใจภาพรวมและเป็นข้อมูลพื้นฐานในการเข้าใจชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบน ได้ดี สำหรับการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบนทั้งสามเรื่องเป็นการศึกษาพื้นที่เฉพาะ ส่วนและเหตุการณ์สำคัญช่วงเวลาหนึ่ง แต่ไม่ได้ศึกษาในฐานะเขตเศรษฐกิจและวัฒนธรรม ที่สัมพันธ์เชื่อมโยงหลาย ๆ พื้นที่ แต่การศึกษาทั้งสามเรื่องนี้สามารถนำมาเชื่อมโยงการศึกษาของผู้วิจัยให้มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น

2. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องด้านสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นภาคใต้

การศึกษาประเด็นด้านสังคมและวัฒนธรรมภาคใต้ เป็นการศึกษาที่สำคัญในการแสดงให้เห็นรากเหง้าของวิถีคิด ซึ่งเป็นพลังผลักดันจกภายในที่ก่อเกิด สังคม มาเป็นระยะเวลาที่ยาวนานพอสมควร มีการผลิตซ้ำทั้งทางความหมายและรูปแบบ การศึกษาด้านสังคมและวัฒนธรรมภาคใต้มีอยู่หลายลักษณะทั้งพิจารณาวิเคราะห์วัฒนธรรมโดยภาพรวม และวิเคราะห์วัฒนธรรมเฉพาะก่อนที่จะพิจารณาการศึกษาแต่ละเรื่อง มีการศึกษาในลักษณะการสำรวจองค์ความรู้ ด้านวัฒนธรรมที่ต้องกล่าวถึงคือเรื่อง บรรณิทัศน์งานวิจัยวัฒนธรรมภาคใต้ โดย ปรีชา นุ่นสุข (2534) เป็นการวิจัยเอกสารงานวิจัยด้านวัฒนธรรมในภาคใต้ โดยแบ่งช่วงระยะเวลาเป็น 4 ช่วงและเนื้อหาออกเป็น 5 สาขา ด้านระยะเวลา ระยะแรก ช่วง พ.ศ. 2445-2483 เป็นระยะที่ผู้ศึกษาส่วนใหญ่เป็นชาวต่างประเทศ ค้นพบวัฒนธรรมที่สำคัญ ๆ บางส่วนและแสดงอิทธิพลของวัฒนธรรมอินเดีย ที่มีอิทธิพลในภูมิภาคนี้ ระยะที่สอง ช่วง พ.ศ. 2484-2514 นักวิชาการส่วนใหญ่ยังเป็นคนต่างชาติ มีการศึกษาเชิงการรวบรวม จัดระบบ และศึกษาเปรียบเทียบตามหลักวิชา พบอิทธิพลศาสนา พราหมณ์และพุทธ และการมีความสัมพันธ์กับดินแดนอื่น ๆ โดยเฉพาะ “วัฒนธรรมศรีวิชัย” ระยะที่สามช่วง พ.ศ. 2515-2519 มีนักวิชาการชาวไทยมากขึ้น เป็นช่วงศึกษาแนวคิด เน้นจำเพาะเจาะจงและอยู่ในรูปการวิจัยมากขึ้น โดยเฉพาะอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดียและวัฒนธรรมโบราณ ระยะที่สี่ช่วง พ.ศ. 2520-ปัจจุบัน (2534) เป็นช่วงเฟื่องฟู มีการดำเนินงานอย่างเป็นระบบมีการจัดตั้ง พิพิธภัณฑ์ทางวัฒนธรรม การสัมมนา เปิดเรียนวิชาเอกทางวัฒนธรรม ฯลฯ สำหรับเนื้อหา

1. ด้านขนบธรรมเนียม ประเพณีและศาสนา มีอยู่จำนวนมาก ประเด็นที่วิจัยมากที่สุดเกี่ยวกับ วัฒนธรรมทางศาสนาอิสลามบริเวณจังหวัดชายแดนภาคใต้ รองลงมาเป็นศาสนาพุทธ และพราหมณ์ตามลำดับ 2. ด้านความเป็นอยู่และวิทยาการ ซึ่งเป็นด้านที่มีจำนวนมากที่สุด ประเด็นที่ทำการวิจัยมากที่สุดเกี่ยวข้องกับอาชีพทางการเกษตร รองลงมาเป็นธุรกิจบริการ 3. ด้านภาษาและวัฒนธรรม เป็นด้านที่มีจำนวนมากเช่นเดียวกัน ประเด็นที่สนใจเป็นการศึกษาวรรณกรรมใน

“หนังสือบูด” (สมุดข่อย) ส่วนงานทางภาษาจะเน้นไปที่ภาษาทางท้องถิ่นต่าง ๆ ภาษาชนกลุ่มน้อย เป็นต้น 4. ด้านศิลปกรรมและโบราณคดี เป็นงานที่มีจำนวนน้อย งานที่วิจัยส่วนใหญ่เป็นงานด้านศิลปหัตถกรรม ส่วนด้านโบราณคดีจะเกี่ยวกับชุมชนโบราณ และอาณาจักรโบราณต่าง ๆ และ 5. ด้านการละเล่น ดนตรี และการพักผ่อนหย่อนใจ เป็นงานวิจัยที่มีจำนวนน้อยเช่นกัน มักจะปรากฏร่วมกับงานด้านอื่น ๆ เช่น ด้านภาษาและวรรณกรรม งานลักษณะนี้ส่วนใหญ่จะเป็นการศึกษามหรสพพื้นบ้าน เช่น หนังตะลุง มโนรา และเพลงบอก เป็นต้น

การแยกประเภทการศึกษาของปริชาในข้างต้นเน้นไปที่วัฒนธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ภายนอกและทางวัตถุ ซึ่งจะต้องมีการตีความให้ความหมายไปสู่วัฒนธรรมภายในหรือวัฒนธรรมด้านความคิดและจิตใจด้วย ในเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องหัวข้อนี้ผู้วิจัยจะเริ่มค้นพิจารณาจากการศึกษาที่เน้นไปที่วัฒนธรรมด้านความคิดและจิตใจก่อน จากนั้นค่อยพิจารณาการศึกษาที่เป็นวัฒนธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ภายนอก

ในช่วงประมาณปี พ.ศ. 2540-2544 มีชุดโครงการวิจัยที่สำคัญมากในภาคใต้ คือ โครงการโครงสร้างและพลวัตวัฒนธรรมภาคใต้กับการพัฒนา โดย สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ เป็นหัวหน้าโครงการ มีงานวิจัยถึง 21 โครงการย่อย ลักษณะโครงการ โดยรวมให้ความสำคัญต่อวัฒนธรรมทางความคิดและโครงสร้างทางสังคมมากกว่าวัฒนธรรมที่ปรากฏภายนอก สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ (2544) ได้สรุปเป็นองค์ความรู้ไว้ในสารนิพนธ์ โครงสร้างและพลวัตวัฒนธรรมภาคใต้กับการพัฒนา โดยมีเนื้อหาโดยสังเขปดังนี้ โครงการนี้ได้ประสานกับข้อมูลในสารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้และจากข้อมูลการศึกษาจากแหล่งอื่น ๆ โดยอาศัยทฤษฎี “สวายาน-นับโยด” โดยยิดเอา “คน” เป็นศูนย์กลางเพื่อค้นหาความเป็นชุมชนโดยมองผ่านระบบคิดและกลุ่มพฤติกรรมที่สืบทอดต่อ ๆ กันมาหลายชั่วอายุคนจนตกผลึกเป็นรูปแบบ เป็นโครงสร้างโดยสรุปผลได้ดังนี้

1. โครงสร้างวัฒนธรรมเป็นโครงสร้างเชิงซ้อน เนื่องจากมีฐานทรัพยากรเป็นเบ้าหลอม ก่อเกิดวัฒนธรรมและความสัมพันธ์ของผู้คนผ่านการผสมผสานทางวัฒนธรรมที่เกิดจากภายนอกและภายใน การศึกษาเพื่อเข้าใจสังคมภาคใต้จึงควรบูรณาการศาสตร์ มนุษย์ศาสตร์ สังคมศาสตร์ และวิทยาศาสตร์ ในลักษณะสหวิทยาการ
2. ความหลากหลายทางกายภาพและชีวภาพ ก่อให้เกิดความหลากหลายทางวัฒนธรรม กล่าวคือ โครงสร้างด้านธณีสถานของภาคใต้มีนัยยะสำคัญต่อพัฒนาการทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม อันเอื้อต่อความหลากหลายทางกายภาพและชีวภาพ เอื้อให้มนุษย์ในยุคก่อนดำรงอยู่ได้โดยอาศัยสภาพแวดล้อมและทรัพยากรเหล่านั้น

เป็นปัจจัยต่อการตั้งถิ่นฐาน การอพยพโยกย้ายและการเกิดชุมชน ส่งผลกระทบต่อโครงสร้างและพลวัตของภาคใต้มาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ทราบเท่าถึงปัจจุบัน

3. โครงสร้างด้านชาติพันธุ์และทรัพยากรบุคคลในภาคใต้ พบว่า คนภาคใต้มีการผสมผสานที่หลากหลายระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์

ต่าง ๆ มาตั้งแต่ก่อนสมัยประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบัน เนื่องจากเป็นพื้นที่เปิดที่นำมาสู่การพบปะ
 คบค้าสมาคมของกลุ่มชนต่าง ๆ ทั้งด้านตะวันออกและตะวันตก 4. โครงสร้างด้านพลังอำนาจของ
 ภาครใต้ พบว่า หลังอำนาจของภาครใต้ คือความหลากหลายทางทรัพยากรธรรมชาติอุดมไปด้วย
 สินแร่ ป่าไม้ ทรัพยากรทางทะเล สัตว์ป่า ฯลฯ นำมาสู่พลังอำนาจทางเศรษฐกิจทั้งด้านการค้าและ
 เกษตรกรรม จนถึงยุคทุนนิยมและพีชพาณิชย์ทำให้มีการทำลายทรัพยากรธรรมชาติกันขนานใหญ่
 จึงต้องให้ทุกฝ่ายร่วมกันฟื้นฟูให้เกิดความสมดุลอีกครั้ง 5. โครงสร้างด้านพลังอำนาจอันเนื่องด้วย
 ทรัพยากรบุคคลในภาครใต้ การเป็นพื้นที่ที่เคยมีเสรีภาพปกครองตนเองมายาวนานการเป็นรัฐชายของ
 การปะทะทางฐานอำนาจหลาย ๆ กลุ่ม คนภาครใต้จึงมักสำแดงออกเกี่ยวกับฐานอำนาจและการใช้
 อำนาจค่อนข้างสงวนท่าที เพื่อไม่ให้ถูกเสียดสีเปรียบและมักไม่ยอมเสียดสีเปรียบวันแต่จะยอมให้ใน
 ฐานะมีน้ำใจเป็นนักเลง แต่ไม่ยอมแพ้พวกที่ทำตัวเป็นนักเลงโต การรักกลุ่มรักพวก ปกป้องและรับ
 แทนฝ่ายพวกตน หลังจากความขัดแย้งเกิดขึ้นแล้วมักไม่สนใจเหตุผลและเชิงกร้าว การใช้
 “พลังอำนาจ” เพื่อยุติอย่างสันติควรใช้เป็นกรณี “กัน” ความขัดแย้ง เพราะถ้าทำเพื่อ “แก้ความ
 ขัดแย้ง” อาจยากต่อการปะทะกับทิว หรือคติ “ยอมไม่ได้” และ “ยอมหักไม่ยอมงอ” 6. การใช้มิติ
 ทางวัฒนธรรมเป็นปัจจัยในการพัฒนา เนื่องจากวัฒนธรรมพื้นบ้านมีลักษณะเฉพาะ คือ มีรูปลักษณ์
 และจิตลักษณ์ที่ปรากฏเป็นรูปแบบและความหมายตอกย้ำที่เกิดเป็นนิสัยและคติในชีวิตประจำวัน
 นิสัยดังกล่าวยอมรับและถือปฏิบัติร่วมกันส่วนใหญ่ในสังคม และนิสัยดังกล่าวนี้สืบทอดกันมา
 ยาวนาน การพัฒนาชุมชนจึงปฏิเสธหรือมองข้ามวัฒนธรรมพื้นบ้านไม่ได้ เพราะมีผลทั้งในแง่
 หนึ่งและผลลัดคันการพัฒนา 7. การพัฒนาเศรษฐกิจ ต้องระดมสรรพทรัพยากรเพื่อความ
 มั่นคงของภาคเกษตรกรรม ต้องสงวนที่ดิน คุณภาพดิน แหล่งน้ำ คุณภาพน้ำ แหล่งต้นน้ำพลังงาน
 และทรัพยากรอื่น ๆ ไว้เพื่อการเกษตรให้มากที่สุด ส่งเสริมทุกวิถีทางเพื่อให้เกษตรกรใช้สติปัญญา
 และภูมิปัญญาท้องถิ่น ส่งเสริมให้เกษตรกรเป็นนักผลิตและบริโภคทั้งแบบวิทยาศาสตร์ท้องถิ่น
 นิยม ขาวสารนิยม สากลนิยม และจิตนิยม เป็นต้น และ 8. การพัฒนาเชิงแข่งขัน ควรใช้ทฤษฎี
 “การชนะตนเองยิ่งใหญ่กว่าชัยชนะใด ๆ” ไม่ควรคาดหวังการเป็นผู้ชนะในการแข่งขันทาง
 เศรษฐกิจที่ถูกกำหนดจากกติกาภายนอก ควรเน้นที่การชนะตนเอง จากกติกาที่กำหนดขึ้นเองเพื่อ
 ชัยชนะของทุกสังคม มีคุณภาพและสันติ อย่างไรก็ตามคนภาครใต้ส่วนใหญ่เอาชนะตัวเองได้ไม่ถนัด
 นัก เพราะสำคัญผิดว่าจุดอ่อนคือจุดแข็ง เช่น ภาคนิยม จังหวัดนิยม ตามนิยมและคติที่พื้นสมัยพวก
 พ้องอยู่เหนือหลักการและความชอบธรรม แพ้ไม่ได้ “หลงถือท้ายเรือเร็ว” “ถือหางวัวแพ” จนนำมา
 สู่ความเสื่อมโดยภาพรวม ข้อสรุปทั้งแปดข้อนี้ถือว่าเป็นองค์ความรู้ด้านโครงสร้างทางสังคมและ
 วัฒนธรรมภาพรวมของภาครใต้ในยุคปัจจุบันที่มีความชัดเจนมากที่สุด สามารถเป็นฐานความเข้าใจ
 โครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมชุมชนลุ่มน้ำตาปีได้ในระดับหนึ่ง

แม้ว่าในการศึกษาทั้ง 21 โครงการย่อยจะไม่มีการศึกษาเรื่องราวของชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบน อย่างเฉพาะเจาะจงเลยก็ตาม อาจมีการเข้ามาเก็บข้อมูลบ้างแต่ก็ยังไม่มากนัก อย่างไรก็ตามเนื่องจากการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนเป็นการศึกษาพื้นที่ในฐานะเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมหนึ่งที่มีลักษณะเฉพาะและการใช้วิถีวิทยาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนววัฒนธรรมชุมชนประสานกับแนวคิดทางภูมิศาสตร์และแนวคิดเครือข่ายสังคม ซึ่งมีความแตกต่างจากวิธีคิดของชุดโครงการนี้แม้ว่าอาจมีความสอดคล้องกันบางส่วนก็ตาม ข้อสรุปต่าง ๆ จากงานวิจัยก่อนหน้านี้ไม่อาจนำมาทำความเข้าใจได้ทั้งหมด เป็นเพียงกรอบความเข้าใจภาพรวมเท่านั้น ข้อสรุปจากการศึกษาพื้นที่นี้นอกจากจะเป็นลักษณะเฉพาะแล้วยังสามารถต่อเสริมหรือตรวจสอบองค์ความรู้เดิมที่มีอยู่ได้อย่างน่าสนใจอีกด้วย

โครงการของสุริวงค์ดังกล่าวนอกจากข้อสรุปที่เป็นภาพรวมแล้ว โครงการย่อยบางโครงการมีความน่าสนใจที่ต้องกล่าวถึงในที่นี้โดยมีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการศึกษาของผู้วิจัยอย่างน้อย 5 โครงการคือ 1. สายรากภาคใต้: ภูมิทัศน์ ภูมิทัศน์ จิตทัศน์ 2. ตามรอยช้างเผือก 3. หัวเขือกัวชน 4. กะเทาะสนิมกริช : แลวิถีชีวิตของชาวใต้ตอนล่าง และ 5. จินตทัศน์: วิถีและพลัง

เริ่มจากการศึกษาสังคมและวัฒนธรรมของคนภาคใต้ในภาพรวม เรื่อง สายรากภาคใต้: ภูมิทัศน์ ภูมิทัศน์ จิตทัศน์ โดย อมรา ศรีสุชาติ (2540) เป็นการศึกษาลักษณะบูรณาการระหว่างภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ สังคมวิทยาและโบราณคดี โดยย่อยอดีตเป็นระยะเวลายาวนานถึงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ผลการศึกษาพบว่า คนภาคใต้ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยประวัติศาสตร์รัฐโบราณ ได้อนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและคำนึงถึงการใช้อย่างคุ้มค่า ปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา ได้รับผลกระทบจากแนวคิดบริโภคนิยมและเทคโนโลยีตะวันตก มีการพัฒนาวัฒนธรรมทางวัตถุอย่างก้าวกระโดด โดยไม่คำนึงถึงผลกระทบสิ่งแวดล้อมเป็นผลให้เกิดการทำลายและสูญเสียทรัพยากรที่ไม่อาจทดแทนได้ และบางครั้งได้กลายเป็นวิกฤตการณ์ทางธรรมชาติและทางสังคมในที่สุด ด้านภูมิทัศน์ไม่มีคนภาคใต้คนใดที่มีชาติพันธุ์บริสุทธิ์หรือเป็นชาติพันธุ์อย่างใดอย่างหนึ่งเพียงสายพันธุ์เดียว รูปร่างของคนภาคใต้ที่ปรากฏต่อสายตา “คนต่างถิ่น” ไม่ว่าในยุคสมัยใด แสดงลักษณะร่วมที่ว่าแม้จะแต่งตัวแตกต่างกันไปตามประเพณีและคตินิยม แต่ล้วนคงไว้ซึ่งความเรียบง่าย ใส่ใจในการดูแลสุขอนามัยของตนให้ร่างกายดูดีอยู่เสมอและมักปรากฏตัวพร้อมกับพาหนะสำคัญ 2 อย่างคือ ช้าง หรือ เรือ อันเป็นสัญลักษณ์ของการแสดงออกถึงพลังอำนาจและความสามารถเฉพาะตัวในการบังคับและการสร้างสรรค์ด้านจิตทัศน์ พฤติกรรมการนิยมบริโภคของหวาน อาหารหลากหลายชนิด ความนิยมดื่มน้ำมาของคนภาคใต้นั้นทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นพืชพรรณธัญญาหารตามภูมิทัศน์ในท้องถิ่นมีส่วน

เกื้อหนุนอยู่มาก การรวมตัวกันเป็นกลุ่มเล็ก ๆ ปกครองกันในหมู่เหล่าเดียวกันด้วยวิถีชีวิตที่ไม่ซับซ้อนเป็นเวลายาวนาน ได้หล่อหลอมลักษณะนิสัยการรักพวกพ้องอยู่อย่างอิสระและใช้ชีวิตเรียบง่าย ความเคยชินเช่นนี้ทำให้เกิดลักษณะนิสัยระมัดระวังในการเลือกรับสิ่งที่เข้ามาใหม่ พุทธศาสนิกายคันถะ-วัชรยาน เป็นลัทธิศาสนาจากภายนอกที่คนภาคใต้เลือกรับและปรับใช้ เพราะเห็นว่าสอดคล้องและเข้ากันได้กับคตินิยมดั้งเดิม ขณะเดียวกันลัทธิศาสนานี้มีอิทธิพลสำคัญต่อการเสริมแต่งลักษณะนิสัย ความคิด ความเชื่อของคนภาคใต้ในเรื่องพลังอำนาจของตนเหนือหมู่เหล่าอื่น ค่านิยมยกย่องการช่วงชิงชัยชนะกันด้วยสติปัญญาและวาทะ การยอมรับดุลยภาพระหว่างชาย หญิง การค้าจุนเกื้อหนุนและสร้างเครือข่ายเพื่อเอื้อประโยชน์กันและกัน พุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ มีส่วนกล่อมเกล้าให้คนภาคใต้บางพวกคำนึงถึงวิถีชีวิตแบบสมถะและเรียบง่าย ดังที่เคยเป็นมาในอดีต ขณะที่ศาสนาอิสลามได้เปลี่ยนแปลงคนภาคใต้บางพวกให้ลดการกระทำตามอำเภอใจมาเคร่งครัดในวินัยของการอยู่ร่วมกัน และผูกพันชีวิตทางโลกและทางธรรมไว้ด้วยกัน มีข้อสังเกตว่า “จิตลักษณะ” ที่มีอยู่ในคนภาคใต้โดยส่วนรวม คือความเป็นคนเปิดเผย ต้องการรับรู้ข้อมูลอย่างชัดเจนและถูกต้อง เพื่อนำมาพิจารณาตัดสินใจด้วยสติปัญญาของตนเอง และจะยอมรับการปฏิบัติตามแนวคิดหรือนโยบายจากผู้นำบารมีที่ได้พิสูจน์ตนให้เห็นแล้วว่ามีความมีพลังอำนาจในการนำกลุ่มที่เหนือกว่า การศึกษานี้ยังได้เสนอให้เห็นจุดแข็งและจุดอ่อนของคน สังคมและวัฒนธรรมภาคใต้ในด้านต่าง ๆ รวมทั้งการวิเคราะห์ วิจารณ์ถึงเหตุปัจจัยของปรากฏการณ์ต่าง ๆ เหล่านั้นด้วย

ด้านการศึกษาวัฒนธรรมด้านความคิดและจิตใจอีกเรื่องหนึ่งที่เป็นวัฒนธรรมเฉพาะแต่สามารถนำไปมองในภาพกว้างได้ เช่น การศึกษาเรื่อง ตามรอยช้างเผือกได้ โดย สารูป ฤทธิ์ชู และ สุนีย์ ทองไชร์ (2543) เป็นการศึกษาในลักษณะบูรณาการเช่นเดียวกัน โดยศึกษาวัฒนธรรมของชุมชนที่มีช้างสามชุมชน สามลักษณะ คือชุมชนที่มีช้างตามธรรมชาติ ชุมชนที่นำช้างที่จับได้มาเข้าคอก และชุมชนที่ฝึกช้างไว้ใช้งาน ลักษณะการศึกษาเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นที่มีการเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัยต่าง ๆ การศึกษาพบว่า การตั้งถิ่นฐานของชุมชนที่มีช้างในภาคใต้แบ่งได้เป็น 3 ระยะ ช่วงแรกเป็น สมัยสังคมบ้านป่า เป็นสังคมดั้งเดิมก่อนการประกาศใช้ข้อบังคับสำหรับการจับช้างเถื่อน พ.ศ. 2442 ช้างเป็นสัญลักษณ์ของพลังและอำนาจ ชุมชนที่มีช้างระดับเมืองมีพลังและอำนาจสูงแบบวัฒนธรรมอินเดีย ส่วนชุมชนที่มีช้างระดับบ้านเพิงก่อตัว ช่วงต่อมาจัดว่าเป็นสมัยสร้างป่าเป็นนา ตั้งแต่ พ.ศ. 2442 ถึงสงครามโลกครั้งที่ 2 ชุมชนที่มีช้างระดับบ้านและชุมชนอื่น ๆ มีความสัมพันธ์กันเหนียวแน่น และมักผนึกกำลังกับชุมชนระดับเมืองเดิมทั้งที่เป็นไทยพุทธและไทยมุสลิม เพื่อต่อต้านการครอบงำจากรัฐไทย ส่งผลให้เกิดกลุ่มอำนาจใหม่เชื้อสายจีนที่มีศักยภาพสูงในการจัดการทรัพยากรบุคคลและทรัพยากรธรรมชาติ และเชื่อมั่นในการศึกษาแบบตะวันตก ช่วงสุดท้ายเป็นสมัยพืชพาณิชย์ นับตั้งแต่สงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมาจนถึง

ปัจจุบัน มีการใช้ยุทธวิธีทำลายความสงบสุขในพื้นที่ก่อให้เกิดการแข่งขัน มีความขัดแย้ง และมีการปะทะกันอย่างรุนแรงส่งผลให้ความเป็นนักเลง ซึ่งเคยยกย่องและถือปฏิบัติกันอย่างกว้างขวาง ในช่วงที่ชุมชนต้องพึ่งพาตนเอง ค่อย ๆ แปรลักษณะไปสู่วิถีความเป็นนักเลงหัวไม้ นักเลงอันธพาล มากขึ้น และกลายเป็นผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ โจรจีน โจรแขก ในสายตาคนไทย พร้อม ๆ กับการลดลงอย่างน่าใจหายของพื้นที่ป่า สัตว์ป่า โครงสร้างสังคมของชุมชนที่มีช้างในภาคใต้ก็เปลี่ยนแปลงไปตามวิวัฒนาการของชุมชน ในสมัยสังคมบ้านป่า ประกอบด้วยผู้คนสองชนชั้นคือ มุลนาย เป็นชนชั้นผู้ปกครอง มีเจ้าเมือง กรมการเมือง ผู้นำศาสนา หมอเฒ่า หมอช้าง มักเป็นดอง เป็นเครือญาติกัน มีทั้งชาติพันธุ์ไทย จีน มาเลย์ ชนชั้นหนึ่ง และไพร่อีกชนชั้นหนึ่ง เป็นชนชั้นที่ถูกปกครอง มีหลายชาติพันธุ์เช่นเดียวกับมุลนาย เป็นชาวนา ชาวไร่ หาชองป่า หาปลา หาแร่ สองชนชั้นมีความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกัน โดยมุลนายต้องให้ความคุ้มครองไพร่ในลักษณะเป็นผู้อุปถัมภ์ และไพร่ต้องจงรักภักดีต่อมุลนาย ในลักษณะเป็นผู้ได้อุปถัมภ์ พลังของระบบเครือญาติจึงมีอิทธิพลควบคู่กับพลังของระบบอุปถัมภ์ แต่พลังของระบบทุนนิยมก็มีอยู่บางส่วน ในสมัยสร้างป่าเป็นนา เกิดกลุ่มพ่อค้าไทยเชื้อสายจีน และนายทุนตะวันตก กลุ่มข้าราชการและกลุ่มปัญญาชนแบบตะวันตกเพิ่มเข้ามา อีกทั้งกลุ่มเกษตรกรก็ชัดเจนขึ้น โดยกลุ่มพ่อค้าไทยเชื้อสายจีน มักเป็นเกษตรกรชาวนา ชาวไร่ ชาวสวนด้วย ส่วนกลุ่มเกษตรกรก็เป็นกรรมกรเหมืองแร่ กรรมกรโรงเลื่อย หาชองป่า หาปลาไปด้วย กลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้ มักเป็นดองผูกเกลือกกันตามแบบวัฒนธรรมดั้งเดิมของพื้นที่บ้านพลังของระบบเครือญาติแบบนี้ จึงมีอิทธิพลสูงกว่าพลังของระบบอุปถัมภ์และพลังของระบบทุนนิยม เป็นเหตุให้ความแตกต่างเชิงชาติพันธุ์และศาสนาคลี่คลายลงสำหรับในสมัยพืชพาณิชย์นั้น โครงสร้างสังคมของชุมชนที่มีช้างในภาคใต้มีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้นเนื่องจากพลังของระบบทุนนิยมตะวันตกมีอิทธิพลสูง ส่งผลให้พลังของระบบอุปถัมภ์เบี่ยงเบนไปเป็นแบบอำนาจนิยมอเมริกา พลังของระบบเครือญาติที่เน้นการผูกเกลือกก็คลี่คลายลงและชุมชนก็อ่อนล้าตาม ๆ กัน โครงสร้างสังคมจึงประกอบด้วยกลุ่มปัญญาชนที่ผ่านการศึกษาแบบตะวันตกทั้งในประเทศและต่างประเทศ กลุ่มนายทุนไทยและนายทุนต่างชาติที่ดำเนินธุรกิจทั้งในระบบและนอกระบบครอบคลุมแทบทุกสาขา และกลุ่มข้าราชการตั้งแต่ระดับต่ำไปจนถึงระดับสูงของท้องถิ่นและของประเทศ ทั้งข้าราชการประจำและข้าราชการการเมือง ส่วนกลุ่มเกษตรกรก็ขยายเครือข่ายครอบคลุมเกษตรกรพืชและสัตว์พาณิชย์ เกิดเป็นกลุ่มกรรมกรชัดเจนขึ้น รวมทั้งโจรห้าร้อยด้วย กลุ่มคนที่เคยเป็นเจ้าของคอกช้าง หรือเคยคล้องช้าง และเป็นเจ้าของช้าง มักโดดเด่นในการผูกดองผูกเกลือก มีความเป็นนักเลง เป็นเจ้าเขา เจ้าป่า เป็นนักเลงหัวไม้ เป็นผู้ชำนาญการเรื่องช้าง จึงมักมีฐานะเป็นผู้นำทางสังคม เศรษฐกิจและการเมืองการปกครอง จัดได้ว่าเป็นโครงสร้างส่วนบนของสังคม พฤติกรรมของคนเหล่านี้ นอกจากจะส่งผลกระทบต่อชุมชนของตนแล้ว ยังส่งผลกระทบ

ต่อโครงสร้างส่วนล่างที่เป็นชุมชนอื่น ๆ และท้องถิ่นภาคใต้โดยรวมด้วย พลังทางสังคมที่มีอิทธิพลต่อชุมชนที่มีช้างในภาคใต้ ไม่ว่าจะเป็นพลังของระบบทุนนิยม พลังของระบบอุปถัมภ์ หรือพลังของระบบเครือญาติต่างก็มีทั้งข้อเด่นและข้อด้อยทั้งสิ้น หากนำมาปรับใช้ให้สอดคล้องกับบริบทใหม่ของสังคมภาคใต้ ก็จะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาแบบยั่งยืนต่อไป

การศึกษาวัฒนธรรมด้านความจิตและจิตใจที่โดดเด่นอีกเรื่องหนึ่งคือ การศึกษาเรื่องหัวเชือกหัวชน โดย อาคม เดชทองคำ (2544) เป็นการศึกษาลักษณะบูรณาการเช่นเดียวกัน โดยเน้นหนักไปที่การศึกษาแบบมานุษยวิทยาโดยศึกษาพฤติกรรมของผู้คนที่เกี่ยวข้องกับการชนหัว ซึ่งมีอยู่แพร่หลายในภาคใต้ โดยเฉพาะนครศรีธรรมราช การศึกษาพบว่า การคัดเลือกสายพันธุ์วัวตามความคติความเชื่อและภูมิปัญญาแบบพุทธเกษตรไทยผสมผสานวัฒนธรรมฮินดู และพบว่า การฝึกหัดชนนั้น มีการพิถีพิถันอย่างเข้มข้นและต่อเนื่อง บำรุงด้วยอาหารอย่างดี อยู่กินหลับนอนชนิดที่เรียกว่า “ยุ่งไม่ให้ไตไรไม่ให้ตอม” เมื่อวันลงคู่จริง จะพยายามทำทุกวิถีทางเพื่อให้ชนะหาหนทางเอาเปรียบและป้องกันการถูกเอาเปรียบ มีการหลอกล่อฝ่ายตรงข้ามต่าง ๆ นานาและบ่อยครั้งที่มีการนำเอาวิธีการทางไสยศาสตร์มาช่วย โครงสร้างที่เข้มแข็งของวัวชนเปรียบเหมือนโครงสร้างของสังคม กล่าวคือถ้าพลังจากภายในแข็งแกร่งก็พร้อมจะเผชิญกับพลังจากภายนอกทุกกรณี พวกเขาต่างถือว่าวัวก็คือ “หุ้นส่วนชีวิต” ผู้เป็นนักเลงวัวชนจะต้อง กล้าได้ กล้าเสีย และมีวิญญาณของนักพนันเสี่ยงโชคอยู่ในหัวใจ ยิ่งหากจะเป็นระดับ “นายหัว” จะต้องเป็นคนหัวหาญ เด็ดเดี่ยว มือเต็บ ใจถึง น่าเชื่อถือ ทรนงในเกียรติและศักดิ์ศรีของตนจนถึงขั้นใช้ศาลเตี้ยมาแก้ปัญหาโดยไม่เกรงกลัวกฎหมายใด ๆ ทั้งสิ้น การชนวัวนำไปสู่การเลี้ยงปากเลี้ยงท้องของคนในท้องถิ่นจำนวนมาก จึงไม่น่าจะเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาภาคใต้แต่อย่างใด

เช่นเดียวกับการศึกษาเรื่อง “หัวเชือกหัวชน” การศึกษาวัฒนธรรมระดับความคิดและจิตใจ เรื่อง กะเทาะสนิมกริช: เลววิถีชีวิตชาวใต้ตอนล่าง โดย สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ และคณะ (2543) ได้แสดงให้เห็นอัตลักษณ์ของผู้คนและชุมชน โดยผ่านวัฒนธรรมกริช การศึกษานี้แม้ว่าจะเน้นไปที่อัตลักษณ์ของภาคใต้ตอนล่างที่มีลักษณะโดดเด่นของตัวเอง โดยเฉพาะปัตตานี แต่สามารถแสดงถึงอัตลักษณ์ร่วมของวัฒนธรรม พราหมณ์ ฮินดู ชาว ที่ปรากฏอย่างแพร่หลายทั่วภาคใต้ โดยเฉพาะนครศรีธรรมราช ที่เป็นรากของวัฒนธรรมก่อนที่ศาสนาพุทธและอิสลามจะเข้ามาผสมผสาน ดังเช่นผลการศึกษาพบว่า ความหลากหลายทางวัฒนธรรมส่วนที่เกิดจากปัจจัยภายในชุมชนเอง มีอัตลักษณ์ไม่แตกต่างกับภาคใต้ตอนกลางและภาคใต้ตอนบนมากนัก ทั้งนี้เพราะมีสภาพทางภูมิศาสตร์สภาพดินฟ้าอากาศ ลักษณะธรณีสัณฐาน ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม ทำให้ความหลากหลายทางชีวภาพอันเป็นเงื่อนไขต่อการดำรงชีวิต การสั่งสมภูมิปัญญาและมรดกวัฒนธรรมอื่น ๆ ของชุมชนบริเวณนี้มีลักษณะร่วมกัน และความเป็นอิสระที่จะเลือกปฏิบัติสัมพันธ์

และเลือกตั้งถิ่นฐานที่ยังปลอดภัยจากอำนาจรัฐและอาณาเขต นับตั้งแต่ช่วงไล่ล่าสัตว์ เก็บเกี่ยวของป่า จนพัฒนาเข้าสู่ชุมชนเกษตรกรรม และถึงช่วงที่วัฒนธรรมฮินดูมีอิทธิพล “วัฒนธรรมกริข” ที่ยังคงอยู่ทั้งในระดับความคิดและประเพณีปฏิบัติในปัจจุบันสามารถนำมาซึ่งความเข้าใจตัวเองและพัฒนาในด้านต่าง ๆ ได้ต่อไปในอนาคต

การศึกษาโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมภาคใต้ที่เกิดจากกลุ่มชาติพันธุ์ที่สำคัญมากในชุดโครงการนี้คือเรื่อง จีนทักษิณ: วิถีและพลัง โดย สุทธิพงศ์ พงศ์ไพบูลย์, ฉีก ภูมิพาณิชย์, ประสิทธิ์ ชินการณ (2544) การศึกษานี้เป็นการศึกษาวิถีชีวิตของคนจีนด้านต่าง ๆ ตั้งแต่การอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งในภาคใต้จนมีบทบาทต่อสังคมและวัฒนธรรมภาคใต้ในปัจจุบัน ผลการศึกษาพบว่าสาเหตุในการอพยพของคนจีนเข้ามาในภาคใต้มีสาเหตุแตกต่างกันในแต่ละยุคสมัย แต่ละกลุ่มภาคใต้เป็นดินแดนคาบสมุทรที่อารยธรรมจีนและอินเดียเข้ามาผสมผสานกันโดยผ่านทาง การเดินเรือเพื่อค้าขายตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 5 ด้วยความอุดมสมบูรณ์ทำให้คนจีนเข้ามาตั้งหลักแหล่งตามลำดับสมัยรัตนโกสินทร์เกิดภาวะขาดแคลนแรงงานทั้งในประเทศและภาคใต้ การเกิดภัยแล้งและภัยการเมืองในประเทศจีน ประกอบกับการคมนาคมทางเรือสะดวกขึ้นมาก ทำให้คนจีนตัดสินใจอพยพมาสู่ภาคใต้มากขึ้นเรื่อย ๆ คนจีนเหล่านี้มักตั้งหลักแหล่งในภาคใต้ฝั่งตะวันออก กลุ่มนี้มุ่งประกอบอาชีพโดยสุจริตและปรับตัวเข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่น ไม่ฝักใฝ่เรื่องการเมือง ต่างกับคนจีนที่ผ่านมาจากมลายู ปีนัง และสิงคโปร์ ที่เคยอยู่ในอำนาจตะวันตก เมื่อเข้ามาในภาคใต้ส่วนหนึ่งยังสมัครใจอยู่ในการปกครองของกงสุลตะวันตกเพื่ออิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจ บางประการ กลุ่มนี้ผูกพันกับคนจีนในปีนังและสิงคโปร์มากกว่าคนจีนและวัฒนธรรมไทยในภาคกลาง เป็นกลุ่มที่ผสมผสานกับความเป็นตะวันตกมากกว่าจีนกลุ่มอื่น ๆ ส่วนกลุ่มที่อพยพเข้ามาในช่วงไทยขาดแคลนแรงงาน มักมีทั้งผู้ใฝ่ดีและคุณภาพต่ำทำให้เกิดทั้งการพัฒนาและก่อปัญหา ชาวจีนในภาคใต้เป็นกลุ่มที่มีความวิริยะอุตสาหะมีคุณภาพและคุณธรรม มีบทบาทสำคัญในการก่อให้เกิดวิถีประเพณีและพลังชุมชนเปลี่ยนแปลง โดยใช้ภูมิปัญญาและวิธีการจัดการ ก่อเกิดภูมิปัญญาใหม่ เพิ่มมูลค่าแก่ทรัพยากรธรรมชาติ ก่อให้เกิดความหลากหลายทางสังคมและวัฒนธรรม ในสมัยรัชกาลที่ 4-5 รัฐบาลกลางให้ความสำคัญต่อคนจีนภาคใต้ในการเป็นผู้พัฒนาสินแร่และการผูกขาด ภาษีทำให้รัฐบาลกลางมีรายได้มากขึ้น ทำให้กลุ่มนี้เริ่มมีอำนาจทางการเมืองและแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัวทำให้ประชาชนทั่วไปเดือดร้อนทุกข์ยาก มีการเกิดขบถฮังฮี่ในบางพื้นที่ ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ มีนักการเมืองใช้พลังคนจีนบางกลุ่มเป็นฐานทางการเมือง จนเกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมา อย่างไรก็ตามวิถีและพลังของคนจีนในภาคใต้มีคุณูปการมากกว่าส่วนที่เป็นโทษ การศึกษาเรื่องนี้มีความสำคัญต่อความเข้าใจวิถีและพลังคนจีนในกลุ่มนี้ ตาปีตอนบนเป็นอย่างมาก เนื่องจากช่วงสร้างทางรถไฟมีคนจีนเข้ามาทำมาค้าขายจนเกิดเป็นตลาด

ท้องถิ่น และคนจีนเหล่านี้ได้มีบทบาทต่อท้องถิ่นในรูปแบบต่าง ๆ เช่น การศึกษา การสาธารณูปโภค การพัฒนาทางเศรษฐกิจโดยเฉพาะยางพารา และชาวจีนเหล่านี้ส่วนใหญ่ มีการปรับตัวเข้ากับความเป็นท้องถิ่นได้อย่างกลมกลืนเป็นอย่างมาก

จากการศึกษาในชุดโครงการใหญ่ที่สำคัญ ๆ มีการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมด้านความคิดและจิตใจผู้คนในภาคใต้ที่เฉพาะจงมาก ๆ ที่ต้องกล่าวถึงคือ เรื่อง ชุมโจรแห่งลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา พ.ศ. 2437-2465 โดย มานะ ชุนวิชัย (2546) เป็นการศึกษาแนวประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์และสังคมวิทยา ผลการศึกษาพบว่า สภาพภูมิประเทศ ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ สภาพสังคม เศรษฐกิจ และการปฏิรูปการปกครองมีผลต่อการเกิดชุมโจร โจรในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลามีสองประเภทคือโจรทั่วไป และโจรวัฒนธรรม โจรประเภทหลังมีลักษณะพิเศษที่ผู้คนในท้องถิ่นให้การยอมรับแต่ในสายตาของรัฐถือว่าเป็นผู้ทำผิดกฎหมายบ้านเมือง ดังนั้นช่วงหลังการปฏิรูปการปกครองเป็นต้นมา เกิดการจับกุมโจรกันอย่างคึกคัก รวมทั้งการกำหนดนโยบายอื่น ๆ สร้างความเดือดร้อนต่อวิถีชีวิตชุมชนเป็นวงกว้าง จึงเกิดการรวมตัวกันของโจรทั้งสองประเภทและชาวบ้านเพื่อต่อต้านรัฐ อย่างไรก็ตามโจรก็ถูกปราบลงได้ในที่สุด แต่ก็ทำให้รัฐสยามเห็นข้อบกพร่องของตัวเองในการดำเนินนโยบาย จึงมีการแก้ไขปรับเปลี่ยนนโยบายเหล่านั้น โจรในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาเกิดขึ้นจากปัจจัยภายนอกมากกว่าเป็นโจรขโมยของดังที่เข้าใจในปัจจุบัน สำหรับการรับรู้ของชาวบ้านในปัจจุบันส่วนใหญ่ ไม่ได้มีอคติกับชุมโจรที่เกิดขึ้น การศึกษานี้สามารถนำมาสู่ความเข้าใจเบื้องต้น “โจร” ในชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบนได้ เนื่องจากมี “โจร” หรือผู้ที่มี “วัฒนธรรมโจร” หลายคนอยู่ในลุ่มน้ำตาปี และหลายคนได้อพยพมาจากจังหวัดพัทลุง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของลุ่มทะเลสาบสงขลา ในช่วงหลังการปฏิรูปการปกครองสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษานี้

มีการศึกษาเพื่อเข้าใจวิถีชีวิตในภาคใต้ที่มีลักษณะเฉพาะเรื่องหนึ่งที่ต้องกล่าวถึงในที่นี้ เนื่องจากการเป็นศึกษาในพื้นที่เขตป่าเขา เช่นเดียวกับลุ่มน้ำตาปีตอนบน คือการศึกษาเรื่องการดำรงอยู่ของวิถีการผลิตแบบ “ไร่เลื่อนลอย” ในหมู่บ้านบริเวณเชิงเขาบรรทัด อำเภอกงหรา จังหวัดพัทลุง (พ.ศ. 2518-2529) โดย ชยยุทธ ชูแว่น (2532) เป็นการศึกษาด้วยวิธีการทางประวัติศาสตร์ ผลการศึกษาพบว่าสาเหตุการดำรงอยู่ของวิถีการผลิตแบบไร่เลื่อนลอยมีสามประการคือ 1. เกิดจากความเคยชินของชาวบ้านที่สืบทอดและผูกพันกับวิถีการผลิตดังกล่าวมาแต่อดีต เพราะว่าหมู่บ้านมีสภาพทางนิเวศวิทยาอันเหมาะสมกับการทำไร่เลื่อนลอย 2. เกิดจากการพัฒนาจากรัฐบาลที่ไม่อาจเพิ่มรายได้ให้ชาวบ้านอย่างสอดคล้องกับสภาพเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ทำให้ต้องหันไปสู่วิถีการผลิตแบบเก่า และ 3. พื้นที่หมู่บ้านเป็นเขตทุรกันดารและได้รับการแทรกซึมจากพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย กลไกรัฐดูแลไม่ทั่วถึงจึง

ไม่อาจใช้มาตรการขั้นเด็ดขาดกับการทำไร่เลื่อนลอยได้ เพราะจะทำให้ประชาชนไม่พอใจหันไปสนับสนุนพรรคคอมมิวนิสต์มากขึ้น ปัจจัยทั้งสามข้อนี้มีความสัมพันธ์กันอย่างลึกซึ้ง การทำไร่เลื่อนลอยก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงมาตามระยะเวลา โดยเฉพาะช่วงที่ระบบทุนนิยมและเศรษฐกิจแบบเงินตราเข้ามาแทนที่ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้เกิดปัญหาต่อประชาชนเพราะรายได้ไม่สัมพันธ์สอดคล้องกับรายจ่าย การขยายพื้นที่ที่ไม่สามารถทำได้เพราะพื้นที่มีจำกัด จึงมีการบุกรุกป่าสงวนและอุทยานแห่งชาติเพิ่มขึ้น นำมาสู่ความขัดแย้งกับหน่วยงานรัฐ จนถึงปัจจุบัน (2529) การศึกษานี้แสดงให้เห็นถึงวิธีการผลิตที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศ หรือระบบภูมิวัฒนธรรม การเป็นพื้นที่เขตป่าเขาที่อำนาจรัฐเข้าไปดูแลไม่ทั่วถึงและความสัมพันธ์กับพรรคคอมมิวนิสต์ และปัญหาการบุกรุกป่าสงวนและอุทยานแห่งชาติ ส่วนหนึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกับลุ่มน้ำตาปีตอนบน หากแต่ลุ่มน้ำตาปีตอนบนนั้นไม่ได้มีวิธีการผลิตแบบไร่เลื่อนลอย เนื่องจากเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ น่าสนใจว่าปัญหาความขัดแย้งต่าง ๆ อาจเกิดจากความไม่พอใจต่อการบริการหรือปัญหาจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ ผลประโยชน์ต่อทรัพยากรป่าไม้และการขยายตัวการปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างเช่นยางพารา

จากวัฒนธรรมทางความคิด จิตใจ และวิถีชีวิตที่มีลักษณะเฉพาะบางอย่างของภาคใต้ เข้าสู่การศึกษาด้านวัฒนธรรมที่ปรากฏในรูปวรรณกรรมโดยศึกษาเพื่อเข้าใจสังคมและวัฒนธรรม เช่น เรื่อง “เพดานงเลือดขาว” ฉบับวันเขียนบางแก้ว อำเภอบางขัน จังหวัดพัทลุง โดย ชัยวุฒิ พิชะกุล (2538) เป็นการศึกษาเอกสารและข้อมูลคติชนวิทยา พิจารณาเฉพาะด้านสังคมและวัฒนธรรม พบว่า ประมาณพุทธศตวรรษที่ 20 เมืองนครศรีธรรมราชมีบทบาทต่อเมืองพัทลุงอย่างสูง ผู้ปกครองมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติต่อกัน เมื่ออยุธยาเป็นอำนาจเมืองพัทลุงต้องส่งส่วยช้าง นำตัวนางเลือดขาวไปรับราชการในราชธานี วรรณกรรมเรื่องนี้แสดงให้เห็นการก่อกวนที่ดินให้แก่วัดเขียนบางแก้วและวัดสทิง การมีวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับช้าง ความเชื่อเกี่ยวกับการสร้างวัดพระบรมสารีริกธาตุและการสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ (นครศรีธรรมราช) การศึกษานี้แสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมระหว่างเมืองพัทลุงและนครศรีธรรมราช ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่ได้กล่าวไปในหัวข้อก่อน

การศึกษาเพื่อเข้าใจสังคมและวัฒนธรรมโดยผ่านวรรณกรรมอีกเรื่องหนึ่งที่ที่น่าสนใจคือ เปิดกบฏนางสาวคูผู้หลวก: มองผ่านวรรณกรรมเรื่องพระปรมัตถ์คำกาพย์ โดย สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ (2546) เป็นการศึกษาโครงการย่อยในชุดโครงการ ภูมิปัญญาทักษิณจากวรรณกรรมและพฤติกรรม (2544-2547) หัวหน้าโครงการ โดย สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ การศึกษานี้ต้องการเข้าใจสังคมและวัฒนธรรมรวมถึงประวัติศาสตร์ของและภูมิปัญญาภาคใต้ ผ่านวรรณกรรมเรื่องพระปรมัตถ์คำกาพย์ เนื่องจากพระปรมัตถ์คำกาพย์เป็นวรรณคดีทางพุทธศาสนาที่แพร่หลายอย่าง

มากในภาคใต้ที่มีมากกว่า 160 ปี หรือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น วรรณคดีเรื่องนี้มีคุณค่าทั้งด้านพุทธศาสตร์และอสังการศาสตร์ มีการใช้ภาษาหลากหลายทั้งภาษาไทย อักษรขอมที่เขียนเนื้อหาเป็นภาษาไทย หรือที่เรียกว่าขอมไทย และใช้อักษรขอมเขียนเป็นภาษาบาลี การใช้คำหน่วยเสียง และฉันทลักษณ์เป็นของภาคใต้ เป็นต้น พระปรมัตถ์ คำกาพย์ แสดงให้เห็นหลักธรรมต่าง ๆ สรีรศาสตร์ อายุรเวท ตามแนวพุทธศาสนา และเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนิกชนและปราชญ์ทางพุทธศาสนาในภาคใต้ทั้งรุ่นก่อนและรุ่นหลัง โดยเฉพาะท่านพุทธทาสภิกขุ วรรณคดีเรื่องนี้แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญต่อพุทธศาสนาของชาวใต้ในเชิงสติปัญญา หรือธรรมคุณมากกว่าไสยศาสตร์ แต่ก็ไม่แสดงการหักล้างหรือทำลายเรื่องเหล่านั้น โดยการใช้อุบายสั่งสอนปรมัตถธรรมอย่างแยบยล เป็นการผสานการอยู่ร่วมกันของวิถีชีวิตแบบชาวบ้านและการเป็นปัญญาชนในสังคมภาคใต้

การศึกษาด้านวรรณกรรมรุ่นบุกเบิกอีกเรื่องหนึ่งที่ศึกษาวรรณกรรมโดยตีความถึงบทบาทหน้าที่และคุณค่าทางสังคมและวัฒนธรรมของวรรณกรรมนั้น คือ วิเคราะห์สารัตถะเพลงกล่อมเด็กภาคใต้ โดย สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ (2524) เป็นการศึกษาเพื่อแสดงให้เห็นว่าเพลงกล่อมเด็กมีบทบาทหน้าที่ต่อสังคมอย่างไร การศึกษาพบว่า เพลงกล่อมเด็กภาคใต้ส่วนใหญ่มีได้เกิดจากมูลเหตุที่มีวัฒนธรรมการขับกล่อมให้เด็กนอนหลับเร็วและหลับสนิท แต่ส่วนมากเกิดขึ้นเพราะชาวใต้นิยมเล่นเพลงกล่อมเด็กเป็นบทปฏิพากย์ ร้องโต้ตอบกัน เพื่อแสดงความรอบรู้ และความเป็นปฏิภาณ แก่การมกกันอย่างฉับพลัน เพลงกล่อมเด็กภาคใต้จึงมีมากทั้งด้านปริมาณและคุณภาพ เฉพาะที่พบหลักฐานแล้วมีไม่น้อยกว่า 4,300 บท เป็นผลให้เพลงกล่อมเด็กภาคใต้มีบทบาทและหน้าที่หลายประการ เพลงกล่อมเด็กในภาคใต้มีบทบาทและหน้าที่สำคัญ จำแนกได้ 6 ประการคือ 1. ใช้ขับกล่อมเพื่อให้เด็กนอนหลับเร็วและหลับสนิท 2. เพื่อความบันเทิงใจ 3. เป็นเครื่องสื่อสารชาวบ้านเพื่อให้ความรู้และความคิดเห็นทั่ว ๆ ไป 4. ใช้เป็นเครื่องปลุกฝังคุณธรรมและคุณธิดา เพื่อให้มีคุณภาพและคุณธรรมสูง 5. เพื่อปกป้องรักษาปทัสถานของสังคม 6. เพื่อปกป้องสิทธิอันพึงมีพึงได้โดยชอบธรรมจากสังคม พบว่าบทบาทหน้าที่เหล่านี้ที่เด่นที่สุดคือ การใช้เป็นเครื่องมือสื่อสารชาวบ้านเพื่อให้ความรู้และความคิดเห็นทั่ว ๆ ไป

การศึกษาเพลงกล่อมเด็กอีกมุมหนึ่งของ สืบพงศ์ ธรรมชาติ เรื่อง วิถีชีวิตชาวไทยภาคใต้ จากเพลงกล่อมเด็ก อำเภอเขาชัยสน จังหวัดพัทลุง เป็นการศึกษาวรรณกรรมที่ต้องการวิเคราะห์วัฒนธรรมในแง่เป็นวิถีชีวิตจากเพลงกล่อมเด็ก ผลการศึกษาพบว่า วิถีชีวิตที่พบในเพลงกล่อมเด็กมีอยู่สามด้านด้วยกันคือ 1. วิถีชีวิตเกี่ยวกับการทำมาหากินและเศรษฐกิจ เป็นเรื่องการทำงานเลี้ยงชีพและให้มีรายได้เพื่อการดำรงอยู่อย่างปกติสุข 2. วิถีชีวิตเพื่อพัฒนาคนและสังคมพบว่าเป็นไปตามหลักของสังคม ตามความเหมาะสมเพื่อให้สมาชิกของสังคมยอมรับ เพราะการไม่ปฏิบัติตาม

หลักของสังคมอาจทำให้เกิดปัญหาในการดำเนินชีวิตของคนได้ และ 3. วิธีชีวิตเพื่อการบริโภค พบว่ามีผสมกลมกลืนกันไปทั้งด้านร่างกายและจิตใจเพื่อไม่ให้เกิดปัญหาในการกระทบต่อชีวิต สังคม และวัฒนธรรม การศึกษาเรื่องนี้แม้จะให้ข้อสรุปที่กว้างเกินไป ไม่อาจนำมาอธิบายสังคมและ วัฒนธรรมภาคใต้ที่ลึกซึ้งได้ แต่สามารถทำให้เห็นว่าสื่อพื้นบ้านต่าง ๆ เหล่านี้อาจทำให้ผู้วิจัย สามารถวิเคราะห์ตีความลักษณะวิถีชีวิตในอดีตที่ส่งผลมาถึงปัจจุบันได้

การศึกษาวรรณกรรมเพื่อเข้าใจสังคมและวัฒนธรรมภาคใต้อีกเรื่องหนึ่งคือ จินตภาพ ในนิทานประโลมโลกท้องถิ่นภาคใต้ โดย รัชดา เสพมงคลเลิศ (2539) เป็นการศึกษาวรรณกรรม ท้องถิ่นภาคใต้ 14 เรื่อง ผลการศึกษาพบว่านอกจากด้านกลวิธีในการประพันธ์แล้ว กวีชาวยุคได้ สะท้อนให้เห็นสภาพสังคม ได้แก่ ความสัมพันธ์ทางสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติกับสภาพ ความเป็นอยู่ รวมไปถึงสถาบันทางสังคม เช่น ครอบครัว ชุมชน และรัฐ ด้านวัฒนธรรมสะท้อนถึง การแต่งกาย เครื่องมือเครื่องใช้ อาหาร ประเพณี มหรสพและการละเล่น ความเชื่อและค่านิยมของ สังคม เป็นต้น การศึกษาเรื่องนี้จึงมีความสัมพันธ์สอดคล้องกับ การศึกษานิทานพื้นบ้านในจังหวัด นครศรีธรรมราช โดย วิเชียร ณ นคร (2532) เป็นการศึกษาวิเคราะห์นิทานอีกเรื่องหนึ่งที่เน้น การวิเคราะห์คุณค่าและเข้าใจวิถีชีวิตของชาวนครศรีธรรมราช โดยศึกษาจากนิทานในเขต 16 อำเภอ 1 กิ่ง ของจังหวัดนครศรีธรรมราชได้นิทานมากถึง 412 เรื่อง จากนั้นได้คัดเลือกที่มีความ เหมาะสมและเนื้อหาไม่ซ้ำซ้อนเพื่อนำมาศึกษา 136 เรื่อง พบว่า นิทานพื้นบ้านจังหวัด นครศรีธรรมราชให้คุณค่ามากมาย เช่น การสร้างความบันเทิง การบันทึกประวัติศาสตร์สังคม ของท้องถิ่นนครศรีธรรมราช การจัดระเบียบทางสังคม สร้างปทัสถาน ค่านิยมที่พึงประสงค์ และ คุณธรรมต่าง ๆ ด้านความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตชาวนครศรีธรรมราช พบว่ามีการกล่าวถึงสภาพ การตั้งถิ่นฐานว่าอยู่ตามชายฝั่งทะเล และพื้นแผ่นดินด้านในเขตป่าเขา การแสดงถึงอาชีพ สมัยโบราณ 4 อาชีพคือ การทำนา ทำสวน ทำไร่ การหาของป่า การจับสัตว์น้ำ และการค้าขาย การแสดงถึงการศึกษาและสาธารณสุขสมัยโบราณ แสดงภูมิปัญญาในแง่ต่าง ๆ แสดงโลกทัศน์ ความเชื่อด้านต่าง ๆ เช่น ศาสนา ภูติผี ไสยศาสตร์ โหราศาสตร์ พลังจิต การเชื่อในธรรมชาติว่า สามารถให้คุณให้โทษต่อมนุษย์ ความสัมพันธ์ต่อเพื่อนมนุษย์ในแง่ต่าง ๆ เป็นต้น ทั้งหมดสะท้อนว่า วิถีชีวิตคนนครศรีธรรมราชในสมัยโบราณเป็นสังคมเกษตรกรรม มีความเรียบง่าย มีความสัมพันธ์ ต่อศาสนาทั้งพุทธและพราหมณ์อย่างเหนียวแน่น ด้านบุคลิก คนนครศรีธรรมราชถือการพูด การขอพบหาเหตุผล หรือขออธิบายความ ชอบนิทานธรรมะ ทำให้นิทานเรื่องภูมิพิศวงค่อนข้าง มีน้อยเป็นคนมีอารมณ์ขัน ชอบความสนุกสนาน เชื่อมั่นในตัวเอง เป็นต้น การศึกษานิทานพื้นบ้าน จังหวัดนครศรีธรรมราชเรื่องนี้จึงสามารถนำมาสะท้อนสภาพสังคมและวัฒนธรรมและเป็นแนวทาง ในการตีความนิทานพื้นบ้านของชาวชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนได้

การศึกษาวรรณกรรมเพื่อเข้าใจสังคมและวัฒนธรรมภาคใต้ นอกจากอยู่ในรูปวรรณคดีนิทานแล้วยังมีการศึกษาจากเพลงลูกทุ่งอีกด้วย การศึกษาเรื่อง ค่านิยมชาวไทยภาคใต้ที่ปรากฏในวรรณกรรมเพลงลูกทุ่งไทยภาคใต้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2512-2534 โดย ชิตมา ถาวรรัตน์ (2535) โดยแยกเนื้อหาเพลงลูกทุ่ง 10 ประเภท และนำมาวิเคราะห์ค่านิยมชาวภาคใต้ได้ 11 ประเด็นที่น่าสนใจ เช่น ค่านิยมทางเศรษฐกิจ นิยมอาชีพที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม เหมาะกับความรู้ นิยมคนมีฐานะดี นิยมความโก้หรู ด้านการศึกษา นิยมคนมีความรู้ ความสามารถ ด้านการปกครอง นิยมยกย่องพระมหากษัตริย์ และระบบประชาธิปไตย ด้านภาษา นิยมใช้ภาษาถิ่นด้วยตนเอง แม้จะอยู่ในถิ่นอื่นก็ตาม ด้านนันทนาการ ยังนิยมมหรสพพื้นบ้านอย่างหนังตะลุงและมโนราญ ด้านอาหาร นิยมอาหารพื้นเมือง ด้านถิ่นที่อยู่อาศัย นิยมรักถิ่นฐานบ้านเกิด มีความภาคภูมิใจในถิ่นกำเนิด นิยมรักพวกพ้อง เป็นต้น การศึกษาจากเพลงลูกทุ่งนี้น่าสนใจเป็นอย่างมากเพราะเพลงลูกทุ่งเป็นตัวเชื่อมระหว่างยุคเก่ากับยุคใหม่ของวิถีชาวบ้าน สาระต่าง ๆ ในเพลงลูกทุ่งจึงสามารถสะท้อนภาพสังคมไทยด้านต่าง ๆ ได้ดีในระดับหนึ่ง

การศึกษาวรรณกรรมนอกจากเพื่อเข้าใจสังคมและวัฒนธรรมแล้ว ยังเป็นการศึกษาในแง่เป็นภูมิปัญญาเพื่อการดำรงอยู่ทางสังคมอีกด้วย การศึกษาเรื่อง วรรณกรรมทักษิณ: วรรณกรรมพินิจ โดย สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ และ ชวน เพชรแก้ว (2547) เป็นการศึกษาโครงการย่อยในชุดโครงการ ภูมิปัญญาทักษิณจากวรรณกรรมและพฤติกรรม (2544-2547) หัวหน้าโครงการโดย สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ การศึกษานี้ได้วิเคราะห์วรรณกรรมภาคใต้โดยภาพรวม พบว่าวรรณกรรมในภาคใต้นั้นนอกจากด้านการใช้ภาษาด้านต่าง ๆ แล้ว ยังสะท้อนลักษณะทางกายภาพ สิ่งแวดล้อม วิถีคิดแบบชาวบ้านด้านความเป็นสตรี ความเป็นชาย ความเป็นคนสองเพศ วัฒนธรรมการละเล่นพื้นบ้านอีกด้วย ด้านที่มาของแนวคิดเกิดจากทั้งภายในท้องถิ่นเอง ผสานกับศาสนาฮินดู พุทธศาสนา และจากเมืองหลวงหรือราชธานี จุดเน้นของการศึกษานี้คือการวิเคราะห์ภูมิปัญญาและคุณค่าของวรรณกรรมภาคใต้ ด้านภูมิปัญญา พบว่า 1. ภูมิปัญญาที่ว่าด้วยการอนุรักษ์และส่งเสริมการสร้างหนังสือбуд 2. ภูมิปัญญาการใฝ่รู้และเชิดชูนักปราชญ์ 3. ภูมิปัญญาการคบคนและความทันโลกทันคน 4. ภูมิปัญญาการวางตัวและครองตน 5. ภูมิปัญญาการตระหนักค่าธรรมชาติ 6. ภูมิปัญญาด้านสุขวิทยา 7. ภูมิปัญญาการจัดการ 8. ภูมิปัญญาการปลูกฝังการวาทธรรมและการเคารพขนบประเพณี 9. ภูมิปัญญาการพึ่งตนเองและการพึ่งพิงผู้อื่น และ 10. ภูมิปัญญาการเกื้อหนุนให้เข้มแข็ง ส่วนด้านคุณค่า พบว่า 1. มีคุณค่าด้านคติชนวิทยา 2. คุณค่าทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี 3. คุณค่าด้านอรรถรสและสุนทรียรส และ 4. คุณค่าด้านการทักท้วงชี้ทางและสร้างจิตสำนึก ภาพรวมการวิเคราะห์วรรณกรรมต่าง ๆ เหล่านี้สามารถนำมาเป็นฐานคิดเบื้องต้นในการเข้าใจวรรณกรรมต่าง ๆ ที่ยังดำรงอยู่ในรูปแบบต่าง ๆ ของชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบนในปัจจุบันได้

การศึกษาวรรณกรรมเฉพาะที่เป็นที่รู้จักต่อคนทั่วไปทั้งประเทศไทย คือ หนังสือ เป็นการศึกษาดูเน้นไปที่การเข้าใจภูมิปัญญาได้อย่างน่าสนใจโดย เกษม ขนานแก้ว 3 เรื่องคือ ภูมิปัญญาชาวบ้าน: วิเคราะห์จาวรรณกรรมหนังสือของ พ่วง บุษรรัตน์ (2532) ภูมิปัญญาชาวบ้านแถบลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ปรากฏในวรรณกรรมหนังสือ (2540) และภูมิปัญญาชาวบ้านภาคใต้ที่ปรากฏในบทกวีของหนังสือ (2540) เรื่องแรกเป็นการศึกษาบทหนังสือของนายพ่วง บุษรรัตน์ ชาวพัทลุง ผู้มีผลงานดีเด่นทางวัฒนธรรมของภาคใต้ สาขาศิลปประจำปี 2530 เป็นการศึกษาจำนวน 10 เรื่อง และบทหนังสือสั้น ๆ อีก 37 บท พบว่ามีภูมิปัญญา 3 ประการคือ แสดงถึงความรู้ ความจริงและความดีงาม กลวิธีในการประพันธ์ และกลวิธีการสร้างบทกล ในที่นี้จะยกตัวอย่างเฉพาะการแสดงความรู้ ความจริง และความดีงาม พบว่าชาวใต้รักความเป็นไท รักเกียรติคนประสบเจ้านาย ยกย่องผู้กล้าหาญเป็นนักรบและพึ่งตนเอง รักศักดิ์ศรี รู้จักวางตน ความรู้ พุทธจริงทำจริง มีเหตุผล ยึดมั่นในหลักศาสนา เชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ภูมิใจในวัฒนธรรมของตัวเองเป็นต้น เรื่องที่สองเป็นการศึกษาวรรณกรรมหนังสือมากถึง 96 เรื่อง ส่วนเรื่องที่สามเป็นการศึกษาเฉพาะ บทกวีของหนังสือ ผลการศึกษาทั้งสองเรื่องสรุปได้ว่า หนังสือมีภูมิปัญญาในการใช้ภาษาที่ โดดเด่นด้านการประพันธ์เพื่อการบรรยายและพรรณนาที่กระชับและบ่งบอกนัยการ มีภูมิปัญญา ด้านการสอนวิถีโลก คุณธรรม จริยธรรม และศีลธรรม มีภูมิปัญญาด้านบันเทิงและอารมณ์ขัน ภูมิปัญญาด้านความเชื่อ สัญลักษณ์ และภูมิปัญญาด้านการประยุกต์ใช้กับการเล่นโนรา ลำตัด เพลงบอก ปริศนาคำทาย และการร้องเพลงลูกทุ่งเป็นต้น

นอกจากการศึกษาวรรณกรรมแล้ว การศึกษาประเพณีต่าง ๆ ก็สามารถนำไปสู่ความ เข้าใจสังคมและวัฒนธรรมได้เช่นเดียวกัน การศึกษาประเพณีของชาวบ้านทั่วไปเรื่อง ประเพณี สวดบ้านของชาวบ้านจังหวัดสงขลา โดย สุทิพย์ แก้วสุข (2545) ได้แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านมีความ เชื่อศาสนาพุทธผสมกับพราหมณ์ และผีประสานกันไป เป็นพิธีที่ให้ความสำคัญกับครอบครัวและ ชุมชนเป็นอย่างมาก ญาติพี่น้องมาร่วมงานมากมาย เป็นประเพณีที่ส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่าง ครอบครัว เครือญาติ และชุมชน แสดงให้เห็นว่าจิตสำนึกความเป็นชุมชนนั้นสะท้อนได้จาก ประเพณีต่าง ๆ เหล่านี้ แน่นนอนว่าย่อมมีการเปลี่ยนแปลงทั้งรูปแบบ ความหมาย และบทบาทหน้าที่ จนถึงปัจจุบัน

ในสังคมไทยวัฒนธรรมด้านความเชื่อทางไสยศาสตร์เป็นสิ่งที่อยู่คู่กับชาวบ้านมา ยาวนาน ในภาคใต้ก็เช่นกัน การศึกษาเรื่อง คติความเชื่อและพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ของวัดเขาอ้อ อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง โดย ชัยวุฒิ พิชะกุล (2539) สำนักเขาอ้อนั้นถือได้ว่าเป็นสำนักทาง ไสยศาสตร์ที่มีชื่อเสียงมากที่สุดในภาคใต้ ศิษย์มาราวาสที่รู้จักกันดีคือ ขุนพันธรักษ์ราชเดช ผลการศึกษานอกจากแสดงให้เห็นรายละเอียดพิธีของสำนักเขาอ้อแล้ว ความเชื่อของสำนักเขาอ้อ

ได้มีการคลี่คลายไปตามสภาพสังคมและเศรษฐกิจ อย่างไรก็ตามสำหรับกลุ่มผู้ประกอบการและผู้เข้าร่วมการปฏิบัติ มีการเปลี่ยนแปลงน้อยมากทั้งรูปแบบความศรัทธา เนื่องจากเชื่อว่า “ความขลัง” ของสำนักนี้ยังได้รับการสืบทอดมาถึงปัจจุบัน ผลกระทบทางสังคมทั่วไปมีทั้งด้านดีและไม่ดี ด้านดี เป็นการอนุรักษ์และส่งเสริมความเชื่อและพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ การส่งเสริมจริยธรรม การทำนุบำรุงพุทธศาสนา ฯลฯ ส่วนด้านไม่ดี เป็นเรื่องโจรผู้ร้ายที่ฝากตัวเข้าเป็นศิษย์และผลประโยชน์ทางการค้า เป็นต้น เรื่องไสยศาสตร์และสำนักเขอาอ๋นนี้มีอิทธิพลต่อชาวชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบนด้วย กล่าวคือ พ่อท่านกลาย อาจารย์ของพ่อท่านคล้าย เป็นศิษย์สำนักเขอาอ๋นเช่นเดียวกัน โดยพ่อท่านคล้ายนั้นเป็นผู้มีบทบาทและบารมีต่อชาวลุ่มน้ำตาปีเป็นอย่างมากเนื่องจากในอดีตด้วยการเป็นพื้นที่ชายขอบ ห่างไกลรัฐ ผู้คนพึ่งพาตัวเอง การพึ่งพาไสยศาสตร์เป็นการสร้างขวัญและกำลังใจของชาวชุมชนอย่างหนึ่ง

การศึกษาวัฒนธรรมจากมรดกสืบทอดมาเพื่อสร้างความเข้าใจต่อความหมายทางความคิดและความสัมพันธ์ทางสังคมเรื่อง นัยทางสังคมของพิธีโนราโรงครู: กรณีศึกษาบ้านบ่อแดง โดยเชียรชัย อิศรเดช (2542) เป็นการศึกษาทางมานุษยวิทยาที่สามารถให้ความหมายในเชิงลึกได้ดี ผลการศึกษาพบว่าโนราโรงครูเป็นพิธีกรรมที่ส่งเสริมระบบความเชื่อเรื่อง “ตายาย” ซึ่งเป็นการนับถือบรรพบุรุษของชาวดั สะท้อนให้เห็นว่าเป็นสังคมที่นับถือผีบรรพบุรุษ (Ancestor Worship) โดยมีเพชฌัญเป็นศูนย์กลาง (Matrifocality) เป็นสังคมอิสระห่างไกลจากกลไกของรัฐและการปกครอง การเข้ามาของผู้คนหลากหลายครอบครัวหรือจากต่างถิ่นในกลุ่มวัฒนธรรมโนราจึงเป็นสังคมที่มีระบบย่านเครือเชื้อวงศ์ คือให้ปัจเจกชนอยู่ติดกับครอบครัว แล้วให้ครอบครัวผูกติดกับ “ตายาย อันเป็นเครือข่ายทางสายเลือดในทางอุดมคติของวัฒนธรรมโนราในนามของ “ตายายโนรา” ดังนั้นผู้คนในวัฒนธรรมโนราจึงถือว่าเป็นพวกเดียวกันหมดในทางอุดมคติ พิธีโนราโรงครูนี้ในชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบนยังมีการถือปฏิบัติกันอยู่มากในปัจจุบัน ซึ่งผู้วิจัยสามารถเก็บข้อมูลเพื่อวิเคราะห์ความเชื่อและความสัมพันธ์ทางสังคมโดยเฉพาะเรื่องเครือข่ายได้ในระดับหนึ่ง การศึกษาวัฒนธรรมด้านภูมิปัญญาทางการแพทย์ที่เกี่ยวข้องกับสังคมเรื่องหนึ่งที่น่าสนใจมากคือเรื่อง การแพทย์พื้นบ้านภาคใต้กับบริบททางสังคมและกระบวนการรักษาผู้ป่วย โดย เลิศชาย ศิริชัย เป็นการศึกษาลักษณะสหวิทยาการและบูรณาการ เพื่ออธิบายการเกิดขึ้นดำรงอยู่และเปลี่ยนแปลงของการแพทย์พื้นบ้านภาคใต้ภายใต้บริบทความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับธรรมชาติและระหว่างชาวชุมชนด้วยกันเอง ผลการศึกษาพบว่า ระบบการแพทย์พื้นบ้านภาคใต้ตั้งอยู่บนความเชื่อว่าเป็นไปของมนุษย์และธรรมชาติอยู่ภายใต้การควบคุมของอำนาจเหนือธรรมชาติ มนุษย์กับธรรมชาติจึงต้องอยู่ร่วมอย่างเกื้อกูลกันภายใต้สิ่งเหนือธรรมชาติอันนั้นการแพทย์พื้นบ้านจึงเป็นการพึ่งพาธรรมชาติแทบทั้งหมด และมีกฎกติกาในการใช้ธรรมชาติเพื่อเก็บสมุนไพรที่ไม่ทำลาย

ธรรมชาติ โดยเชื่อมโยงไปที่สิ่งเหนือธรรมชาติ และมีกฎเรื่องกาลเทศะด้วย เช่น เก็บสมุนไพรได้ตอนไหน วันไหน เท่าไร ที่ไหน เป็นต้น ระบบแพทย์พื้นบ้านจะมีความเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของคนถึงสี่กลุ่มคือ ครอบครัวและเครือญาติ เพื่อนบ้านในชุมชนหมอกับผู้ป่วย และคนต่างชุมชน และต่างวัฒนธรรม ระบบแพทย์พื้นบ้านจึงเป็นระบบอำนาจของสังคมอย่างหนึ่งที่เปลี่ยนแปลงมาตามเวลา เช่น อำนาจเหนือธรรมชาติ ผ่านตัวหมอ และเข้ามาสัมพันธ์กับผู้คนในชุมชน อำนาจลักษณะนี้ยังคงมีอยู่มากในชุมชนมุสลิม เนื่องจากความเชื่อทางศาสนาเรื่องพระเจ้า สำหรับคนพุทธจะมีการเปลี่ยนแปลงยอมรับในการแพทย์สมัยใหม่มากกว่า อำนาจของระบบแพทย์พื้นบ้านจึงลดลงมาก อย่างไรก็ตามระบบแพทย์พื้นบ้านได้ปรับตัวเข้ากับระบบวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ โดยการอธิบายการรักษาแบบมีเหตุมีผลตามหลักวิทยาศาสตร์ ระบบการแพทย์พื้นบ้านจึงเป็นภูมิปัญญาที่ยังดำรงอยู่ ได้รับการผลิตซ้ำและมีการปรับตัว เปลี่ยนแปลงตลอดมา ระบบการแพทย์พื้นบ้านนี้ยังดำรงอยู่เป็นจำนวนมากในชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปีตอนบนในปัจจุบันนี้ได้มีการรวมตัวของหมอพื้นบ้านเพื่อเปิดสอนหลักสูตรแพทย์พื้นบ้านที่ได้รับความนิยมมากพอสมควร

การศึกษาด้านความสัมพันธ์ทางสังคมอีกเรื่องหนึ่งที่ทำให้ความสำคัญกับเรื่องเครือข่ายทางสังคมด้วย เรื่อง แชร่แรงงาน: ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของชาวบ้านภาคใต้ โดย จานง แรกพินิจ (2537) เป็นการศึกษาแนวสังคมสังคมวิทยาประวัติศาสตร์ (Historical-sociological Analysis) โดยนำเอาทฤษฎีทางสังคมและแนวคิดการวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมไว้ด้วยกัน ผลการวิจัยพบว่า การแลกเปลี่ยนแรงงานในรูปกลุ่มแชร์แรงงาน ได้เติบโตขึ้นบนพื้นฐานของวัฒนธรรมดั้งเดิมในชุมชน พัฒนาไปพร้อมๆกับการเปลี่ยนแปลงในชุมชน และเป็น การเชื่อมโยงระหว่างวัฒนธรรมเก่ากับใหม่ ผลจากการแลกเปลี่ยนแรงงานนี้ทำให้ชาวบ้านในชุมชนสามารถลดการพึ่งพาจากภายนอกและช่วยเพิ่มศักยภาพทางการผลิตของชุมชน ในด้านสังคมเป็นการจัดความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกันทางสังคม ส่วนในด้านวัฒนธรรมได้เป็นรากฐานรองรับหรือเป็นที่ยึดเกาะของค่านิยมและความเชื่อทั้งเก่าและใหม่ ทำให้กลุ่มแชร์แรงงานมีบทบาทสำคัญในการรักษาระบบคุณค่าชุมชนดั้งเดิมไม่ให้หายไป การศึกษานี้ได้แสดงให้เห็นว่าวัฒนธรรมดั้งเดิมของชาวใต้ที่อยู่ในรูปเครือข่าย ยังดำรงอยู่และปรับตัวให้เข้ากับสังคมสมัยใหม่จนสามารถลดการพึ่งพาจากระบบทุนนิยมได้ในระดับหนึ่ง เป็นการร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันตามแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งระบบเครือข่ายต่าง ๆ เหล่านี้สามารถค้นพบได้ในชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบนได้เช่นเดียวกัน

การศึกษาค่าเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมภาคใต้จากการเข้ามาของรถไฟ ซึ่งเป็นปัจจัยต่อความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญมากของภาคใต้ เรื่อง การสร้างทางรถไฟสายใต้กับผลกระทบทางเศรษฐกิจและการเมือง โดย ปก แก้วกาญจน์ (2534) เป็นการศึกษาลักษณะ

สหวิทยาการและบูรณาการ ผลการศึกษาพบว่า ก่อนสร้างทางรถไฟการคมนาคมเป็นลักษณะระหว่างอำนาจส่วนกลางกับเมืองพระยามหานคร เมืองประเทศราช และการคมนาคมภายในท้องถิ่น มีการคมนาคมทางน้ำตามแนวชายฝั่งทะเล และตามแม่น้ำ ลำคลองในท้องถิ่น และทางเกวียนและทางเท้า ไร่ช้าง ม้า เป็นพาหนะหลัก เพื่อการค้าขาย การประกอบอาชีพ และการติดต่อด้านอื่น ๆ เมื่อรถไฟเกิดขึ้นด้วยสาเหตุรัฐไทยต้องการรักษาอำนาจอธิปไตยเหนือดินแดน หัวเมืองมลายูและหัวเมืองปักษ์ใต้ของไทยที่กำลังถูกคุกคามจากตะวันตก ความต้องการกระชับหัวเมืองปักษ์ใต้และความต้องการให้เป็นกลไกทางการเมืองการปกครองและเศรษฐกิจของรัฐบาลกลาง เริ่มก่อสร้างจากสถานีบางกอกน้อยถึงเพชรบุรีเมื่อ พ.ศ. 2443 สร้างเสร็จ พ.ศ. 2445 เปิดเดินรถ พ.ศ. 2446 จากเพชรบุรีไปถึงเขตแดนมาเลเซียเริ่มสร้างเมื่อ พ.ศ. 2452 และเสร็จ พ.ศ. 2462 ใช้เวลาทั้งหมด 10 ปี (จากเพชรบุรี) ส่งผลกระทบทางด้านเศรษฐกิจคือ ทำให้มีการขยายพื้นที่ทำเหมืองแร่และปลูกยางพารา การคมนาคมทางเรือและทางเกวียนลดลง เกิดชุมชนใหม่และขยายชุมชนบริเวณทางรถไฟ เกิดการสร้างงาน เปลี่ยนโครงสร้างอาชีพ วัฒนธรรมบริโภคเข้าสู่ภาคใต้มากขึ้น การลดอ้อยทรัพยากรแร่ธาตุ ทรัพยากรป่าไม้ และงานหัตถกรรมพื้นบ้าน การอ่อนตัวของเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง และการเข้มแข็งขึ้นของเศรษฐกิจแบบพึ่งพา ผลกระทบด้านการเมืองคือสามารถรักษาอธิปไตยเหนือดินแดนหัวเมืองปักษ์ใต้ไว้ได้ สามารถใช้ทางรถไฟเป็นกลไกในการรวมชาติและขยายอำนาจรัฐส่วนกลางสู่ภาคใต้อย่างต่อเนื่อง สามารถลดอำนาจทางการเมืองของผู้ปกครองท้องถิ่นได้ และทำให้ศักยภาพของท้องถิ่นลดลง ท้องถิ่นได้ต้องพึ่งพาโลกภายนอกเป็นต้น ข้อสรุปจากการศึกษานี้ทำให้เห็นภาพเบื้องต้นความเปลี่ยนแปลงของชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปตอนบนช่วงรถไฟเข้ามา โดยเฉพาะช่วงการสร้างสถานีบ้านนา (สุราษฎร์ธานี) ถึงทุ่งสง (นครศรีธรรมราช) สถานีฉวางอยู่บริเวณกลาง ๆ ใน พ.ศ. 2458

การศึกษาความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของท้องถิ่นนอกจากประเด็นด้านปัจจัยต่าง ๆ และการปรับตัวของชุมชนแล้ว ความสัมพันธ์ที่แสดงถึงความขัดแย้งเป็นสิ่งที่ละเอียดไม่ได้ การศึกษาเรื่อง ความขัดแย้งระหว่างรัฐ ทน และท้องถิ่น: ศึกษาจากการจัดการทรัพยากรธรรมชาติบริเวณตำบลเกาะเพชร และตำบลท่าซอม อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช โดย ขจรจบ กุสุมาวดี (2547) การศึกษานี้เป็นโครงการย่อยในชุดโครงการภูมิปัญญาท้องถิ่นจากวรรณกรรมและพฤติกรรม (2544-2547) หัวหน้าโครงการโดย สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ การศึกษานี้ศึกษาประเด็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังที่เปลี่ยนแปลงมาในประวัติศาสตร์ พบว่า ในอดีตลุ่มน้ำปากพนังมีความสำคัญทางเศรษฐกิจเป็นอย่างมากเนื่องจากเป็นแหล่งปลูกข้าว แต่หลังจากทศวรรษ 2520 ลุ่มน้ำปากพนังกลับถูกจัดให้เป็นพื้นที่ยากจนแหล่งหนึ่งของประเทศที่รัฐเห็นว่าจะต้องพัฒนา จึงเกิดโครงการต่าง ๆ มากมาย

โดยเฉพาะอย่างยิ่งโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังอันเนื่องมาจากพระราชดำริ กำลังแปรเปลี่ยนสภาพแวดล้อมโดยเฉพาะเรื่องการจัดการน้ำที่เป็นทรัพยากรสำคัญในการเกษตรและวิถีชีวิตผู้คนบริเวณนี้ เช่น โครงการแบ่งโซนน้ำจืดกับโซนน้ำเค็มออกจากกัน ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อสภาพแวดล้อมเป็นอย่างมาก แสดงให้เห็นว่ารัฐไม่ได้เข้าใจหรือให้ความสำคัญต่อความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนกับสภาพแวดล้อมและภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นผลให้ท้องถิ่นต้องเผชิญกับการจัดการของรัฐและเศรษฐกิจในระบบทุน กล่าวคือพื้นที่บริเวณนี้ส่วนใหญ่เป็นนาทุ่ง ในช่วงหนึ่งนาทุ่งได้พลิกพื้นที่ท้องถิ่นด้วยการมีรายได้มากมาย แต่เมื่อสถานการณ์ราคากุ้งไม่แน่นอนนำมาสู่ภาวะการขาดทุนมหาศาล แต่ชาวบ้านอาจที่จะถอนตัวจากการทำนาทุ่ง เนื่องจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจของรัฐและทุนต่างก็เขามาครอบงำและสร้างทางเลือกที่จำกัดให้กับท้องถิ่น อย่างไรก็ตามผู้คนในท้องถิ่นต่างพยายามปรับตัว เลือกรูปแบบวิถีการ และแสวงหาทางออกให้กับตนเองตามเงื่อนไขและความสามารถที่มีอยู่เพื่อต่อสู้และดิ้นรนให้ดำรงอยู่ภายใต้โครงสร้างแห่งอำนาจที่เป็นอยู่ การศึกษานี้ได้แสดงให้เห็นว่าในท้องถิ่นต่าง ๆ รวมถึงชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบน อาจมีความขัดแย้งด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะการจัดสรรทรัพยากร ความขัดแย้งเหล่านี้เกิดจากโครงสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่สัมพันธ์กันระหว่างรัฐ ทุน และชาวชุมชน การเข้าใจความสัมพันธ์อันนี้จะสามารถเข้าใจความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นจริงในชุมชนท้องถิ่นได้ดี

การเกิดความขัดแย้งของชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ ในปัจจุบันส่วนหนึ่งเกิดจากโครงสร้างทางสังคมยุคใหม่ที่ได้รับแนวคิดจากตะวันตกนั้นไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนไทยที่มีความต่อเนื่องมาในอดีต การศึกษาเรื่อง สิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคใต้ โดย เลิศชาย ศิริชัย (2546) เป็นคำตอบหนึ่งในการศึกษาระบบภูมิปัญญาหรือจารีตประเพณีชาวบ้านในการอยู่ร่วมกันภายใต้มนต์พิธีเรื่องสิทธิที่เป็นของชาวบ้านเอง การศึกษานี้อยู่ในชุดโครงการใหญ่เรื่อง โครงการสิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล (2546) ประสานงานโดย เสน่ห์ จามริก และชลธิรา สัตยวัฒน์ การศึกษานี้ศึกษาชุมชนที่หลากหลาย 5 แห่งในภาคใต้ หนึ่งในนั้นเป็นพื้นที่เขตป่าเขาฝั่งตะวันออกของเขาลวง คือพื้นที่บริเวณกรุงชิง กิ่งอำเภอพนมพิศ จังหวัดนครศรีธรรมราช เฉพาะในส่วนนี้งานวิจัยได้เน้นมาที่การจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชาวชุมชน พบว่า สิทธิในทรัพยากรป่าไม้และผลผลิตจากป่าชาวบ้านมองเห็นว่า เป็นสิ่งที่อยู่ตามธรรมชาติ เป็นสมบัติของชุมชน โดยทุกคนสามารถเข้าไปใช้สอยตามกฎหมายที่ชุมชนกำหนดและยอมรับถือปฏิบัติต่อ ๆ กันมา ชาวชุมชนมีภูมิปัญญาในการอยู่ร่วมกับธรรมชาติให้มีความสมดุล โดยมีความเชื่อต่าง ๆ ที่กำหนดว่าหากทำการละเมิดข้อห้ามต่าง ๆ จะเกิดโทษภัยแก่ตน การจัดการผู้ละเมิดของชุมชนทำได้หลายวิธี เช่น ชุบชิบนิทา ไม่คบหาสมาคม หรืออาศัยผู้อาวุโส ผู้นำชุมชนว่ากล่าวตักเตือน ซึ่งเป็นการจัดการที่ได้ผลการศึกษาพบต่อไปว่าปัญหาสิทธิชุมชนที่เป็นปัญหาใหญ่นั้นไม่ได้เกิดจากภายใน แต่เกิดจากกฎหมายของรัฐ

ที่ขาดการตระหนักถึงผลกระทบเชิงจิตวิทยา และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ปัจจุบันชาวบ้านมีความอ่อนแอในการเรียกร้องพิทักษ์สิทธิ ผู้นำชุมชนถูกกลไกรัฐคุกคามเขาสู่ผลประโยชน์ ทำให้ชาวบ้านต่อสู้อย่างไร้ทิศทาง ขาดพลังเป็นอย่างมาก การศึกษาเรื่องนี้อยู่ในเขตป่าเขาใกล้เคียงกับลุ่มน้ำตาปีตอนบน โดยเฉพาะส่วนต้นน้ำในอำเภอพิปูน ซึ่งปรากฏการณ์ในปัจจุบันมีปัญหาระหว่างชาวชุมชนกับรัฐในประเด็นเรื่องการประกาศอุทยานแห่งชาติเขาหลวงเช่นเดียวกัน การศึกษาเรื่องนี้จึงช่วยให้การวิเคราะห์ประเด็นเรื่องสิทธิชุมชนในลุ่มน้ำตาปีตอนบนได้ดียิ่งขึ้น

จึงสรุปได้ว่าเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องด้านสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นภาคใต้ มีวิธีการศึกษาที่หลากหลาย ทั้งการวิเคราะห์จากเอกสารประวัติศาสตร์ จากวิธีทางสังคมศาสตร์ จากวรรณกรรมต่าง ๆ จากประเพณีและวัฒนธรรมที่ปรากฏ เพื่อเข้าใจถึงสภาพสังคม ความคิด จิตใจ และปัจจัยต่าง ๆ ที่ส่งผลกระทบต่อสังคมและวัฒนธรรมในภาคใต้ มีข้อสังเกตว่างานลักษณะนี้ส่วนใหญ่ในปัจจุบันมักจะมีลักษณะบูรณาการศาสตร์ต่าง ๆ ในการศึกษา เนื่องจากองค์ความรู้ทางสังคมศาสตร์ได้รับการยอมรับมากขึ้น ดังเช่นการศึกษาวรรณกรรมยุคใหม่ไม่ได้เป็นการบรรยาย จัดประเภทเนื้อหาที่ปรากฏหรือการวิเคราะห์แบบตรงไปตรงมา แต่จะเป็นการวิเคราะห์เชิงซ้อนโดยใช้แนวคิดทางสังคมศาสตร์มาประกอบมากขึ้น ข้อสรุปและวิธีการศึกษาที่เน้นเข้าใจสังคมและวัฒนธรรมในภาคใต้ทั้งหมดนี้จะสามารถช่วยให้เข้าใจ สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบนทั้งด้านข้อมูลและวิธีการศึกษาได้เป็นอย่างมาก

3. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชนที่เกี่ยวข้องกับภาคใต้

การศึกษาสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชนที่เกี่ยวข้องกับภาคใต้ เป็นงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมากที่สุดในการศึกษาของผู้วิจัย เนื่องจากการใช้วิธีวิทยาหลัก และฐานทางทฤษฎีในลักษณะเดียวกัน นอกจากนั้นการศึกษาเหล่านี้ยังสามารถเป็นส่วนหนึ่งของข้อมูลในการศึกษาของผู้วิจัยเช่นเดียวกับการศึกษาประเภทอื่น ๆ ที่ได้กล่าวมาสำหรับในประเด็นนี้ผู้วิจัยจะพิจารณาทั้งหมด 6 เรื่องด้วยกัน

เริ่มจากการศึกษาของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพูนศักดิ์ ธานีกรประดิษฐ์ (2540) เรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกของไทย พ.ศ. 2435-2504 การศึกษานี้ถือว่าเป็นงานบุกเบิกของสำนักนี้ในภาคใต้ที่มีความสัมพันธ์กับการศึกษาภาพรวมของประเทศที่ปรากฏอยู่ในการศึกษาเรื่อง เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2550) และวัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา, 2541) การศึกษานี้ได้แสดงให้เห็นว่าในยุคการปฏิรูปการบริหารราชการสมัยรัชกาลที่ 5 จนถึงยุคแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 นั้น หมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกมีความเป็นอิสระของหมู่บ้าน มีฐานทรัพยากร

อุดมสมบูรณ์ที่เลี้ยงตัวเองได้ มีการแลกเปลี่ยนผลิตด้วยน้ำใจ ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทั้งภายในหมู่บ้านหนึ่ง ๆ และระหว่างหลาย ๆ หมู่ รวมกันเป็นเครือข่ายในแต่ละท้องที่ด้วยเครือข่ายวัฒนธรรม ทำให้ชาวบ้านมีความมั่นคง เข้มแข็ง รัฐและระบบทุนนิยมเป็นสถาบันภายนอก ถูกมองว่าเข้ามาขูดรีดเอาเปรียบหมู่บ้าน ลักษณะของภาคใต้ที่เด่นชัดที่สุดคือการแยกเป็น 2 ขั้ว เครือข่ายหมู่บ้านฝ่ายหนึ่งรัฐและระบบทุนนิยมอีกฝ่ายหนึ่ง การศึกษานี้ได้ให้ข้อเท็จจริงเพิ่มเติมว่าขณะนี้ในภาคใต้ได้เกิดเครือข่ายหมู่บ้าน เป็นกลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มร้านค้า กลุ่มเกษตรกรกลุ่มอุตสาหกรรม ที่มีความเข้มแข็งมากกว่าในภาคใด ๆ เครือข่ายเหล่านี้สะสมทุน ทำเป็นธนาคารหมู่บ้าน ตั้งร้านค้า ทำไร่นาสวนผสม สร้างโรงงาน ฯลฯ พื้นฐานเครือข่ายคือน้ำใจ การช่วยเหลือซึ่งกันและกันระหว่างชุมชน ความสำเร็จของเครือข่ายหมู่บ้านในปัจจุบันอาจเกี่ยวข้องหรือมีพื้นฐานบางประการมาจากลักษณะพิเศษของหมู่บ้านภาคใต้ในอดีต เป็นพลังที่ชาวบ้านและสถาบันของชาวบ้านมีในตัวเองโดยธรรมชาติอยู่แล้ว หากประวัติศาสตร์ชุมชนมีความแจ่มชัดขึ้น อาจทำให้ชาวบ้านทราบความต่อเนื่อง ความชอบธรรม และมีความมั่นใจมากยิ่งขึ้นในขบวนการพัฒนาระบบเครือข่ายแห่งชุมชน ระบบนี้ได้เคยมีมา ยังคงมีอยู่ และกำลังพัฒนาขยายขอบเขตขึ้น อาจจะต้องช่วยกันพัฒนาให้เป็นระบบเกี่ยวโยงกันทั้งภาค ทั้งประเทศ เป็นระบบแห่งชาติ

เศรษฐกิจหมู่บ้านในอดีต ที่ปรากฏในภาพรวมดังกล่าว ได้รับการต่อยอดจากการศึกษาเรื่อง คีรีวง: จากไพร่หนีนายถึงธนาคารแห่งขุนเขา (คีรีวง 200 ปี) โดยพรพิไล เลิศวิชา (2532) การศึกษานี้แสดงให้เห็นว่า วัฒนธรรมชุมชนดั้งเดิมที่ให้คุณค่าความเป็นอิสระ การดูแลตัวเอง การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ฯลฯ มีความต่อเนื่องทางประวัติศาสตร์ที่สามารถสืบต่อจนนำมาสู่การจัดกลุ่มองค์กร และเครือข่ายเพื่อการดำรงอยู่ในยุคสมัยปัจจุบันได้ เช่น การตั้งกลุ่มต่าง ๆ ของชาวคีรีวง ความเข้มแข็งของชาวบ้านคีรีวง ได้ถูกทดสอบและสามารถ “สอบผ่าน” ในระดับดีเยี่ยม หลังจากเกิดอุทกภัยในปี พ.ศ. 2531 และยังคงพัฒนาอย่างแข็งแกร่งจนถึงปัจจุบัน หมู่บ้านคีรีวงนี้เป็นพื้นที่เขตป่าเขาฝั่งตะวันออกของเขาหลวงซึ่งอยู่ตรงกันข้ามกับลุ่มน้ำตาปีตอนบนฝั่งตะวันตก และได้รับผลกระทบจากอุทกภัยในปี 2531 เช่นเดียวกัน การศึกษาเรื่องนี้แม้ว่าเป็นศึกษาเพียงหมู่บ้านเดียว แต่สามารถให้ภาพการดำรงอยู่ของชุมชนในเขตป่าเขาที่อภิปรายเพื่อศึกษาหลวงได้ดี

หลังจากเกิดองค์ความรู้เรื่อง “เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต” แล้ว ในช่วงปี พ.ศ. 2543-2546 สำนักนี้ได้พัฒนาการศึกษาเพื่อเข้าใจโครงสร้างทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมสังคมไทยในช่วงระยะหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึง พ.ศ. 2546 ภายใต้ชุดโครงการ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย นำโดย ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เป็นโครงการใหญ่ที่มีความสำคัญต่อสังคมไทยเป็นอย่างมาก เนื่องจากการศึกษาเกือบทั่วทุกภาคของประเทศไทย ยกเว้น ภาคตะวันออก มีชุดโครงย่อยถึง 17 โครงการ ได้ข้อสรุปทางทฤษฎีว่า

“ลักษณะพิเศษของหมู่บ้านไทยที่คณะของเราได้ค้นพบนี้ คือ 1. หมู่บ้านมีความเป็นชุมชนเข้มแข็งและดำรงอยู่สืบเนื่องมาช้านาน 2. หมู่บ้านเป็นระบบเศรษฐกิจสังคมอิสระบางหนึ่งของตัวเอง 3. หมู่บ้านมีเครือข่ายแลกเปลี่ยนและช่วยเหลือกันอย่างกว้างขวาง และ 4. วัฒนธรรมหมู่บ้านเป็นวัฒนธรรมกลางโดยสมัครใจของชนชาติทั้งหลายในท้องถิ่นและดินแดนประเทศไทย อธิบายลักษณะของเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทยที่ฐานรากที่ลักษณะพื้นฐานที่สุดของคนจำนวนมากที่สุดในประเทศไทย และนี่คงเป็นคำอธิบายที่สำคัญที่สุดว่าทำไมการแปรรูปของเศรษฐกิจไทยจากเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุนเป็นกระบวนการที่มีความหนักหน่วงสูงมากที่จริงแล้วเศรษฐกิจไทยอาจจะพัฒนาจากระบบศักดินาไปสู่ระบบแห่งชาติที่เป็นระบบเศรษฐกิจชุมชนในช่วง 150 ปีที่ผ่านมา หากไม่ถูกตัดตอนไปเสียก่อน โดยการเข้ามาของระบบเศรษฐกิจทุนจากภายนอกประเทศ ด้วยความเป็นจริงทางประวัติศาสตร์นี้เราจึงพัฒนามาเป็นเศรษฐกิจสองระบบที่การขยายตัวของระบบทุนเกิดขึ้นอย่างช้า ๆ และระบบชุมชนต่อสู้เพื่อดำรงตนเองอยู่ให้ได้” (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2546, หน้า 19-20)

ภายใต้โครงการใหญ่ชุดนี้มีโครงการย่อยที่เกี่ยวข้องกับภาคใต้สองโครงการ โครงการแรก โดยสงบ ส่องเมือง (2546) เรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ในรอบห้าทศวรรษที่ผ่านมา เป็นการศึกษาที่มีระยะเวลาต่อเนื่องมาจากเรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกของไทยที่ได้กล่าวไปในข้างต้น แต่ได้มีขอบเขตทั่วไปทั้งภาคใต้ การศึกษานี้แสดงให้เห็นว่านับตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมาถึงปัจจุบัน ภาครัฐและทุนไทยมีมายาคติว่า ชุมชนหมู่บ้านในภูมิภาคของไทย รวมทั้งภาคใต้ถูกกลืนกลายเข้าสู่โครงสร้างของระบบทุนนิยมโลก เบ็ดเสร็จเด็ดขาดไปแล้ว แต่เมื่อเกิดวิกฤติทั้งทางเศรษฐกิจสังคมและการเมือง ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2530 เป็นต้นมาในขณะที่ภาครัฐและทุนตกอยู่ในภาวะเกือบล้มละลายจากหนี้สิน แต่ชุมชนหมู่บ้านต่าง ๆ ในภาคใต้ มิได้ตกอยู่ในภาวะวิกฤติที่รุนแรงตามภาคเมืองหรือรัฐและทุนตามไปด้วย ทำให้เกิดความฉงน สับสน และมีความถามตามว่า เพราะเหตุใดเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทยจึงเป็นเช่นนั้น คำตอบคือ ชุมชนหมู่บ้านไทยมีอัตลักษณ์ ภูมิหลัง ปฏิสัมพันธ์กับการพัฒนาของภาครัฐและทุนที่รูกืบเข้าไปในชุมชนหมู่บ้านต่าง ๆ อย่างมีภูมิคุ้มกันจากวิถีชีวิตแบบชุมชนนิยมที่สืบทอดกันมาหลายชั่วอายุคน นานนับถอยหลังไปเป็นศตวรรษ ชุมชนหมู่บ้านไทยคุ้นเคยกับวิถีชีวิตที่เป็นสุขแบบพอเพียงมีปฏิสัมพันธ์กันระหว่างผู้คนภายในและภายนอกชุมชน ใช้ระบบบรรณาธิปไตยและภูมิปัญญาประดิษฐ์คิดค้นสร้างเครื่องมือเครื่องใช้ที่เหมาะสมจึงเป็นชุมชนหมู่บ้านที่มีกระบวนการถ่ายทอด เรียนรู้เพื่อปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้คนชุมชน และธรรมชาติทั้งใกล้และไกลอย่างชัดเจน เพื่อปกป้องรักษาวิถีชีวิตแบบชุมชนนิยมเอาไว้ ปัจจุบันนี้ได้ถ่ายทอดเอากรรมวิธีการผลิต การบริหารจัดการ รวมทั้งการใช้ทุนทางสังคมวัฒนธรรมดั้งเดิมมา

ประยุกต์ สร้างองค์กรของชุมชนหมู่บ้านใหม่ ในรูปของกลุ่ม ชุมชน สมาคม ประชาคม และเครือข่าย เพื่อต่อรองกับภาครัฐและทุนที่มีการรวมศูนย์เข้มแข็งมากขึ้นอีกด้วย การศึกษานี้มีจุดเด่นด้านการใช้แนวคิดทฤษฎีระบบมาเสริมการวิเคราะห์ชุมชน และแม้ว่าจะเน้นไปที่เรื่องเศรษฐกิจ แต่ให้ความสำคัญกับแนวคิดวัฒนธรรมควบคู่กันไป หรือมีวิธีคิดแบบ “เศรษฐกิจวัฒนธรรม” โดยให้ความสำคัญกับปัจจัยทางวัฒนธรรมมีผลกระทบต่อเศรษฐกิจ

โครงการที่สองเป็นเรื่องการศึกษาด้านโครงสร้างทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม เฉพาะของภาคใต้ฝั่งตะวันออก ในช่วงระยะเวลาในรอบ 50 ปีที่ผ่านมาอีกเรื่องหนึ่งคือ พลวัตเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ตอนบนฝั่งตะวันออก โดยชลิตา บัณฑิตพงศ์ และ อนุสรณ์ อุณโณ (2546) เป็นการศึกษาภาคใต้ฝั่งตะวันออกที่มีระยะเวลาต่อจากเรื่อง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกของไทยที่ได้กล่าวไปในข้างต้นอีกหนึ่งเรื่อง การศึกษานี้พบว่า ระบบเศรษฐกิจชุมชนและครัวเรือน มีลักษณะเป็นระบบเศรษฐกิจกึ่งยังชีพกึ่งแลกเปลี่ยนมาตั้งแต่ช่วงก่อนที่เศรษฐกิจการค้าจะขยายตัวอย่างเป็นรูปแบบ โดยสัดส่วนหรือความเข้มข้นระหว่างระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพกับระบบเศรษฐกิจแบบแลกเปลี่ยนในแต่ละพื้นที่ขึ้นอยู่กับความใกล้ชิดไกลจากศูนย์กลางการค้าและความสะดวกของเส้นทางการคมนาคม อย่างไรก็ดี แม้ทุกพื้นที่จะมีระบบเศรษฐกิจแลกเปลี่ยนและสัมพันธ์กับระบบตลาดในสัดส่วนที่ต่างกันไป ทว่าครัวเรือนในทุกพื้นที่ต่างทำการผลิตเพื่อยังชีพควบคู่ไปด้วย โดยมีระบบการผลิตที่หลากหลาย ทั้งทำข้าวไร่ ทำนาปลูกไม้ผลและพืชผักสวนครัวชนิดต่าง ๆ รวมทั้งเลี้ยงสัตว์เพื่อบริโภคในครัวเรือน มีกลไกชักจูงเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมาเกิดการขยายตัวของเศรษฐกิจการค้า เงินตรา ขณะเดียวกันได้ส่งผลกระทบและก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงบางด้าน เช่น การปลูกข้าวลดลง เกิดการก่อตัวของชุมชนนุคเบิกใหม่และเกิดการเปลี่ยนแปลงในรูปแบบวิธีการผลิตและระบบกรรมสิทธิ์ กระนั้นก็ดี การขยายตัวเหล่านี้เป็นการปรับตัวหรือสนองตอบต่อแรงกดดันด้านความจำเป็นในการใช้เงินสด มากกว่าความต้องการขยายกำลังการผลิตเพื่อเพิ่มส่วนเกินหรือสะสมทุนตามตรรกะของระบบทุนนิยมขณะเดียวกันครัวเรือนทุกพื้นที่ยังรักษาระบบการผลิตเพื่อบริโภคไว้อย่างสำคัญ ควบคู่ไปกับการพัฒนากลไกของตนในการจัดการหรือเจรจาต่อรองกับเศรษฐกิจการค้าที่รุกคืบเข้าไปในพื้นที่เศรษฐกิจครัวเรือนและชุมชนทุกขณะ หลังปี พ.ศ. 2525 เป็นต้นมา เศรษฐกิจการค้ายังคงขยายตัวอย่างต่อเนื่องในพื้นที่ที่ศึกษา ไม่ว่าจะเป็นการขยายพื้นที่ปลูกยางพารา การปลูกไม้ผลเศรษฐกิจ การปลูกปาล์มน้ำมัน โดยเฉพาะการปรับตัวออกนอกภาคเกษตรซึ่งแต่ละพื้นที่เกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขและพัฒนาการทางเศรษฐกิจที่ต่างกัน ส่งผลให้ระบบเศรษฐกิจชุมชนและสถานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนในแต่ละพื้นที่แตกต่างกัน อย่างไรก็ดี ถึงแม้ครัวเรือนและชุมชนพื้นที่ที่ศึกษาจะอยู่ในจุดหรือตำแหน่งในเส้นทางการก้าวไปสู่ระบบเศรษฐกิจการค้า

ต่างกัน ทว่าครัวเรือนและชุมชนแต่ละพื้นที่ต่างมีศักยภาพที่จะอาศัยรูปแบบ วิธีการ รวมทั้งกลไกต่าง ๆ เพื่อธำรงระบบเศรษฐกิจของตนไว้

จากชุดโครงการ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย มาสู่การศึกษาเศรษฐกิจลุ่มน้ำในภาคใต้ การศึกษาโดย พรพิไล เลิศวิชา และสุนันทา บุญยศศรีสวัสดิ์ (2545) เรื่อง พลวัตเศรษฐกิจชุมชนลุ่มน้ำไชยา ซึ่งเป็นโครงการย่อยในโครงการ พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ (พรพิไล เลิศวิชา, 2545) การศึกษาเรื่องนี้ใกล้เคียงกับโครงการวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปี ตอนบนและมีพื้นที่ไม่ไกลกันมากนัก จุดเด่นของการศึกษาแนวนี้คือการเชื่อมโยงพื้นที่ที่หลาย ๆ หมู่บ้านเข้าเป็น เขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมเดียวกัน ทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้ภาพที่กว้างขึ้นกว่าเดิมที่มีจะศึกษาชุมชนใดชุมชนหนึ่ง การศึกษานี้ได้แสดง ลักษณะพื้นฐานสังคม 4 ระบบ คือ ถิ่นฐานผู้คน ระบบการผลิต ระบบความสัมพันธ์ โลกดัชนี องค์ความรู้ และเทคโนโลยี พบว่า อิทธิพลของพื้นที่ ภูมิประเทศ อาจแยกไชยาออกเป็นกลุ่มพื้นที่ 5 กลุ่มคือ กลุ่มพื้นที่ป่า กลุ่มที่ราบลุ่มทำนา กลุ่มชายฝั่ง กลุ่มรอยต่อระหว่างป่าต้นน้ำกับที่ราบลุ่มทำนา และกลุ่มรอยต่อระหว่างที่ราบทำนากับเขตชายฝั่งทะเล ลักษณะพื้นที่จะกำหนดลักษณะการผลิตอันเป็นพื้นฐานสำคัญของวิถีชีวิต เขตลุ่มน้ำ ไชยา ถือเป็นพื้นที่รวมทั้งหมดที่ผู้คนกลุ่มหนึ่ง คือชาวไชยาได้ใช้ประโยชน์ สร้างระบบการผลิต สร้างระบบความสัมพันธ์ และความสัมพันธ์อื่นที่สนับสนุนการผลิต เรียนรู้ พัฒนา และใช้ โลกดัชนี องค์ความรู้ เทคโนโลยี ที่สอดคล้องกับการผลิต ร่วมกับสืบทอดวิถีแห่งสังคมนั้นสืบต่อมาความยั่งยืนของชุมชนหรือความสามารถที่จะอยู่รอดของชุมชนนั้น ดูได้จากศักยภาพของระบบการผลิต พลวัตของระบบการผลิต เป็นสิ่งแรก ๆ ที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวและสร้างสังคมชุมชนขึ้นมา ไชยาเป็นแหล่งที่มีศักยภาพในการผลิตสูง พื้นที่ไชยา-ท่าฉางเป็นแหล่งส่งส่วยข้าวให้แก่จางหลวง สะท้อนถึงผู้คนหรือชาวนาที่มีความบากบั่น และร่วมแรงร่วมใจกันสูงยิ่ง เพราะพื้นที่ทำนานั้นเป็นที่น้ำท่วมเสียส่วนใหญ่ ทำนาได้ลำบากกว่านาทั่วไป ไชยาเป็นเมืองหน้าด่าน หรือเป็นทางผ่านไม่ใช่เมืองค้าขาย การมีระบบอำนาจรัฐปกครอง รวมทั้งภาวะที่ไม่แน่นอนของสงคราม ทำให้มีบรรยากาศของความระงับภัยสูง มีความโยงยืดหยุ่นในเครือข่าย ขณะเดียวกันก็มีสำนึกของการพึ่งตัวเองให้คุ้มค่าต่อความเข้มแข็งและความเชื่อมั่นในตัวเอง คุณภาพนี้คงอยู่เป็นเวลานาน ก่อนที่ชุมชนจะเริ่มมีทางรถไฟหรือถนน เมื่อทางรถไฟเข้ามาเกือบ 100 ปีที่แล้วทำให้คนไชยาออกไปสู่โลกภายนอก ในไชยามีโรงเรียนที่มีชื่อเสียง มีบุคคลที่ไฟในการศึกษาสมัยใหม่ ผลผลิตมีมากพอที่จะส่งลูกหลานเรียนหนังสือ และมีตำแหน่งหน้าที่การงานที่ต้องใช้ความรู้ตามระบบจำนวนมาก โลกดัชนีของชาวไชยาเองมีส่วนเป็นพลวัตผลักดันจากภายใน เสริมความเปลี่ยนแปลงที่มาจากภายนอกนี้ คุณภาพของชุมชนเริ่มเปลี่ยนแปลงไปโดยเฉพาะเกี่ยวกับจำนวนผู้คนอันเป็นที่มาของแรงงาน อย่างไรก็ตามก็ไม่มีผลกระทบต่อทรัพยากรมากนัก เพราะทางรถไฟอาจไม่สะดวก

ในการขนส่งผลผลิต ถนนสายเอเชียที่เข้ามาสู่ไชยาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2517 กลับมีผลเปลี่ยนแปลงใหญ่ หลวงต่อไชยา ประกอบกับในช่วงเวลานั้นยังมีพลวัตของการเปลี่ยนแปลงอื่น ๆ ที่ส่งเสริมกดดันต่อ คุณภาพเดิมของไชยาไปในทิศทางเดียวกันนั่นคือ การสร้างระบบชลประทาน และการเผยแพร่ของ พันธุ์ข้าวชนิดใหม่ ระบบชลประทานได้ทำให้ระบบ “นบน้ำ” ซึ่งเป็นระบบน้ำเพื่อการผลิตที่ชาวนา เคยจัดการตัวเองเปลี่ยนไป ข้าวพันธุ์ใหม่ทำให้ผลผลิตมากขึ้น ชาวนาใช้แรงงานน้อยลง แต่กลับมี ภาระค่ายาปราบศัตรูพืช ค่าปุ๋ยเคมีเพิ่มขึ้นนอกจากนี้คุณภาพที่ดินที่เปลี่ยนไปจากปุ๋ยเคมีและ ยาปราบศัตรูพืช เป็นอุปสรรตต่อการที่ชาวนาจะหันกลับมาปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองเดิม โดยนัยนี้ ในการผลิตข้าวระบบการผลิตก็เปลี่ยนไประบบเครือข่ายความสัมพันธ์ทางการผลิตก็เปลี่ยนไป เทคโนโลยีในการผลิตเปลี่ยนไป พลวัตการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้เป็นการปรับตัวต่อพลวัต ในที่สุด แล้ว การทำนาในไชยาก็ลดลงเรื่อย ๆ การบุกเบิกที่ดินทำสวนในเขตที่สูงเพิ่มมากขึ้น กระตุ้นให้ พื้นที่นิเวศของป่าเบรคสภาพเป็นพื้นที่การผลิต การเปลี่ยนแปลงพื้นที่นิเวศป่า มีผลต่อพื้นที่ต้นน้ำ ซึ่งมีผลต่อระบบการผลิตในไร่นา ส่วนชาวประมงในพื้นที่ชายทะเลนั้นชาวประมงลงทุนในการ ต่อเรือและซื้อเทคโนโลยีใหม่ ๆ ทำให้ทรัพยากรเริ่มร่อยหรอลง ประมงขนาดเล็ก และทุนน้อย ถูกกีดกันออกจากทรัพยากรเหล่านี้โดยปริยาย ชุมชนในนิเวศเหล่านี้จะได้รับผลกระทบมากที่สุด กลุ่มนี้ได้เรียนรู้จากชาวนาในบริเวณนาพรุได้ปรับเปลี่ยนมาเลี้ยงเป็ดชายทะเล ข้าวราคาถูกที่ผลิต ในลุ่มน้ำเองได้เลี้ยงเป็ด ส่งไข่ไปยังเครือข่ายผู้ผลิตซึ่งเป็นเครือข่ายลุ่มน้ำเดียวกัน นับว่าระบบย่อย นี้ เป็นระบบที่ยังคงความแข็งแรงถ่วงดุลกับระบบอื่น ๆ ดังนั้นพลวัตในการผลิตใน 2 ระบบเดิมคือ ที่ราบลุ่มทำนา และชายทะเลทำการประมงนั้นถดถอยลง แต่ศักยภาพของพื้นที่ป่าถูกนำมาทดแทน ในการผลิตในสถานการณ์นี้แนวโน้มที่จะเป็นไปของคุณภาพใหม่นี้คือ ลักษณะการพึ่งพิงตัวเอง จะลดลง

เรื่องสุดท้ายคือ เศรษฐกิจท้องถิ่นลุ่มทะเลสาบสงขลา: ศึกษาเฉพาะกรณีข้าวและยางพารา ตั้งแต่ พ.ศ. 2439-2539 โดยกิตติ ดันไทย (2546) เป็นโครงการย่อยในชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา นำโดย ยงยุทธ ชูแว่น (2546) การศึกษานี้พบว่า สภาพเศรษฐกิจและวิถีชีวิตของผู้นคนในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา โดยเฉพาะชาวนา ก่อน พ.ศ. 2453 มีสภาพเศรษฐกิจพอเพียงชีพตามแบบศักดินา มีวิธีการผลิตแบบดั้งเดิม ใช้เครื่องมือที่ไม่ซับซ้อน มีจุดหมายเพื่อบริโภคภายในครอบครัวเป็นหลัก ด้านเศรษฐกิจการค้าแบบทุนนิยมจะปรากฏใน ชุมชนเมือง โดยเฉพาะเมืองท่าชายทะเล เช่น เมืองสงขลา แต่การก่อตัวของระบบทุนนิยมเป็นไป อย่างเชื่องช้า ไม่เกิดนายทุนอิสระ เพราะกำไรจากการค้าขายไม่ได้นำมาผลิตซ้ำ แต่นำไปเพื่อรักษา ระบบศักดินาให้คงอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีมากกว่า สำหรับวิถีชีวิตชาวนาจะอยู่ใต้ระบบศักดินา ถูกขูดรีด ผลผลิตส่วนเกินในรูปของการเกณฑ์แรงงาน เสียส่วยให้กับรัฐและถูกเจ้าหน้าที่รัฐเอารัดเอาเปรียบ

นอกจากนี้รัฐยังสนใจละทิ้งการดูแลทุกข์สุขของชาวนา ทำให้พวกเขาเลือกที่จะรวมตัวเพื่อช่วยเหลือตัวเอง มีความเกื้อกูล และเอื้ออาทรต่อกัน ตลอดจนร่วมกันสร้างเครือข่ายเพื่อป้องกันและพิทักษ์ชีวิตและทรัพย์สินของกันและกันมากกว่าพึ่งอำนาจรัฐ ต่อมาในช่วง พ.ศ. 2453-2500 เริ่มเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบทุนนิยม ชาวนาเริ่มผลิตข้าวเพื่อขาย ขณะที่ผู้คนที่อยู่บริเวณเชิงเขาหรือพื้นที่สูงเริ่มหันมาปลูกยางพาราเป็นอาชีพเสริม ระบบทุนนิยมเข้ามาเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตมากขึ้น แต่ส่งผลกระทบต่อผู้คนในท้องถิ่นไม่มากนัก ชาวนาและชาวสวนยางยังคงใช้วิถีการผลิตแบบดั้งเดิม ใช้แรงงานในครอบครัว เลี้ยงสัตว์ ดันทุนการผลิตต่ำ การขายผลผลิตจึงไม่ขาดทุน ประกอบกับทรัพยากรในท้องถิ่นยังอุดมสมบูรณ์ จนมาถึงในช่วง พ.ศ. 2500-2539 สภาพเศรษฐกิจและวิถีชีวิตเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก เป้าหมายการผลิตมาเป็นการขายอย่างแท้จริง ชาวสวนยางจากเดิมเป็นเพียงอาชีพเสริม มาเป็นอาชีพหลักโดยการปลูกพืชเชิงเดี่ยว ระบบทุนนิยมแทรกตัวเข้ามาในชุมชนอย่างรวดเร็ว ชาวนา ชาวสวนยางต้องเร่งผลผลิตเพื่อให้มีเงินใช้จ่ายในชีวิตประจำวันอย่างเพียงพอ จึงต้องปรับวิธีการผลิตโดยพึ่งเทคโนโลยีสมัยใหม่มากขึ้น ต้นทุนจึงสูง ประกอบกับการถูกเอารัดเอาเปรียบจากระบบตลาด ทำให้บางครั้งขายผลผลิตขาดทุน และเมื่อเกิดภัยธรรมชาติยังมีความทุกข์ยากมากขึ้น เพราะไม่สามารถพึ่งพิงทรัพยากรท้องถิ่นได้อีกต่อไป เพราะทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลายไปเป็นอย่างมาก เมื่อต้องใช้เงินในชีวิตประจำวันและต้องทำการผลิตในปีต่อ ๆ ไปทำให้ต้องเข้าสู่วงจรการเป็นหนี้สิน นอกจากนี้ระบบเงินตรายังทำลายความสัมพันธ์ที่ดีงามในท้องถิ่นเพราะสามารถใช้เงินซื้อแทนการช่วยเหลือกันเช่นอดีต วิถีชีวิตจึงเปลี่ยนไปจากชีวิตที่เคยอยู่อย่างเรียบง่าย ผ่อนคลาย ไปสู่ชีวิตที่สับสน ต้องดิ้นรนตลอดเวลาเพื่อหาเงินมาใช้จ่ายในครอบครัวและชำระหนี้สิน ทั้งหมดเป็นผลมาจากการผลิตเพื่อขายในระบบทุนนิยมอย่างแท้จริง การศึกษาเรื่องนี้แสดงให้เห็นปัจจัยหลักที่นำมาสู่การเปลี่ยนแปลงชุมชนชาวนาและชาวสวนยางคือระบบทุนนิยม การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นส่งผลต่อคุณภาพชีวิตของชาวบ้านที่ลดลงมากกว่าเดิม อย่างไรก็ตามภายใต้บริบทนี้ชาวบ้านได้เริ่มปรับตัวตั้งรับกับระบบทุนนิยมโดยการรวมกลุ่มเพื่อพัฒนาผลผลิตและสร้างอำนาจต่อรองในการขายผลผลิต การตั้งกลุ่มออมทรัพย์ต่าง ๆ ซึ่งเกิดความสำเร็จตามวัตถุประสงค์ทำให้ชาวบ้านมีตระหนักรู้และให้ความสำคัญมากขึ้น การศึกษานี้จึงสามารถให้มุมมองในการวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงของชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำตาปตอนบนได้ในระดับหนึ่ง โดยเฉพาะวิถีชีวิตของชาวสวนยางที่มีมากกว่าร้อยละเก้าสิบในปัจจุบัน

จึงสรุปได้ว่า เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชนที่เกี่ยวข้องกับภาคใต้ทั้งหมดเป็นงานที่ใช้วิธีวิทยาอย่างชัดเจน ให้ความสำคัญต่อความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและวัฒนธรรมที่ต่างก็เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ให้ความสำคัญต่อวิถีชีวิตชาวบ้านธรรมดาซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศ ข้อสรุป

และวิธีวิทยาของสำนักนี้ได้มีการพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง ให้ความสำคัญต่อการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงมากกว่าการมองสังคมหยุดนิ่งอยู่กับที่ อย่างไรก็ตามลักษณะงานส่วนใหญ่ให้ความสำคัญต่อความกลมกลืนสอดคล้องของชุมชนมากกว่าความขัดแย้ง การต่อสู้ทั้งภายในชุมชนและจากภายนอก ซึ่งในแต่ละชุมชนมีอยู่ไม่น้อยแตกต่างกัน โดยเฉพาะในปัจจุบันนี้มีแนวโน้มเพิ่มมากขึ้นจากปัจจัยหนึ่งที่สำคัญคือการเมืองท้องถิ่น นอกจากนั้นสำนักนี้อาจต้องให้ความสำคัญกับประเด็นด้านอัตลักษณ์และความสัมพันธ์เชิงอำนาจ และบทบาทของผู้กระทำการ (Agency) มากขึ้น

4. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องประเด็นอื่น ๆ

การศึกษาในประเด็นนี้จะเป็นเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่อยู่นอกภาคใต้ที่สำคัญ ๆ และน่าสนใจเนื่องจากมีวิธีศึกษาที่เกี่ยวข้องหรือมีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกัน

ผู้วิจัยจะเริ่มต้นการศึกษาชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำในภูมิภาคอีสานซึ่งถือว่าเป็นยุคบุกเบิกการศึกษาในลักษณะเขตลุ่มน้ำก่อน พ.ศ. 2540 งานยุคบุกเบิกนี้เป็นงานด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ * เช่นเรื่อง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชีตั้งแต่ พ.ศ. 2475-2528 โดยสุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ พบว่า ระบบเศรษฐกิจก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรก ชุมชนมีลักษณะพอเพียงพึ่งพากันในชุมชนหมู่บ้านมากกว่าระบบตลาด เมื่อแผนพัฒนาได้ดำเนินการในเชิงปฏิบัตินำมาสู่การสร้างสาธารณูปโภคต่าง ๆ ในหมู่บ้าน เช่น ถนน ระบบชลประทาน และไฟฟ้า ทำให้การติดต่อกับเมืองทำได้ง่ายขึ้น ชาวบ้านสามารถไปซื้อขายสินค้ากับตลาดในตัวเมืองสะดวกขึ้นปัจจัยสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือการเปลี่ยนมาปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ปอ และมันสำปะหลัง ทำให้ต้องขยายพื้นที่เพาะปลูก ผลคือป่าไม้ถูกทำลาย แหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่สามารถพึ่งพาหาเลี้ยงชีพได้เริ่มหมดไป การผลิตอุตสาหกรรมครัวเรือนอื่น ๆ ได้เลิกไปเพราะชาวบ้านหันมาซื้อมากขึ้นนอกจากนั้นการปลูกพืชพาณิชย์ต้องใช้เงินทุนมากกว่าเดิมมาก แต่การขายผลผลิตต้องถูกกำหนดจากราคาตลาดหรือพ่อค้าคนกลาง ผลก็คือส่วนหนึ่งขาดทุนต้องกู้หนี้ยืมสิน มีความยากลำบากมากกว่าเดิม จากลุ่มน้ำชี สุวิทย์ได้ทำการศึกษาต่อด้วยวิธีวิทยาในแนวเดียวกัน โดยเปลี่ยนพื้นที่และระยะเวลา ในการศึกษา เรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มน้ำสงครามตั้งแต่ พ.ศ. 2475-ปัจจุบัน (2530) พบว่ามีข้อค้นพบคล้ายกับเรื่องลุ่มน้ำชีในข้างต้น แต่มีข้อค้นพบเพิ่มเติม คือนอกจากปัจจัย การเปลี่ยนแปลงเกิดจากการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และการปลูกพืชเศรษฐกิจแล้ว ยังมีการเพิ่มขึ้นของประชากรด้วย ผลที่เกิดขึ้นต่อชุมชนลุ่มน้ำสงครามคือ การปลูก

* การศึกษาในภาคอีสานทั้ง 4 เรื่องนี้ผู้วิจัยสรุปจาก สุวิทย์ ชีรสอวดี (2546) ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2488-2544 การศึกษาเรื่องนี้เป็นหนึ่งในโครงการชุด เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย (2546) หัวหน้าโครงการโดย ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

พืชพาณิชย์ได้ทำลายทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นแหล่งปัจจัยสี่แทบทั้งหมด ชาวบ้านมีค่าใช้จ่ายมากขึ้นทั้งการเลี้ยงชีพและการลงทุนทางการเกษตร แต่ไม่อาจเป็นอิสระจากระบบตลาดแบบทุนนิยมได้ ทำให้เป็นหนี้สินต้องหันไปขายแรงงานในเมืองและต่างประเทศ จากกลุ่มน้ำสงครามมาสู่กลุ่มน้ำมูล การศึกษาเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนกลุ่มน้ำมูล ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน (2532) โดยชอบ ดีสวนโคก และคณะ (ผู้วิจัยอยู่ในคณะด้วย) ผลการศึกษาล้ายกับสองเรื่องแรกทั้ง ๆ ที่พื้นที่แตกต่างกัน มีเพิ่มเติมจากสองเรื่องแรกคือ ผลจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจทำให้ช่องว่างทางเศรษฐกิจและสังคมของคนรวยกับคนจนในอีสานเพิ่มมากขึ้นการพัฒนาของรัฐกลับเอื้อต่อผลประโยชน์คนรวยมากกว่าคนจน เรื่องสุดท้ายในการศึกษาชุมชนกลุ่มน้ำตามแนวประวัติศาสตร์เศรษฐกิจที่จะพิจารณาในที่นี้คือ เรื่อง ชวนาลุ่มน้ำชี โดย พรพิไล เลิศวิชา ศึกษาในปี พ.ศ. 2532 การศึกษานี้มีข้อค้นพบคล้ายกับสามเรื่องที่ได้กล่าวถึงในข้างต้นแต่มีส่วนที่เพิ่มเติมเข้ามาคือ พ่อค้าคนจีนเป็นกลุ่มที่เอาเปรียบชาวบ้านมากที่สุด หมู่บ้านที่ปลูกพืชพาณิชย์มากสภาพแวดล้อมถูกทำลาย เป็นหนี้สิน และมีปัญหาสังคมมากกว่าหมู่บ้านที่ปลูกพืชพาณิชย์น้อย ระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเข้ามาทำลายศักยภาพหมู่บ้าน ทางออกคือชาวบ้านต้องเข้าไปทำงานขายแรงงานในเมือง อย่างไรก็ตามงานเรื่องนี้ได้เริ่มมีการกล่าวถึงการรวมตัวของชาวบ้านโดยมีผู้นำคนสำคัญคือ พ่อจารย์ทองดี นันทะ ที่ให้ชาวบ้านกลับมาที่รากเหง้าของตัวเอง ทำเกษตรแบบผสมผสาน ใช้แรงงานในครอบครัวหันมาพึ่งตัวเองมากขึ้นแทนที่จะพึ่งระบบตลาดในระบบทุนนิยมที่ผ่าน ๆ มา การศึกษาชุมชนกลุ่มน้ำในภาคอีสานทั้งหมดนี้ได้แสดงให้เห็นลักษณะร่วมของการเปลี่ยนแปลงชุมชนหมู่บ้านที่เกิดจากนโยบายการพัฒนาจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมในยุคสมัยต่าง ๆ ปัจจัยอันนี้ได้เกิดขึ้นทั่วประเทศไม่ว่าแม้แต่ชุมชนกลุ่มน้ำตาปีตอนบนแม้ว่าผลกระทบที่เกิดขึ้นในแต่ละภูมิภาคหรือแต่ละท้องถิ่นอาจมีความแตกต่างกัน แต่สามารถเข้าใจในภาพรวมได้อย่างดี

จากภาคอีสานไปสู่ภาคเหนือ การศึกษาชุมชนกลุ่มน้ำที่โดดเด่นในปัจจุบันเรื่องหนึ่ง คือ ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน โดย พรพิไล เลิศวิชา และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (2546) เป็นการศึกษาโครงการย่อยในชุดโครงการ พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำในประเทศไทย โครงการนี้เป็นชุมชนกลุ่มน้ำ จังหวัดเชียงใหม่ การศึกษานี้เป็นพัฒนาการงานสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชนที่ถึงจุดที่พิสูจน์ได้ว่า เศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทยมีสองระบบคือระบบชุมชนและระบบทุน ซึ่งก่อนหน้านี้มันมักจะเป็นเพียงสมมุติฐานหรือยังพิสูจน์ไม่ได้อย่างชัดเจนเท่ากับเรื่องนี้ การศึกษาเรื่องนี้มีการรอบคอบและระเบียบวิธีใกล้เคียงกับเรื่องพลวัตเศรษฐกิจชุมชนกลุ่มน้ำไชยา เนื่องจากเป็นการศึกษาในชุดเดียวกัน การศึกษาพบว่าระบบ 4 ระบบของชุมชนคือ ภูมิประเทศ ระบบการผลิต ระบบความสัมพันธ์ และโลกทัศน์นั้น ล้วนคลี่คลายมาจากสิ่งเดียวกัน

คือ ปฏิสัมพันธ์พื้นฐานที่ชุมชนมีต่อสิ่งแวดล้อม กล่าวคือการใช้แรงงานเพื่อตัดแปลงธรรมชาติให้เป็นผลผลิตเพื่อยังชีพ และเพื่อประกันการดำรงอยู่ของชีวิตและชุมชน ลักษณะทั้ง 4 นี้มิได้เป็นปรากฏการณ์ที่แยกกันเป็นอิสระ แต่เป็นพลวัตที่เชื่อมโยงระหว่างกัน ในอดีตคุณภาพของชุมชนลุ่มน้ำขานจัดได้ว่ามีเสถียรภาพมั่นคง ชุมชนมีการผลิตที่พอเพียงสำหรับชุมชนที่มีพื้นที่อานวย และชุมชนได้จัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างกัน ความสัมพันธ์ของชุมชนมิได้เป็นไปในอำนาจ แต่เป็นไปโดยกฎเกณฑ์ที่ได้ตกลงร่วมกันและเข้าใจกัน การยอมรับในพุทธศาสนา การนับถือผี และอุปนิสัยแบบชาวล้านนา ทำให้ชุมชนมีการแก้ปัญหาภายในอย่างละเอียดละออ ชุมชนมีการดูแลตนเองเกี่ยวกับการเก็บใช้ได้ป่วยเป็นอย่างดี ภายหลังปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา มีความเปลี่ยนแปลงที่ก่อให้เกิดพลวัตอันนำไปสู่การเปลี่ยนไปของดุลยภาพเดิม ชุมชนลุ่มน้ำขานได้ปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงอันนั้น การเข้ามาของระบบทุนและเทคโนโลยีใหม่ ๆ ใช้แทนแรงงาน มีการผลิตเพื่อเงินตรามากขึ้น อย่างไรก็ตาม ชุมชนลุ่มน้ำขานมีวิธีปรับตัวเข้าสู่ดุลยภาพใหม่ โดยการคงอยู่ของเศรษฐกิจอภีระระบบหนึ่งคือเศรษฐกิจชุมชน ทำให้มีการปรับตัวเพื่อเข้าสู่ดุลยภาพอีกครั้งในหลักการแล้วชุมชนบนดุลยภาพมีการพึ่งพาตัวเองสูง อาจกล่าวได้ว่ามีเสถียรภาพมากกว่าชุมชนที่พึ่งพิงระบบภายนอก กรณีที่เงินตราและเทคโนโลยีเข้ามามีบทบาท โดยเฉพาะเป็นตัวกำหนดระบบความสัมพันธ์การผลิต เปลี่ยนแปลงลักษณะการอยู่อาศัย ชุมชนก็จะเริ่มอยู่กับปัจจัยภายนอกเมื่อทุนและเทคโนโลยีเข้ามาแทรกซึมในระบบย่อยทุกระบบเมื่อใด เมื่อนั้นชีวิตชุมชนก็จะขึ้นอยู่กับปัจจัยภายนอกโดยสิ้นเชิง แต่ประวัติศาสตร์การดำรงอยู่ของชุมชน ระบบความสัมพันธ์เครือข่ายโยงโยคนในชุมชนหรือชนชาติ ระบบความสัมพันธ์นี้ไม่ได้แยกออกโดดเดี่ยวจากอีก 3 ระบบ ในลุ่มน้ำขานชีวิตการผลิตกำหนดโลกทัศน์ ซึ่งกำหนดระบบความสัมพันธ์ที่มองเห็น ขณะเดียวกันระบบความสัมพันธ์นั้นก็ผลิตซ้ำ ตอกย้ำโลกทัศน์ต่อชีวิต และเป็นปัจจัยเสริมการผลิต ระบบความสัมพันธ์ที่สถาปนาขึ้นในลุ่มน้ำขาน เช่น ระบบเหมืองฝาย หมวดบ้าน หมวดวัด แก้วฝี หมู่เฮาเป็นพลวัตที่มีบทบาทสูงในการกำหนดดุลยภาพของชุมชนในรอบสามร้อยปีที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน โดยวิธีนี้ ระบบมือเอววันจึงยังคงนำมาปรับใช้ในระบบการผลิต แม้ว่าในเนื้อหาจะมีลักษณะการผลิตเชิงพาณิชย์แล้วก็ตาม และระบบเศรษฐกิจเฉพาะลุ่มน้ำมีสินค้าเกษตรเฉพาะถิ่น ซื้หากันในราคาที่เหมาะสมเนื่องกับอัตราค่าครองชีพในชุมชน หากชุมชนตระหนักถึงดุลยภาพใหม่ที่กำลังเกิดขึ้นในชุมชนขณะนี้และหาทางผลิตซ้ำลักษณะที่เข้มแข็งและพึ่งพิงตัวเองได้ของชุมชนให้คงอยู่ไว้ได้ต่อไป ความโน้มเอียงที่จะใช้เทคโนโลยี หรือการรับเอาเนื้อหา วิธีการ เพื่อสันตนาการและบันเทิงรูปแบบใหม่เข้ามาในชุมชนนั้น จะเป็นสาระสำคัญ หรือมีความสำคัญต่อเสถียรภาพของชุมชนก็ต่อเมื่อมันได้กลายเป็นสิ่งกำหนดวิธีคิดหรือวิธีการผลิต แล้วสะท้อนออกมาในระบบอื่น ๆ อันเป็นพลวัตแห่งดุลยภาพของสังคมนั้น

หากชุมชนไม่พัฒนาวิธีคิด โลกทัศน์ องค์ความรู้หรือ วิธีการที่จะติดต่อสื่อสาร ถ่ายทอด ผลิตซ้ำ โลกทัศน์ของตัวเอง พร้อมทั้งความเข้าใจที่เท่าทันต่อสิ่งใหม่ที่เข้ามา และเข้าควบคุม แทนที่จะถูกควบคุมโดยระบบและมายาภายนอกแล้ว ระบบอื่น ๆ ที่ยังคงทำงานและค้ำจุนระบบบนคุณภาพที่เป็นอยู่ก็จะถูกทำลายลง

จากภาคเหนือมาสู่ภาคตะวันออกเฉียง การศึกษาชุมชนลุ่มน้ำที่น่าสนใจอีกเรื่องหนึ่งคือ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: วิถีคนบนป่าตะวันออกผืนสุดท้าย โดย วิบูลย์ เข้มเฉลิมและคณะ (14 ท่าน) (2548) การศึกษานี้เน้นรูปแบบอธิบายตามกรอบคิดแนว “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย” (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา, 2541) มีการอธิบายให้เห็นถึงเปลี่ยนแปลงของชุมชนหมู่บ้านเข้าสู่สังคมทุนนิยม เป็นการค้นพบที่สอดคล้องกับ อภิชาติ พันธ์เสน ในการศึกษาเรื่อง แนวคิด ทฤษฎี และภาพรวมของการพัฒนา (อภิชาติ พันธ์เสน, 2539) โดยเฉพาะประเด็นวิวัฒนาการของชนบทไทย ทำให้ช่วยในการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงของชุมชนชนบทในอดีตได้ การศึกษานี้พบว่า พื้นที่ตามขอบเขตศึกษามีความเป็นมาที่ยาวนานเกินกว่า 100 ปี จากหลักฐานทางโบราณคดีของวัดท่าอุเทนและ โบราณวัตถุทั่วพื้นที่ เคยเป็นเส้นทางการค้าในอดีต เป็นที่ตั้งเมืองหน้าด่านในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และมีทางเชื่อมไปยังเมืองจันทร์ เมืองเขมร และลาว สภาพพื้นที่มีความหลากหลายทางชีวภาพสูง เป็นแหล่งทรัพยากรที่สำคัญ มีกลุ่มชาติพันธุ์ดั้งเดิมคือ คนของต่อมามีคนลาวจากเวียงจันทน์อพยพเข้ามาอยู่ และมีกลุ่มคนจีนในตลาดเกาะขนุน ต่อมามีคนจากภาคอีสานอพยพเข้ามาก่อตั้งชุมชนใหม่อยู่รอบ ๆ ในยุคบ้านป่า คนมีชีวิตโดยการพึ่งพาธรรมชาติ มีความรู้ในการจัดการทรัพยากร ชุมชนมีความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ มีความร่วมมือ ช่วยเหลือเกื้อกูลกันในยามจำเป็นและต้องการแรงงาน อาหารการกินไม่ขาดแคลน แต่เกลือและของใช้บางอย่างต้องอาศัยจากภายนอก โดยมีตลาดเกาะขนุนเป็นศูนย์กลางในการแลกเปลี่ยนสินค้าจากเมืองและสินค้าจากป่า ในยุคสัมปทานป่าแก่เอกชนในปี 2475 มีรถไฟพลังไอน้ำขนซุงสู่โรงเลื่อยที่ตลาดเกาะขนุน มีความจำเป็นต้องใช้คนมากแต่คนดั้งเดิมไม่มีวิธีการรับจ้างด้วยเงิน ทำให้บริษัทจ้างคนภายนอกเข้ามารับจ้าง ความเปลี่ยนแปลงได้เกิดขึ้นมีการแย่งชิงทรัพยากร มีการแต่งงานระหว่างคนภายนอกกับคนดั้งเดิม พื้นที่ป่าถูกเปิดมากขึ้น ชุมชนบ้านป่าเริ่มปลูกพืชเศรษฐกิจในลักษณะพืชเชิงเดี่ยว มีการกู้เงินจาก ธกส. มีการตัดถนนเข้าพื้นที่ ทำให้พื้นที่ป่าลดลงอย่างรวดเร็ว ต่อมาคนจากภาคอีสานเข้ามามากขึ้น หลังจากปี พ.ศ. 2543 มีคนดั้งเดิมจริง ๆ ไม่เกิน 20 % ชุมชนเข้าสู่การปลูกพืชเศรษฐกิจเต็มตัว ใช้เทคโนโลยีในการผลิตทุกด้าน วิถีชีวิตแบบการยังชีพหายไป ทรัพยากรธรรมชาติเริ่มหมดลง การกระตุ้นจากภายนอกที่เน้นบริโภคนิยม การมีสิ่งของฟุ่มเฟือยที่เข้ามาพร้อมการสื่อสาร วิทยุ โทรทัศน์ ปัจจุบันชุมชนบ้านป่ามีความขัดแย้งในชุมชน ผลสืบเนื่องจากวิธีคิดที่เปลี่ยนไป ปัญหาปากท้อง และความสัมพันธ์ในเชิงเครือญาติเปลี่ยนแปลง คนรุ่นใหม่

เริ่มไม่สนใจชุมชน บางส่วนดั้นรนไปรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม คนเฒ่าคนแก่ถูกปล่อยให้เลี้ยงหลานอยู่บ้าน ภูมิปัญญาท้องถิ่นจางหายและขาดการเรียนรู้ที่ต่อเนื่อง ชุมชนให้คุณค่าและความสำคัญในความเชื่อของภูมิปัญญาและประเพณีน้อยลง ทำให้มีคนบางกลุ่มเริ่มหันมาทบทวนตัวเอง จากอดีตจนถึงปัจจุบัน เพื่อเรียนรู้และสร้างความเชื่อมั่นในภูมิปัญญาเดิม ที่จะต่อยอดความรู้ใหม่ สร้างความสัมพันธ์ใหม่แล้วนำมาจัดการทรัพยากรที่มีอยู่ในปัจจุบันของท้องถิ่น

จากตะวันออกมาสู่ภาคกลาง การศึกษากลุ่มน้ำแนวประวัติศาสตร์เรื่อง พลวัตของชุมชนลุ่มน้ำนครชัยศรี: มิติทางนิเวศวัฒนธรรมโดย เสาวภา พรศิริพงษ์ และคณะ (2551) เป็นการศึกษาแนวบูรณาการ โดยเน้นไปที่มิติทางวัฒนธรรม ใช้หน่วยวิเคราะห์ด้านพื้นที่ตามอำเภอในจังหวัดนครปฐมคือ อำเภอสามพราน อำเภอนครชัยศรี และอำเภอบางเลน พบว่า ชุมชนลุ่มน้ำนครชัยศรีมีการก่อตัวมาตั้งแต่สมัยโบราณ และปรากฏตัวตนในสมัยประวัติศาสตร์ต่าง ๆ โดยเฉพาะประวัติศาสตร์ราชธานีส่วนกลาง เช่น สมัยสุโขทัย อยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์มีกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ หลากหลาย เช่น ไทย ลาว จีน มอญ ญวน และเขมร ที่เข้ามาตั้งรกรากด้วยเหตุผลต่าง ๆ กัน เช่น การค้าขาย การเกิดสงคราม การบุกเบิกที่ทำกินใหม่ ๆ ฯลฯ ก่อน พ.ศ. 2398 มีวิถีทางเศรษฐกิจทั้งการผลิตเพื่อบริโภคและการค้า เนื่องจากเป็นลุ่มน้ำในภาคกลางใกล้ศูนย์อำนาจรัฐ จึงเป็นแหล่งปลูกข้าวและอ้อยที่มีชื่อเสียง หลังปี พ.ศ. 2398 ราคาข้าวในตลาดโลกเพิ่มสูงขึ้นมาทำให้คนหันมาปลูกข้าวเป็นหลัก เมื่อเข้าสู่ช่วง พ.ศ. 2453-2500 เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 นำท่วมใหญ่ปี พ.ศ. 2485 ทำให้ไร่นาเสียหาย และหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เกิดภาวะเงินเฟ้อชาวบ้านได้รับผลกระทบเป็นอย่างมาก ในช่วงนี้การทำนายังเป็นอาชีพหลักของชาวบ้าน นอกจากนั้นมีการเลี้ยงสัตว์ต่าง ๆ สังคมเข้าสู่ความเป็นสมัยใหม่มากขึ้นเนื่องจากอยู่ใกล้ชิดกับราชธานีมีความสัมพันธ์กับพ่อค้าคนกลางที่เป็นคนจีนมาก เส้นทางค้าข้าวจากขานามุ่งสู่กรุงเทพฯ แทบทั้งหมด วิถีชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรมเป็นวิถีชีวิตริมแม่น้ำเช่นเดียวกับชุมชนหมู่บ้านในภาคกลางทั่วไป ชาวบ้านส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ วัดจึงเป็นแหล่งรวมผู้คนในงานประเพณีต่าง ๆ ความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอย่างชัดเจนหลัง พ.ศ. 2500 เนื่องจากเป็นช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ โดยในช่วงแรก ๆ เน้นไปที่กรุงเทพฯ และปริมณฑลโดยตรง มีการสร้างโครงข่ายถนน มีโรงงานอุตสาหกรรมเกิดขึ้น ความต้องการใช้ที่ดินเพื่ออุตสาหกรรมมีมาก ที่ดินเริ่มเปลี่ยนมือมาสู่นายทุนมากขึ้น สภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก มีรายงานการปล่อยมลพิษจากโรงงานอุตสาหกรรมทำให้สภาพแวดล้อมเสื่อมโทรมลง ชาวบ้านเริ่มปรับตัวจากทำนาเป็นทำสวนมากขึ้น โดยเฉพาะสวนผัก ในช่วงสมัยนี้ชุมชนจึงเข้าสู่ยุคสมัยใหม่เช่นเดียวกับเมืองหลวง อย่างไรก็ตามชาวชุมชนก็มีการปรับตัวในความเปลี่ยนแปลงนั้น โดยการตั้งคำถามต่อการพัฒนาสมัยใหม่และมีการรวมกลุ่มขึ้นมาหลากหลายทั้งกลุ่มอนุรักษ์แม่น้ำ กลุ่มอาชีพต่าง ๆ

และการปรับตัวเข้าสู่การท่องเที่ยวเชิงนิเวศในปัจจุบัน การศึกษาเรื่องนี้แม้ว่าจะเน้นที่การเปลี่ยนแปลงจากภายนอกมาก และอิงอยู่กับประวัติศาสตร์ราชานีก่อนข้างมาก แต่มีจุดเด่นตรงที่การให้ความสำคัญต่อระบบนิเวศในช่วงสมัยต่าง ๆ เท่า ๆ กับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรม นอกจากนั้นการให้รายละเอียดในประเด็นสังคมและวัฒนธรรมที่เกิดจากภายในท้องถิ่นก่อนข้างดี มีการแสดงคำอ้างอิงจากคำสัมภาษณ์ชาวบ้านที่สอดคล้องกับประเด็นที่น่าเชื่อถือ

นอกจากการศึกษาลุ่มน้ำแล้วในท้องถิ่นต่าง ๆ แล้วการศึกษาเรื่องราวของชุมชนท้องถิ่นในภูมิภาคต่าง ๆ จำเป็นต้องพิจารณาประเด็นเรื่องการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอีกด้วการศึกษาเรื่อง พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร: สถานการณ์ในประเทศไทย โดยมี อานันท์ กาญจนพันธ์ เป็นหัวหน้าโครงการ ส่วนหนึ่งของการศึกษานี้คือ ชุมชนกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในภาคใต้: สถานภาพการศึกษา โดย นฤมล หิรัญธีระนันท์ (2543) เป็นการศึกษาทบทวนและประเมินสถานภาพของเอกสารเกี่ยวกับชุมชนและการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในภาคใต้พบว่า ชุมชนภาคใต้มีการเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ในการจัดการพื้นที่ป่าตามแนวคิดวนศาสตร์ชุมชนการประกาศเขตป่าสงวนทับพื้นที่ใช้ประโยชน์ของชาวบ้านและการบุกรุกขยายพื้นที่ของชาวบ้านเพื่อเป็นที่อยู่อาศัยและพื้นที่เพาะปลูกเป็นปัญหาความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรป่าไม้ที่สำคัญผลกระทบต่อ การเข้าถึงทรัพยากรของชุมชนยากจนชายขอบพื้นที่คุ้มครองมีมากกว่าการบุกรุกของนายทุนและผู้มีอิทธิพล และการเข้ามาเรื่องการท่องเที่ยวไปสู่ความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากร และสุดท้ายมีการให้ความสำคัญกับประเด็นชุมชน สำนึกในความเป็นชุมชน ความเข้มแข็งของชุมชน บทบาทขององค์กรท้องถิ่นและองค์กรพัฒนาเอกชนในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ภาคใต้

มีการศึกษาโดยใช้แนวคิดเครือข่ายสังคมโดยตรงอยู่เรื่องหนึ่ง แต่เป็นการศึกษาเฉพาะกลุ่มทางการเมือง เรื่อง การเมืองของกลุ่มในหมู่บ้านภาคเหนือ: การวิเคราะห์โดยใช้แนวคิดข่ายทางสังคม โดย ชาดิชา ฌ เชียงใหม่ (2525) การศึกษานี้ใช้แนวคิดการศึกษาเครือข่ายของโบเชแวง (Boissevain) 4 ข้อ ที่ผู้วิจัยได้กล่าวไปในแนวคิดเรื่องเครือข่ายสังคม คือ 1. ความสัมพันธ์เชิงซ้อน 2. สิ่งที่มีการแลกเปลี่ยน 3. ลักษณะการให้และการรับ และ 4. ความถี่และระยะเวลาที่ได้มีความสัมพันธ์ต่อกัน โดยเน้นไปที่เครือข่ายส่วนบุคคลมากกว่าองค์กร ชาดิชาได้ใช้แนวคิดเครือข่ายสังคมมาใช้กับทฤษฎีบทบาท (Role Theory) และทฤษฎีการแลกเปลี่ยน (Exchange Theory) ศึกษาการเมืองในสองหมู่บ้าน พบว่า กลุ่มการเมืองเกิดขึ้นมาเพราะการแข่งขัน แย่งชิงผลประโยชน์ และเกียรติภูมิเป็นปัจจัยพื้นฐาน กลุ่มการเมืองเหล่านี้ขึ้นอยู่กับผู้นำ ผู้นำจะเป็นผู้สรรหา ผู้ติดตามและเป็นผู้วางแนวทางการดำเนินกลวิธีของกลุ่ม กลุ่มผู้นำเหล่านั้นจะระดมการสนับสนุนของผู้ติดตามโดยใช้วิธีการหลาย ๆ อย่าง แต่ส่วนใหญ่เป็นการแลกเปลี่ยน

ผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน กลุ่มการเมืองเหล่านี้ถูกสร้างขึ้นและรักษาไว้โดยความประสงค์ของผู้นำ และทำให้โครงสร้างทางการเมืองของหมู่บ้านมีความเคลื่อนไหวมากกว่าหยุดนิ่ง อย่างไรก็ตาม กลุ่มการเมืองระหว่างหมู่บ้านก็มีความแตกต่างกัน เพราะโครงสร้างทางสังคมแตกต่างกัน ชาวชายได้สรุปไว้อย่างน่าสนใจว่า ในหมู่บ้านที่มีโครงสร้างทางสังคมแน่นแฟ้นใกล้ชิด เมื่อมีความขัดแย้งทางการเมืองจะมีลักษณะแผ่กว้างในโครงสร้างกล่าวคือเกี่ยวข้องกับจำนวนคนมากกว่า หมู่บ้านที่มีลักษณะหลวม หรือไม่ค่อยใกล้ชิดกัน นอกจากนั้นพบว่าในแต่ละหมู่บ้านนั้นมีกลุ่มทางการเมืองอย่างน้อยสองกลุ่มที่แข่งขัน แข่งชิงผลประโยชน์และอำนาจ โดยมาปทัสถานและกฎเกณฑ์ทางวัฒนธรรมและการเมืองที่วางกรอบแนวทางกลวิธีการต่อสู้ทางการเมือง มีการใช้ผู้ใกล้ชิดที่มีความเป็นกลางทางการเมืองเมื่อแต่ละฝ่ายไม่อาจเอาชนะกันได้โดยเด็ดขาด และต่อสู้เพื่อผลประโยชน์บางอย่างไม่ใช่เพื่อผลประโยชน์ทั้งหมดของหมู่บ้าน และชาวบ้านทั่วไปสามารถเข้าไปมีส่วนร่วมในการต่อสู้และได้รับผลประโยชน์ไม่ว่าในแง่วัตถุหรือในแง่สัญลักษณ์ การศึกษาเรื่องนี้แม้ว่าจะพิจารณาเน้นมาที่เครือข่ายทางการเมืองส่วนบุคคล แต่สามารถให้แนวทางในการใช้แนวคิดเรื่องเครือข่ายในการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งสามารถขยายออกไปสู่เครือข่ายสังคมอื่น ๆ ที่เป็นองค์กร เช่น เศรษฐกิจ กลุ่มสุขภาพ กลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มอนุรักษ์ ฯลฯ อย่างไรก็ตาม การศึกษาของผู้วิจัยใช้แนวคิดเครือข่ายสังคมมาใช้กับทฤษฎีวิวัฒนาการชุมชน ซึ่งอาจให้ภาพของเครือข่ายในชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบนที่แตกต่างไปกับการใช้ทฤษฎีอื่น ๆ

มีการศึกษาที่เน้นไปที่เครือข่ายกลุ่มและองค์กรประชาชนเรื่องหนึ่งแต่เป็นการศึกษาเพื่อพัฒนาหารูปแบบการเชื่อมโยงเครือข่ายที่ยั่งยืนมากกว่าการทำความเข้าใจการดำรงอยู่ของเครือข่าย การศึกษาเรื่อง แนวทางการพัฒนาเครือข่ายกลุ่ม/องค์กรประชาชนในพื้นที่จังหวัด โดย จุฑาทิพย์ ภักธราวาท และคณะ (2549) เป็นการศึกษาในพื้นที่ 9 จังหวัด ภาคใต้จะเป็นจังหวัดตรงกับสงขลา การศึกษานี้แม้ว่าให้ความสำคัญกับการหารูปแบบการเชื่อมโยงเครือข่ายที่มีอยู่ให้ทำงานอย่างมีประสิทธิภาพ แต่ในการศึกษาเบื้องต้นนั้นได้ศึกษาเครือข่ายต่าง ๆ ที่ดำรงอยู่และจัดประเภทเครือข่าย ผู้วิจัยจะพิจารณาเฉพาะส่วนนี้ กล่าวคือ สถานการณ์การดำเนินงานของกลุ่ม/องค์กรประชาชนในพื้นที่จังหวัดจำแนกเป็นกลุ่มสหกรณ์ที่จดทะเบียน กลุ่มองค์กรการเงิน กลุ่มอาชีพ และกลุ่มอื่น ๆ พบว่าสหกรณ์ที่จดทะเบียนมีทั้งที่เข้มแข็งและอ่อนแอ บางส่วนมีปัญหาขาดทุน และส่วนใหญ่ยังไม่สามารถดำเนินการกิจตามเจตนารมณ์ได้ บางแห่งฝ่ายจัดการไม่มีทักษะด้านธุรกิจเพียงพอ ด้านกลุ่มทางการเงินนั้นมีจุดเด่นในเรื่องผู้นำที่มีอุดมการณ์ มีจิตวิญญาณสหกรณ์ แต่พบว่ายังขาดทักษะและประสบการณ์เช่นเดียวกับกลุ่มอาชีพและกลุ่มอื่น ๆ สถานการณ์ความร่วมมือของกลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้เป็นไปในลักษณะ เครือข่ายพันธมิตรขั้นต้น มีการเกิดขึ้นของเครือข่าย 2 ลักษณะคือ 1. เป็นการสร้างเครือข่ายที่เกิดจากล่างขึ้นสู่บน หรือเป็นเครือข่ายแนวดิ่ง

(Bottom-up Network/ Vertical Integration) โดยจะพัฒนาเครือข่ายในลักษณะจากอำเภอเป็นระดับ จังหวัดและระดับประเทศ และ 2. เป็นการสร้างเครือข่ายในแนวนราบ (Horizontal Integration) ภายใต้การสนับสนุนของหน่วยงานของรัฐ องค์กรพัฒนาเอกชนหรือขบวนการสหกรณ์ เช่น ชมรม เครือข่ายสหกรณ์จังหวัด ชมรมผู้จัดการสหกรณ์ ชมรมสหกรณ์จังหวัด เป็นต้น กิจกรรมส่วนใหญ่ มักเป็นเรื่องการจัดประชุมสัมมนาระหว่างสมาชิกเครือข่าย โดยเครือข่ายพันธมิตรทางธุรกิจ มีเกิดขึ้นในกลุ่มสหกรณ์ที่จดทะเบียนแต่มีส่วนน้อย เช่นกรณีของเครือข่ายข้าวสารและน้ำดื่ม ของสหกรณ์การเกษตรย่านตาขาว จำกัด จังหวัดตรัง การศึกษาในส่วนนี้จึงสามารถให้ภาพการดำรง อยู่ของกลุ่มเครือข่ายต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันได้ดี แต่ไม่อาจเข้าใจถึงการก่อตัวด้านความสัมพันธ์ ทางสังคมทั้งภายในกลุ่มและระหว่างกลุ่ม ซึ่งจะนำมาสู่ความเข้าใจถึงบทบาทของเครือข่ายที่จะ สร้างความเข้มแข็งและอ่อนแอของชุมชนได้

การศึกษาที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้อีกลักษณะหนึ่งคือ แนวคิดเกี่ยวกับอัตลักษณ์ (Identity) อภิญา เพื่องฟูสกุล (2546) ได้ศึกษาเรื่อง อัตลักษณ์: การทบทวนทฤษฎีและกรอบ แนวคิดการศึกษาเรื่องนี้ได้แสดงให้เห็นว่าความหมายหรือกรอบความคิดเรื่องอัตลักษณ์นั้นมีการ เปลี่ยนแปลงไปตามอิทธิพลของกรอบทฤษฎีหรือความเชื่อในการหาความรู้ทางสังคมศาสตร์ เช่น ตามแนวคิดยุคสมัยใหม่ (Modernism) ตามแนวคิดหลังสมัยใหม่ (Postmodernism) อัตลักษณ์จึงมี ความหมายทางสังคมวัฒนธรรม เป็นลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรมของคนและชุมชนที่สืบทอดกัน มาจากบรรพบุรุษ อัตลักษณ์ ไม่ใช่เพียงสิ่งที่สมาชิกในกลุ่ม “มี” และ “สืบทอด” มาร่วมกันเท่านั้น หากแต่เป็นความสัมพันธ์และกระบวนการในการสร้างความแตกต่างระหว่างคน ที่เต็มไปด้วย การต่อรองความไม่คงที่ และความไม่แน่นอนอยู่ตลอดเวลา สิ่งที่เชื่อกันว่าเป็น “กำเนิดร่วม” อันเป็นที่มาของความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันจึงอาจเกิดขึ้นจากการสร้างสิ่งที่ไม่เหมือนกัน อัตลักษณ์จึงเป็นสิ่งที่แยกออกได้ยากจากการวิเคราะห์กระบวนการสร้าง หรือถูกทำให้มีอัตลักษณ์ (Identification) อัตลักษณ์จึงมีลักษณะเป็นกระบวนการ (Process) มากกว่าคุณลักษณะที่ถาวร และตายตัว (Trait) ดังนั้นในบริบทของปัจจุบัน อัตลักษณ์จึงมีการศึกษาได้หลายแนวทางตามกรอบคิด ของผู้ศึกษาในงานวิจัยนี้สนใจวิเคราะห์การสร้างอัตลักษณ์ร่วมกันของชาวชุมชนที่ผ่านการสำนึก ทางประวัติศาสตร์เพื่อปรับตัวกับความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น อัตลักษณ์เป็นความสัมพันธ์ เชิงอำนาจอย่างหนึ่ง การแสดงอัตลักษณ์ของชาวชุมชนในรูปแบบต่าง ๆ เช่น การตั้งองค์กรต่าง ๆ และกิจกรรมขององค์กร พิธีกรรม การดำเนินงานของคณะกรรมการชุมชน มีความหมายบางอย่าง เป็นการสื่อสารเกี่ยวกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ช่วงชิงการสร้างวาทกรรม การนิยามความหมาย ดีความหมาย เป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจทั้งในกลุ่มชาวชุมชนด้วยกัน และภายนอก เช่น รัฐและ หน่วยงานเอกชนอื่น ๆ “ในการปฏิบัติจริงนั้นชาวบ้านต้องต่อสู้และปรับตัวผ่านกระบวนการ

สื่อสาร การสร้างวาทกรรมและแสดงตัวตนเพื่อต่อรองในการปรับความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับอำนาจต่าง ๆ ในสังคมที่พวกเขาต้องเผชิญอยู่ตลอดเวลาในช่วงการเปลี่ยนผ่าน”

(อานันท์ กาญจนพันธุ์, ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันต์กุล บรรณาธิการ, 2545 หน้า 64-65)

ภายใต้การศึกษาเรื่องอัตลักษณ์ มีความจำเป็นต้องให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจและการต่อต้าน รวมทั้งแนวคิดที่เน้นบทบาทของผู้อ่อนแอในฐานะผู้กระทำทางสังคม การเมืองวัฒนธรรมว่าเป็น “พื้นที่ของการต่อสู้” (Contested Terrain) เพื่อแย่งชิงอำนาจและความมีตัวตนของกลุ่มต่าง ๆ ทั้งหมดนี้เป็นความพยายามในการศึกษาทำความเข้าใจกับการเมืองวัฒนธรรมในสังคมไทย โดยเน้นศึกษากระบวนการและปฏิสัมพันธ์ระหว่างอำนาจ พื้นที่และอัตลักษณ์ของกลุ่มต่าง ๆ การศึกษาในลักษณะนี้ที่โดดเด่นคือการศึกษาเรื่อง อำนาจ พื้นที่ และอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์: การเมืองวัฒนธรรมของชาติในสังคมไทย โดย ยศ สันตสมบัติ (2551) แม้ว่าการศึกษานี้จะเน้นพื้นที่ทางภาคเหนือแต่ด้วยกรอบความคิดสามารถนำมาประยุกต์วิเคราะห์กับพื้นที่อื่น ๆ ได้

จึงสรุปได้ว่าเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องประเด็นอื่น ๆ จะมีอยู่สามลักษณะ คือ การศึกษาในแนวประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของเขตลุ่มน้ำที่อยู่นอกเหนือภาคใต้ การศึกษาที่ให้ความสำคัญกับเครือข่าย และการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับสิทธิ อัตลักษณ์และความสัมพันธ์ทางอำนาจ การศึกษาเหล่านี้นอกจากเป็นข้อมูลหรือเนื้อหาแล้ว จะช่วยให้การการศึกษาชุมชนลุ่มน้ำตาปีตอนบนได้มีการเปรียบเทียบหรือเทียบเคียงเพื่อความเข้าใจที่ชัดเจนขึ้น นอกจากนั้นยังสามารถใช้แนวการศึกษาที่เน้นความสำคัญของเครือข่ายได้บางส่วน และสุดท้ายอาจสามารถใช้แนวคิดทางด้านอัตลักษณ์และความสัมพันธ์เชิงอำนาจมาช่วยในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนได้ แม้ว่าในงานวิจัยนี้ไม่ได้ใช้เป็นแนวคิดหลักและแนวคิดเสริมในการออกแบบวิจัยก็ตาม